

Z. Karvalics László

Horizontokat tágító és civilizáló erő Az információtörténeti fordulat irányairól és esélyeiről a sajtótörténet-írásban

Az elmúlt két évtizedben a sajtótörténet-írásnak számos innovatív megközelítése hirdette meg programszerűen, hogy időszerű a hagyományos témaválasztásokat, tárgykijelöléseket, kutatási kérdéseket egy átfogóbb, komplexebb problématér részeként vagy ahhoz kapcsolva kezelni, legyen az a társadalomtörténet, a kultúra egésze, a kommunikációelmélet, az ismeretelmélet vagy épp a felértékelődő vizualitás kontextusa. Ebbe a sorba illeszkedik az információtörténeti irányzat is, amelynek kiindulópontjaihoz, fogalmi keretrendszereihez már jó ideje megindult a spontán közeledés. E tanulmány az információs ökoszisztéma modelljének, illetve metaforájának használatát javasolja a sajtótörténészek számára, hogy királyi utat lehessen találni a hagyományos diskurzusoktól az információtörténeti megközelítésig.

A sajtótörténet-írás története, ha majd lesz olyan,¹ feltehetően három, egymástól viszonylag jól elkülöníthető korszak köré rendezi az ide sorolható műveket.

Az első, a történeti tudat iparosítását megkezdő pozitívista szakasz a sajtóban az adott tárgyak (elkülönített vizsgálati területek) megragadását szolgáló köztörténeti rekonstrukció forrását, a kompozícióba rendezendő történeti tények nyersanyaglelőhelyét látta, s mindez természetes úton vezetett – Széchenyi Ágnes (2004) szavaival – a segédtudományi szerep kialakulásához, amelyhez később boldogan csatlakozhattak a sajtóbibliográfia- és a repertórium-készítés segédcsapatai.

Amikor aztán egyfajta tematikus emancipáció részeként a sajtótermékek, majd azok teljes rendszerkörnyezete, „életvilága” vált maga is önálló, független, leírásra és elemzésre éhes tárggyá, átléptünk – ismét Széchenyi Ágnes idézve – a „módszeres sajtótörténeti kutatások” évtizedeibe, egyre bővülő, egyre sokszínűbb kérdésfelvetésekkel, leírásokkal és magyarázatokkal (ennek a váltásnak az értelmezésére lásd Szajbély, 2005). Ez idő alatt a sajtó történetére vonatkozó részismeretek olyan sokasága és változatossága termelődött meg, hogy a történetírói igényesség szükségszerűen kezdte a tárgyszintű hibridek irányába szorítani a vizsgálódásokat, egymás mellé sodorva azokat a gazdaságtörténettel (ha sajtóvállalkozásról volt szó), a politikátörténettel (ha a cenzúra, a szabályozás vagy a propaganda kérdései kerültek nagyító alá) vagy a művelődéstörténettel (ha az irodalmi vagy a tudományos lapok „szerepével” foglalkoztak). A hibridek szaporodásával született meg a felismerés, hogy az (analitikus) tárgyá tétel szükségszerűen leszűkíti a problématereteket, amivel elvesznek az átfogó mintázatok, a holisztikus dimenziók.

A nézőpontváltás eredménye a harmadik szakaszba való átlépés. Az igény megjelenése, hogy a sajtó-mikroverzum valamilyen még komplexebb tárgy univerzum megragadásának részévé legyen. S ahány ilyen komplex tárgy, annyi lehetséges diszciplináris beágyazás – ne felejtjük el, hogy eközben a történettudomány maga is komoly útkeresésen és új tematikai csomópontok formájában aktualizálódó innovációs hullámfürdőn megy át.

A színvonalas magyar recepció részeként Gyáni Gábor (2006) a *társadalomtörténeti kontextus* érvényesítése mellett emel szót, annak fontosságát és újdonságképző erejét emelve ki. Lipták Dorottya (1992, 2002) a *kulturális kontextusba* helyezésre mutatott remek példát. Schanze nyomán Szajbély Mihály (2005) *észleléstörténetnek*, Tóth Benedek (2014) *valóságkonstrukciónak*, jómagam *ismeretelméleti kontextusnak* hívnám azt a megközelítést, amelynek kiemelkedő darabja Sipos Balázs elemzése. Ebben annak az ozmózisnak a mélyszerkezetét és textúráját tárja fel, amellyel a globalizálódásnak induló világról a fejekben kialakuló képzetek és mintázatok szakadatlan kölcsönhatásban formálódnak a hírközlés és a sajtó erős technicizálódásnak induló keringérendszerével (Sipos, 2001), megelőlegezve Tóth Benedek későbbi tézisét,

¹ Ebben az irányban a hazai kutatók közül Sipos Balázs kezdte meg az úttörést (Sipos, 2000).

miszerint a média nem(csak) a valóság reprezentációs tere, hanem a (rá jellemző) valóságképződés médiuma is. Eközben a „képi fordulat”, a vizualitás felértékelődő vizsgálati szempontja visszamenően rendezi újra a sajtótörténetnek azokat a szegmenseit (például a képes magazinok, a karikatúrák, az illusztrációk, a címlapképkultúra vagy újabban az infografika világát), amelyek legalábbis „újrahasznosítandónak” minősülhetnek ebből a nézőpontból. S ahogy természetesnek mondható, hogy a *média- és kommunikációelmélet* is „befogadó” kontextusként működik, nem meglepő az sem, hogy az ezredforduló körül megerősödő *információtörténeti* irányzat is hasonló igénnyel jelentkezik (Weller, 2008, 2010; Cortada, 2012). Hiszen a sajtóról beszélve az információs üzemek egyik fajtájáról, az információáramlásban különleges szerepet betöltő tárgyról van szó. Az alábbiakban e megközelítés létjogosultsága mellett érvelek, kitérve annak nemzetközi és hazai előzményeire, megalapozóira. Kísérletet teszek egyúttal arra, hogy egy, a közös kutatói nyelv megteremtését lehetővé tévő fogalmi keretrendszert is ajánljak.

Mielőtt azonban erre rátérnénk, feltétlenül vissza kell ugrani egy szempontra: nevezetesen arra, hogy a sajtótörténet-írás korábban bemutatott három szakasza nem egymást váltja vagy cseréli le, hanem egyre összetettebb történelmi teret hoz létre, amelynek minden „rétege” folyamatosan termeli a maga kutatói kimeneteit. Egyetlen korábbi sajtótörténet-írási metódus érvényessége vagy szükségessége nem szűnik meg tehát a harmadik szakasz megjelenésével. Épp ellenkezőleg: egyre inkább látjuk az előttünk álló, még elvégzendő történelmi feltáró munka óriási léptékeit, nem utolsósorban azzal összefüggésben, hogy a kulturális örökség különleges darabját jelentő hazai sajtókincs egyre nagyobb hányada ölt hozzáférhető és kereshető digitális köntöst, remélhetőleg mihamarabb felékesítve a használathoz szükséges metaadatok és háttérismeretek szervezett és szakszerű előállításának eredményeivel.

Előhang: egy kis időutazás

A huszadik század előestéjén megjelent szövegek között bűvárkodva sok helyütt akadnánk hasonló, a sajtó szerepére vonatkozó tirádákra, mint amilyenek az orosz születésű amerikai Victor S. Yarros tollából 1899-ben láttak napvilágot:

„Az újságok megcsinálják és tönkreteszik a politikai szerencsét. A semmiből »nagy embereket« teremtenek, és könnyűszerrel meg is semmisítenek bárkit, ha a hatalmasok érdeke ezt igényli. Háború és béke kérdéseit döntenek el. Választásokat nyernek. Megfélemlítik és korlátozzák a politikusokat, az uralkodókat, a bíróságokat. S miközben ők maguk látszólag névtelenek, nincs senki, aki ellenállhatna nekik” (Yarros, 1899: 372).²

A szerző radikális chicagói ügyvéd, újságíró és szónok (1865–1956), akit a kézikönyvek az amerikai individualista anarchizmus egyik legnagyobb hatású alakjának tartanak. Csakhogy ez az írása már nem az irányzat legismertebb orgánumban, Benjamin Tucker Libertyjében jelent meg, amelynek hosszú időn keresztül ünnepelt szerzője volt, hanem egy útkereső társadalomtudományi szakfolyóiratban, az alig néhány évvel korábban indult *The American Journal of Sociology*-ban. S azért e felsorolás, hogy épp az effajta szalonbölcsesekkel szemben hirdethesse meg: eljött az ideje annak, hogy a sajtó alapos szociológiai vizsgálat tárgya legyen.

Yarros gondolatmenete – akár hatottak rá az éppen kibontakozásnak induló amerikai pragmatista filozófia óriásai, Peirce és James, akár nem – alapvetően ismeretelméleti kiindulópontú. Eszerint az újságok „elsődleges és alapvető funkciója” az volna, hogy „közelítően teljes képet” adjanak mindarról, ami „külvilágnak” számít (a hazán túl). A londoni *Spectator*-t idézve: a sajtó az élet tükré, az életé, mint olyané, minden aspektusában, beleértve az emberi természetet és az emberi tevékenységet (Z. Karvalics, 2013). A tudás így válhat „horizontokat tágító és civilizáló erővé”. Amit az utazás és az eseti érintkezés kevesek számára tesz lehetővé, azt az újságok sokak számára biztosítják. S mivel az előítélet, a határokon átnyúló gyűlölködés és ellenszenv főként a tudatlanság, a provincializmus és a szűklátókörűség eredménye, a (napi) sajtó nevelő ereje sokat tehet azért, hogy felülírja ezeket a mintázatokat, „elhomályosítva az

² Az idézetet saját fordításomban közlöm – Z. K. L.

előadóterem, a pulpitus, a nyilvános gyűlések, a pamfletek, de még a könyvek szerepét is". A sajtónak köszönhetően válik a civilizált világ kicsivé és szervessé (*organic*), a hírfogyasztó polgárok pedig észrevétlenül lesznek kozmopolitává, amikor az újságokban közölt elemi információkból („a vélemény nyersanyagából”) és összetettebb ismeretekből megkomponálják és állandóan frissítik tudáskészletüket és feldolgozó modelljeiket.

Noha a modern tömegsajtó elenyésző hányadára igaz csak az alaposság, a megbízhatóság, a tisztesség, mégis furcsa dolgot kell tapasztalnunk: még a hazugságra, kétszínűsége, képmutatásra, hanyagságra, szenzációhajhászásra épülő orgánumok által gerjesztett ellentmondások és konfliktusok világából is valamiféle igazság formálódik, emelkedik ki Yarros szerint. Mert például hiába torzítja el a sajtómunka alapszerkezetét az a tény, hogy minden szerkesztőségnek profitot kell termelnie, amennyit csak tud, mégsem mindegy, milyen a lapok minősége, mekkora reputációt teremtenek. Bizonyos standardoktól nem térhetnek el, s nem a jog és az igazságszolgáltatás, hanem az olvasók nyomása és morálja hat a minőségre. A mindennapi élet sodrában ugyanis nemcsak a friss hírek, hanem még az elfogadott nézetek is állandóan szigorú ellenőrzésnek vettetnek alá. És bár elvileg az újságok egyaránt lezüllesztetik vagy növelhetik a tudást, az intelligens megfigyelő és az aktív állampolgár egyaránt azzal szembesül, hogy a sajtó befolyásoló erejének forrásai (az ismétlés, a kijelentés, a hangsúly és a variációk) és a nyilvánosság kontrollja a tudás összméretlegét egyre inkább a pozitív irány felé téríti.

Foglaljuk tételesen össze Yarros gondolatait mai leíró fogalmak használatával:

1. Az újságok a külvilágra vonatkozó percepció paramétereinek kiterjesztésével szakadatlanul feldolgozandó és sémákba elrendezendő információkat szállítanak a tartalomfogyasztó polgároknak.
2. A bizonytalan hitelességű és érvényességű sajtóinformációkból sajátos emergenciaművelet részeként az ismeretek olyan osztályai épülnek fel, amelyek *megbízhatóbbak* az egyedi komponenseknél.
3. A sajtó egy *még átfogóbb információs tér* része, ahol saját kibocsátásának szakadatlanul szembesülnie kell számtalan más csatornán keresztül útnak induló és hatást kifejtő információs „csomaggal” is.
4. A sajtó és e „rivális” információs csatornák egymáshoz viszonyított aránya, fontossága, szerepe dinamikusan változik.
5. Nem véletlen tehát, hogy az, ami személyes vélekedés, közvélemény vagy világkép formájában kristályosodik ki az információk állandó áramában, minden pillanatban *összetett kontrollstruktúráknak* van kitéve.

Yarros „téziseinek” meglepő modernsége csak kis részben köszönhető az elfogult, egy irányba mutató interpretációnknak. Ha nem is formulázza ilyen határozottsággal egyik állítást sem, mégis mindegyik kiolvasható a mondataiból. S noha ő a kortárs sajtóra kívánt érvényes leírást adni, fordulatai könnyűszerrel terjeszthetőek ki, alakíthatóak át azzá az információs nézőpontú sajtótörténeti kutatási programmá, amelynek keresésére ebben a tanulmányban indultunk. Olyanná, amely – messze túllépve a sajtótörténet-írás hagyományos célterületein, témáin és címein – az egyes sajtótörténeti korszakokkal, az egyes lapokkal és azok gazdasági, társadalmi, politikai és kulturális összefüggéseivel a mindenkor *információs ökoszisztéma* részeként kíván foglalkozni.³ Ennek az átfogó, komplex információs mezőnek a megragadására leíró fogalomként kínálkozna még az *információs kultúra*, metaforaként az *információs idegrendszer*,⁴ de különböző okoknál fogva szerencsésebbnek látszik, ha a legátfogóbb értelmű és tartalmú kifejezéshez nyúlunk.

Az *információs ökoszisztéma* fogalma éppen negyedszázados,⁵ de tartalmával kapcsolatosan eddig nem alakult ki pezsgő diskurzus, így a következőkben bemutatott értelmezés és modell egyúttal a fogalom további finomításához, pontosításához is igyekszik hozzájárulni. Nem volna egyébként meglepő, ha sajtó- és médiakontextusban is használták volna már, hiszen a Luhmannra épülő rendszerelméleti megközelítések pontosan ugyanilyen absztrakciós szinten mozognak a környezetet és a médiumokat összeabroncsoló hatásviszonyok leírásakor (bár épp emiatt inkább az autopoiesis kategóriája népszerű, lásd Szajbély, 2005).

3 Azt, hogy a sajtótörténetet átfogóbb, „befoglaló” paradigmák (médiatörténet, kommunikációtörténet, információtörténet) részeként kezelhetjük, már igyekeztem korábban körüljárni (Z. Karvalics, 2008), de az az áttekintés csak taxonómiai igényt fogalmazott meg.

4 Érdekes, hogy a metafora teljes pompájában majdnem megjelenik Szini Gyula egy 1905-ös írásában, amelyet Széchenyi Ágnes (2012: 270–271) búvárkodott elő és osztott meg: „A vasút, a távíró és a telefon valósággal beidegezte ezt az országot, hogy az európai kultúrával együtt lüktessen és érezzen. Ezen a beidegésen Európa minden országa átment. A speciális nálunk az, hogy a sajtó lett ennek az idegrendszernek gócpontja.”

5 A kifejezés első előfordulását Knute O. Bergernél (1989), variációját, az információs ökológiát (*information ecology*) Rafael Capurronál (1990) sikerült megtalálnom. Elképzelhető, hogy léteznek korábbi kísérletek is a fogalommal. Valódi népszerűsége a digitális ökoszisztéma-fogalom megjelenésével tett szert, de ez érthető is, hiszen a digitális platformnak éppen az adja a különleges egyediséget, hogy mostanra minden, korábban elkülönült médium összeolvad az online térben. A (globális) digitális ökoszisztéma-fordulatot Carly Fiorina, a HP informatikai óriásvállalat bölcsészvégzettségű vezetője használta elsőként, egy 2000. október 16-ai beszédében, lásd http://www.hp.com/hpinfo/executeam/speeches/fiorina/ceo_worldres_00.html (utolsó letöltés: 2014. április 3.).

Az információs ökoszisztéma

Mit is kell „információs ökoszisztémán” (*information ecosystem*) értenünk? Ha az élő rendszerek vizsgálatakor ökoszisztémának⁶ élőlények és élettelen környezetük teljes, egybefüggő kapcsolatrendszerét tekintjük, mint adott mértékű önszabályozásra is képes nyílt rendszert, akkor információs ökoszisztémának társadalmi cselekvők és az ő információs környezetük teljes kapcsolatrendszerét nevezhetjük.⁷ Az élőhelyek természetes határainak a metaforában a teljes információs környezetet alkotó komponensek előfordulása, együttállása, hatásképző ereje felel meg – annak tudatosításával, hogy kevés kivételtől eltekintve egyetlen cselekvő sem a teljes információs ökoszisztémával, hanem annak elemeiből álló egyedi „mixekkel” kerül kapcsolatba. Az emberi életközösségek rajzolata emiatt sokkal bonyolultabb, mint egy körfolyamatokkal jól modellezhető ökológiai rendszer, mert az életközösségek (társadalmak és társadalmi csoportok) látszólagos homogenitása és alaptagoltsága mögött nagyon bonyolult információközösségi szerkezetet találunk, amelynek jelentősége akkor aktualizálódik, amikor a döntések és a cselekvések azonosságát és különbségét kellene megértenünk és értelmeznünk. Egy újság olvasói például sajátos információközösséget alkotnak ugyan, de egyéb információs csatornáik és más olvasmányélményeik vagy újságfogyasztásuk révén számtalan további információközösség részesei is,⁸ miközben az egyre nagyobb számú közös tartalom birtoklásával egyre kisebb méretű információközösségekhez tartoznak. (És fordítva: csekély mennyiségű közös tartalom egyre nagyobb méretű információközösségeket formál – vö. Z. Karvalics, 2002.) Más kérdés, hogy az előismeretek és az újságfogyasztási szokások eltérése akár egyetlen újság esetében is „fragmentálhatja” az olvasók információközösségeit, hiszen a kínálat (az összes betű és kép) csak elvi-potenciális, abból pedig pusztán a tényleges reprezentációval lesz gyakorlati-aktuális, születik a jelből információ.

Az információs ökoszisztémában (egy biológiai ökoszisztéma végtelen körforgásához hasonlóan) nincs egy pillanatnyi megállás se, mivel az újságból szerzett hírek „beszélgetést, majd választ váltanak ki, kollektívet vagy individuálisat” (Park, 1940: 677). Másképpen: a frissen megszerzett információk is szakadatlanul továbbtranszformálódnak attól függően, milyen élethelyzetben, milyen jelentéscsere eredményeként, milyen újabb tartalommal keveredve milyen új mintázatokat, magasabb rendű információs alakzatokat hoznak létre az egyes fejekben. Az „információs láncok” végpontjai továbbá lehetnek új cselekvések is a valóságban – vagy ahogy Park (1940) nevezi: események. Ezekből pedig ismét információs hullámok indulnak el, és a szituációk jellegétől, az érintettek létszámától függően kerülnek fel valamiféle közvetítettséget biztosító kommunikációs csatornára – például lesz belőlük az adott eseményről tudósító sajtóhír, hogy nagyobb információközösség lehessen részese az erre vonatkozó ismeretnek. (A cselekvések speciális formáját jelentik a kifejezetten az információs ökoszisztéma objektumaira vonatkozó cselekvések – amikor egyének vagy közösségek nem pusztán befogadók, résztvevők vagy haszonélvezők, hanem alakítókká válnak. A sajtónál maradvá: olvasói levelet írnak, nyilvános vitába szállnak, szerkesztőséget dúlnak fel, újságírók vernek, nyomdagépet foglalnak le, önkéntesen terjesztenek, másolnak, sokszorosítanak, szimpátiatüntetést szerveznek.)

Az információs ökoszisztémát megközelíthetjük még annak alkotóelemei felől is. Az *aktorok* között megtalálunk minden egyes embert mint az információs áramlások csomópontjait, köztük természetesen a kitüntetett fontosságúakat is, akik hálózati szempontból tekinthetők különös jelentőségűnek. Aktorok azok a formális gazdasági, politikai és kulturális intézmények is, amelyek az információáramra hivatásszerűen gyakorolnak hatást vagy kerülnek vele kapcsolatba. (A sajtó esetében: a szerkesztőségek, a kiadványok, a hírügynökségek, a képügynökségek, a hirdető, a rikkancsszövetkezetek, a nyomdák, a terjesztők, a szállítók, a sajtótörvény-alkotók, a sajtóbírók, a médiajogászok, a cenzúraszervezetek, a laparchívumok, a gyűjtemények, a szakmai szövetségek, a képzőintézmények és mások.)

Az *artefaktumok* olyan eszközök és technológiák, amelyek értelmét és funkcióját a lehetséges jelműveletek támogatása adja: az információ tárgyiasítását, elmetartalomtól fizikai hordozóra vitelét, a jelállapotban tárolt vagy továbbított információk sokszorosítását, átalakítását, továbbítását, szórását (disztribúcióját). Összefüggő óriásrendszerei

⁶ Az „ökoszisztéma” fogalmának bevezetését és népszerűsítését a kézikönyvek Arthur Tansley nevéhez és az 1935-ös évhez kötik (Godó, 2011), de olykor megjegyzik, hogy Arthur Roy Clapham brit botanikus lehetett az első, aki megalkotta és a mai értelemben használta.

⁷ A továbbiakban a leírás mindvégig az átfogó információs ökoszisztémára vonatkozik, de a példaanyagot tudatosan csak a sajtó világából válogatjuk.

⁸ Ezt Robert Park (1940: 685) már egészen korán így ragadja meg: „...a kommunikáció csatornáinak multiplikálódása lehetővé tette, hogy bárki, bárholnnan eseményekbe kapcsolódjon be.”

információs infrastruktúrát (újabb keletű kifejezéssel: információs közművet) alkotnak. (A sajtó esetében a digitális robbanásig évszázadokon keresztül minden kétséget kizáróan maguk az előállított és forgalomba hozott újságok példányai az elsődlegesek, amelyeket felhőként vesznek körül a csekélyebb jelentőségű másodlagos artefaktumok: a népszerűsítést szolgáló újságplakátok, a szerkesztőségi újságfalak, az újságos standok, a lapkivágás-gyűjtemények, a könyvkötő segítségével kötötté komolyodott, archivált évfolyamok, a kávéházi kézi újságtartó, a lakások újságtartó kisbútorai és mások.)

Az információs ökoszisztémában áramló *tartalmak* kapcsolják össze az aktorokat az artefaktumokkal. Azonos csatornákon – természetét és tárgyát tekintve – nagyon sokféle információ közlekedhet, nagyon sok fajta funkcióval. Esetünkben talán egyetlen összefüggés tűnik különösen fontosnak. Minden tartalom egyidejűleg bővíti az aktorok információs készletét és fejez ki – valamilyen mértékben – olyan kontrollstruktúrákat is, amelyek meghatározzák, illetve befolyásolják, hogy milyen igazodási rendszerben, milyen helyi értékkel nyernek értelmet az újonnan beépülő ismeretelemek. A sajtó esetében a tartalmak összetett univerzumához *a tematikai és a funkcionális tipizálás* az út, az újságfajták felosztását jellemzően az általuk közvetített *tartalomtípusok* (bulvár-, közéleti, politikai, gazdasági, kulturális, tudományos, tudományos ismeretterjesztő, sport-, irodalmi stb.) vagy funkciók felől végezzük el. Szajbély Mihály interpretációjában: elsődleges szerepköröket különíthetünk el, mint például

„...a praktikus és hasznos tudás közvetítését, az aktuális információk terjesztését, a földrajzilag és kulturálisan behatárolható térségek felmérését [...], valamint a szaktudományos eredmények megvitatását és terjesztését. Ezekből azután másodlagos funkciók vezethetők le, mint például a politikai és a társadalmi ellenőrzés kidolgozása, a morálisan orientáló, világszemléletet formáló tudás közvetítése a szekularizálódás idején és a nemzeti/területi identitás biztosítása” (Szajbély, 2005: 76).

Szerencsére mind gyakoribb, hogy ezek a tartalom- és funkció típusok komplex módon kerülnek kutatói mérlegre, az információs véráramba nem kizárólag sajtóközvetítéssel kerülő átfogóbb információs tartomány részeként. Balázs Eszter tanulmánya ebben a lapszámban remekül illusztrálja, hogy milyen sok komponens és információs csatorna befolyásolta a különböző aktoroknak például a szexualitás ábrázolásával kapcsolatos vélekedéseit, a német nyelvű orvosi irodalom-fordítás kötetétől a kávéházi beszélgetéseken át a parlamenti vitákig, s miként volt jelen a sajtó folyamatosan ebben az információs televényben, érv-gyűanyagokat szállító infrastruktúra-elemként, illetve aktivista cselekvésigénynek teret adó platformként. Megérezzük, milyen összetett *diffúziós mechanizmusok* (vö. Z. Karvalics, 2004) tárhatók fel még egy ilyen, látszatra csekély jelentőséggel bíró kérdés esetében is. Felismerjük, hogy olyan kontrollstruktúrák mélyszerkezetei befolyásolták az információs ökoszisztémát, amelyek jelenléte folyamatos a közéletben (emiatt egyes tartalmak kapcsán időről időre újra nagyon hasonló szekvenciák lefutását tapasztaljuk). Tudjuk, hogy a szexuális tartalmak cenzúrájának szándéka és gyakorlata mögött a tartalmak átfogóbb köreire vonatkozó szándék és gyakorlat készülődött, ezért könnyű azonosítani, hogy a közéleti harc tétje valójában jóval átfogóbb volt, mint egyetlen színházi előadás erkölcsi üzenete: felvillan a tárgyszint felett a metaszint. És sejtjük, hogy számtalan aktor fejében mehetett végbe valamiféle jelentésváltozás, vélekedés-módosulás, amely a későbbi, analóg események feldolgozásakor másféle cselekvésigényben vagy más ítéletalkotásban manifesztálódik majd – még a morál maguk köré megbonthatatlan falakat húzó bajnokainál is, akik számára feltehetően megerősítő erejüként értelmezett visszajelzések tárháza a vitafolyam.⁹

⁹ Meg kell jegyeznünk, hogy az aktor–artefaktum–tartalom modellje tökéletesen leképezhető klasszikus szemiotikai alapfogalmak felől is. Az aktorok jelalanyok, jeltárgyak, jelentéstermelők és -fogyasztók. Az artefaktumok jelek, jelpéldányok és jelhordozók, a tartalom nem más, mint jelentések adott módon szervezett, kondenzált rendszere.

Sajtótörténet információs nézőpontból

A sajtó és az információs ökoszisztéma egymáshoz való történeti viszonya néhány vonással rajzolható meg. Minden emberi közösség, még a legkorábbi társadalmi formációk is komplex információs ökoszisztémával rendelkeznek. A koordináció és a hatékonyság közösségméret-függő paraméterei folyamatosan artefaktumok segítségével igazítják hozzá a lehetőségeket az információs igényekhez, az új lehetőségek pedig új igényeket és gyakorlatokat teremnek. Így teremtik meg a valóság változásai bizonyos aktorok és bizonyos tartalmak esetében a korai sajtóműfajokat: jól ismert, hogy az ókori kvázi-előzmények után a pionírok a hírtermelés iparosításában érintett középkori kereskedő-polgárok, akikhez hamarosan, az újkor hajnalán csatlakoznak a katonai-politikai színterek pillanatnyi helyzetéről folyamatos értesülésekre éhes uralkodói udvarok és más (egyházi, főúri) döntéshozatali centrumok. Mire a 19. század végére érünk, szinte minden aktor szinte minden tartalomtípus esetén az expanzív tömegsajtóban és a réteglapokban találja meg a leghatékonyabb artefaktumot, a modernizációt és a tömegfogyasztást néhány évtized alatt a fejlett világra kényszerítő bürokratikus kontrollforradalom talán legfontosabb szövetségeseként (részletesebben lásd Beniger, 2004). A sajtótörténet fénykorát ezért az ipari társadalom kialakulásának diadalmas évtizedei jelentik, amikor bizonyos tartalmak esetében szinte kizárólagos a sajtó szerepe, hogy aztán az elektronikus média megjelenése fokozatosan egy információs mix egyre csökkenő súlyú összetevőjévé fokozza le (ahogyan aztán az internet és a személyközi kommunikáció mobilforradalma a 21. század elején magát az óriásira növekedett médiaszegmenst kezdi hátrébb sorolni az információs ökoszisztémában).

A fentieknek megfelelően a sajtóra vonatkozó tipikus információtörténeti kérdések effélék lehetnek: Hol a sajtó aktuálisan adott helye a teljes információs áramlásrendszerben? Hogyan és milyen információközösségek formálásához járul hozzá? A sajtótartalmaknak köszönhetően milyen elmozdulást érzékelünk az információs ökoszisztémában és milyen kölcsönhatások folytán? Mi változik meg az aktorok fejében, milyen cselekvésekkel kapcsolódnak össze az állandóan transzformációnak kitett elmetartalmak? Mi egy információs szekvencia teljes lecsengése, meddig tudjuk különböző áttételeken keresztül végigkövetni az útját? Hogyan változik a végén maga a valóság?

Ezekhez a kérdésekhez kis lépésekkel jutott el a sajtótörténet-írás, de a sok feltárt keresztkapcsolat vagy részösszefüggés gyorsuló ütemben visz egyre kerekébb, egyre sokoldalúbb tanulmányok és monográfiák felé. Ezek óriási száma miatt pusztán illusztrációként említek meg egy-egy megközelítést, ennek az úttörésnek, az információtörténeti aspektus felé való lépegetésnek a különböző irányait érzékeltetve.

Azt, hogy egy nagyon magas szintű tartalom (idea), a „nemzet” fogalmához miként járult hozzá a modern tömegsajtó, sokoldalúan bizonyította Benedict Anderson (2006), megalkotva a képzeltek közösségek fogalmát. De nem ugyanilyen képzeltek közösségekkel állunk-e szemben a nagyvállalatok és nagy szervezetek saját „üzemi” lapjai esetében is? Ha elég nagy a közösség mérete, hogy önálló orgánusra legyen szüksége, akkor már biztosan teljesül ugyanaz a feltétel, mint a nemzetek esetében, hogy tudniillik nem a személyes ismeretség, hanem az identitás és az információ sajtón keresztül megteremtett közössége teremti új minőséget és új kulturális mintázatokat (ahogyan az 1880 és 1930 közti fél évszázadot tanulmányozva Michael Heller [2009] ezt oly alaposan feltárta a brit vállalatok esetében). A méret és a „geográfia” szintén meghatározza, miért és milyen tempóban hat a valóság a tartalomra, az artefaktumok pedig miként juttatják el azokat az aktorokhoz. Azt, hogy a városi létforma termi meg a napilapolvasás alapvető tevékenységgé válását, Park (1923) már egészen korán felismerte, de ahhoz Richard Kielbowicz (1989) monográfiája kellett, hogy artefaktum és tartalom szoros egymásrataltságát kontinensnyi méretben is megláthassuk – azzal, ahogyan feltárta, hogy a postaszolgálat, illetve az újságok és a levelek szállításának forradalma miként kapcsolódott össze a nyilvános információs tér megváltozásával.

De hogy nem kizárólag magas absztrakciós szinten mutathatóak meg ezek az összefüggések, arra remek példa Elizabeth Barry (2008) tanulmánya, aki azt a folyamatot adatolja, miként lesz a 18. században nyomtatott sajtótartalommal a halálozásokról szóló híradás, felváltva az addig oly népszerű epitáfiumokat, sírverseket. Csakhogy mindezzel Barry nem egy egyszerű műfaji váltást dokumentál, hanem feltárja, miként változik meg a halálhoz és annak hírértékéhez való viszony. Rekonstruálja, hogy az ekképpen átformálódó igény miként szippantja be a közélet korábbi, panteonba illő „jelesei” mellé a „hírességek” újabb és újabb kategóriáit, a színészeket, a sportembereket, a művészeket, az értelmiségieket – hogy mindez annak a tartalomtípusnak a megteremtéséhez is vezessen, amit ma celebrirodalomnak, celebkultusznak hívunk (miközben a helyi sajtóban rendületlenül közlik bárki halálhírét a helyi közösség számára).

Nem meglepő, hogy a hírek mögött a hozzájuk kapcsolódó aktorok „topológiájának” a keresése is megkezdődött. Korábban a hírek terjedésének vizsgálata volt érdekes és erősen leterhelt téma, ma már csak a hírhálózatok (Raymond, 2005), a hír–hírtermelő–hírfogyasztó–hírcsatorna-koegzisztencia együttes fürkészése kínál újdonságokat (amely mögött nem tudjuk nem felismerni az aktor(ok)–artefaktum(ok)–tartalom bűvös háromszögét) – akár több évszázados mintázatokkal is (Wilke, 1987). Magyarországon Buzinkay Géza (2005) kalandozott el tematikus irányban a bűnügyi hírek korai krónikájának összeállításával. A sajtó másik *par excellence* információs komponensével, a hirdetésekkel kapcsolatban Szabó Dániel (1997) volt az, aki egy „társadalmi kommunikációs modell” keretein belül tárta fel azok sajátosságait, Balogh János Mátyás (2005) pedig bebizonyította, hogy a hirdetésműfaj a maga teljes gazdagságában már a pesti német nyelvű lapokban is kibontakozott.

A felsorolt szerzők és művek – térünk vissza rá ismét – azt reprezentálják, miként fordult a kutatói érdeklődés az információs ökoszisztéma valamely dimenziója felé, miközben az eredmények prezentációja még hagyományos narratívák felé mutat.

Csakhogy szép számmal találunk olyan szerzőket, akik immár tudatosan és reflektáltan a sajtó információtörténeti beágyazottságát teszik meg módszertani kiindulási alpnak. Magyarországon R. Várkonyi Ágnes és tanítványai vizsgálják hosszú évek óta a korabeli hazai, német és európai hír- és hírujságpiacot az információáramlás átfogó terében (lásd különösen G. Etényi Nóra munkáit a 17. századról, G. Etényi, 2003, 2012). Nádasi András (2011) az információtörténelemmel foglalkozó elektronikus tankönyvfejezetét teljes egészében médiaelméleti és történeti kontextusban tárgyalja (elsősorban Meyrowitz és Postman beemelésével). Sükösd Miklós (2013) a szamizdat-szubkultúrát helyezi „az európai nyomtatás kultúrájának több évszázados történetébe”, vállaltan és „tágabb értelemben információtörténeti közelítést” alkalmazva.

***

E lapszám tanulmányai, kettő kivételével, eredetileg a Nyíregyházi Főiskola Történeti és Filozófiai Intézetének 2013. november 21–22-ei, *Információ és társadalom* című konferenciáján előadásként hangzottak el.¹⁰ S noha a szerzők jellemzően hagyományos sajtótörténeti diskurzusok részeként formálták meg tárgyukat, e bevezető fényében mégis olvashatóak olyan szemmel, hogy miként kerülnek számos ponton közelebb *lehetséges* információs interpretációkhoz.

Döbör András cenzúratörténeti áttekintéséből kiderül, hogy a szakirodalomban sokáig szinte kizárólag a tiltás negatív konnotációjával tárgyalt cenzúraaktorok az információs áramlások (vagy egy másik, divatos kifejezés használatával: a kultúradesign) sokkal fontosabb hálózati csomópontjai voltak, mint eddig gondoltuk, és nemcsak a tartalmak uniformizálása, hanem tisztítása, megújítása, a műveltség keresztreferálási csatornákon keresztül történő terjesztése és újraértelmezése is köthető hozzájuk (vö. Z. Karvalics, 2010). Barta Róbert tanulmánya meggyőzően dokumentálja, miként találnak utat az artefaktumok működésmódjában járatos aktorok ahhoz, hogy tartalmak összekapcsolódó szövevényét (esetünkben: a Churchill által képviselt eszméket) a nemzetközi viszonyok alakulását befolyásoló erővé tehessek. Bárány Zsófia és Klestenitz Tibor tanulmánya mintha egymással feleselne, még ha majd' száz év választja is el azokat a pontszerű eseményeket (egy szentszéki látogatást 1840-ben és egy miniszterelnök betegségével kapcsolatos tudósítást), amelyek sajtóhíreit veszik nagyító alá. A visszhangként kialakuló hírfolyam apropóján mindketten rávilágítanak az érintett aktorok szélsőséges információs tagoltságára: arra, hogy a különböző érdekek, ideológiák és vélekedések sokkal összetettebb információközösségi teret alkotnak, mint azt a „katolikus sajtó”, a „reformmozgalom” vagy a „kormánypárti sajtó” kategóriáival le tudnánk írni. Czeferner Dóra izgalmas áttekintése egy női egyenjogúságért harcoló lap kapcsán éppen azt illusztrálja számunkra, hogy ha egy tartalomtípusnak nincs diffúzióképző ereje, akkor előbb-utóbb szűkítve fogja magát újratermelni, mert érdeklődő aktorok híján nem marad artefaktum, amely folyamatos „alapjáratot” biztosíthatna egy „elképzelt közösségnek”. Más szavakkal: hiába van jelen az információs ökoszisztéma adott szegletében minden megszokott attribútum, a tartalomnak a valósághoz való gyenge kötődése és a cselekvéssel való összekapcsolhatóság deficitje miatt afféle információökológiai zárványként létezhet csak.

¹⁰ Az eseményt e tematikus válogatás társszerkesztője, Gulyás László Szabolcs szervezte.

Balázs Eszter tanulmányát korábban már méltattuk. Esetében még azt érdemes kiemelni, milyen érzékenyen és aforisztikusan nyúl a kontrollstruktúrák különösen fontos nézőpontjához. Hangsúlyozza például:

„Míg az olvasás többnyire privát és magányos cselekvés, amit a többé-kevésbé művelt egyén kontrollálni tud, addig egy előadás megtekintése közösségi akció, ahol egyéni kontrollra csekély a lehetőség.”

Sz. Nagy Gábor részletesen dokumentálja, miként képes a politikai alrendszer egy artefaktumtípus, nevezetesen a rotációs papír kiosztása felett gyakorolt kontrollon keresztül korlátozni a sajtóegyensúlyt, ezen keresztül eltorzítani a közlemények áramát, és képmutató módon bagatellizálni a kialakult nyilvános diskurzust.

S végül Tamás Ágnes tanulmánya remek példája annak, mennyi kutatói kérdése marad az információtörténésznek akár egy élclap diffúziós szerepe kapcsán is. Megállapítható-e, hogy más értesülési csatornákhöz, illetve sajtóforrásokhoz képest az élclapok milyen mértékben tudták formálni a percepciót (a vélekedéseket) és közvetítettek-építettek fel ismereteket az olasz függetlenség témájával kapcsolatban? Mi az, ami csak innen terjed el? Van-e olyan „mém”, önmagát sokszorozó, népszerű vélekedés, akár városi legenda is, amely élclapokból került át a „mainstreambe”, az információs ökoszisztéma más pontjaira (egy név, egy megközelítés, egy viccen keresztül ható ítélet vagy előítélet)? Hivatkozzák-e az élclapokat országos eseményeken, előkerülnek-e az utcán, a piacokon, társaságban, építenek-e maguk köré szubkultúrákat, referáló hálózatokat? A viccek és a karikatúrák fogyasztása hol és hogyan képes módosítani vagy átírni másutt felépült sémákat, tartalmakat? Végigkövethetőek-e információs láncok? (Valahonnan az élclapba kerül egy tartalomelem, onnan továbbköltözik, hatására valahol véleményváltozás, másutt cselekvés történik stb.)

A sokszínű hazai kutatóközösség a kedvezőtlen feltételek és a nehezedő körülmények ellenére eredményes munkát végez, színvonalas sajtótörténeti publikációk számos szakosított orgánumban jelennek meg. Bízhatunk benne, hogy az új eredmények között egyre több olyat találunk, amely a fenti kérdésekre is választ keres és talál, és eredményesen tudja saját módszertani arsenáljába beépíteni az információtörténeti szempontokat.

Irodalom

Anderson, Benedict R. (2006): *Elképzelt közösségek. Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és terjedéséről*. Ford: Sonkoly Gábor. Budapest: L'Harmattan (Eredetileg: *Imagined communities: reflections on the origin and spread of nationalism*. London: Verso, 1991).

Balogh János Mátyás (2005): Apró hirdetések és apróhirdetések Magyarországon 1850–1900. *Médiakutató*, tél, 77–93. o.

Barry, Elizabeth (2008): From epitaph to obituary: Death and celebrity in eighteenth-century British culture. *International Journal of Cultural Studies*, 11: 259–275.

Beniger, James (2004): *Az irányítás forradalma*. Budapest: Gondolat-Infonia.

Berger, Knute O. (1989): The Information Ecosystem. Putting the promise of the Information Age into perspective. *Context*, 21. (<http://www.context.org/iclib/ic23/berger1/>, utolsó letöltés: 2014. május 22.).

Buzinkay Géza (2005): A bűnügyi hír, a riporter és a rendőr. *Budapesti Negyed*, 1–2. sz., 7–28. o.

Cortada, James W. (2012): Shaping Information History as an Intellectual Discipline. *Information & Culture: A Journal of History*, vol. 47, no. 2, pp. 119–144.

G. Etényi Nóra (2003): *Hadszintér és nyilvánosság. A magyarországi török háború hírei a 17. századi német újságokban*. Budapest: Balassi Kiadó.

G. Etényi Nóra (2012): A nyomtatott információ értéke és funkcióváltozásai a kora újkorban. *Aetas*, 4. sz., 122–143. o.

Godó Zoltán (2011): Agro-ökológia. http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/0021_Agro-okologia/ch01s03.html (utolsó letöltés: 2014. május 7.).

Gyáni Gábor (2006): Sajtótörténet a társadalomtörténész szempontjából. *Médiakutató*, tavasz, 57–64. o.

- Heller, Michael (2009): British Company Magazines 1878–1939. The Origins and Functions of House Journals in Large-Scale Organizations. *Media History*, no. 2, pp. 143–166.
- Kielbowicz, Richard B. (1989): *News in the Mail: The Press, Post Office, and Public Information, 1700–1860s*. Westport: Praeger.
- Lipták Dorottya (1992): A sajtó szerepe a nagyvárosi tömegkultúrában a 19. század második felében. In: Gyimesi Sándor (szerk.): *Gazdaság, politika, kultúra. Tanulmányok Kelet-Közép-Európa történetéből*. Budapest: Aula.
- Lipták Dorottya (2002): *Újságok és újságolvasók Ferenc József korában. Bécs & Budapest & Prága*. Budapest: L'Harmattan.
- Nádasi András (2011): Információtörténelem. Elektronikus tananyag. Eger: Eszterházy Károly Főiskola (http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/0005_29_informaciotortenelem_scorm_04/index.html, utolsó letöltés: 2014. május 5.).
- Park, Robert E. (1923): The Natural History of the Newspaper. *The American Journal of Sociology*, no. 3, pp. 273–279.
- Park, Robert E. (1940): News as a Form of Knowledge. A Chapter in the Sociology of Knowledge. *The American Journal of Sociology*, no. 5, pp. 669–686.
- Raymond, Joad (2005): *News Networks in Seventeenth Century Britain and Europe*. New York: Routledge.
- Széchenyi Ágnes (2004): A huszadik század hiányzó sajtótörténete – adósságlista és javaslat. *Magyar Tudomány*, 10. sz., 115–1163. o.
- Sipos Balázs (2000): Sajtó és tudomány. A sajtókutatás története és intézményesülése Magyarországon a II. világháborúig. *Múltunk*, 2. sz., 154–200. o.
- Sipos Balázs (2001): A világ megismerése. A felkészülés időszaka. In: Földes György & Inotai András (szerk.): *A globalizáció kihívásai és Magyarország*. Budapest: Napvilág.
- Sükösd Miklós (2013): A szamizdat mint tiposzféra. Földalatti nyomtatási kultúra és független politikai kommunikáció a volt szocialista országokban. *Médiakutató*, nyár, 7–26. o.
- Szabó Dániel (1997): Hirdetési kultúra a századfordulón. *Budapesti Negyed*, 16–17. sz., 71–100. o.
- Szajbély Mihály (2005): A médiatörténet és a sajtótörténet viszonyáról. *Médiakutató*, tavasz, 71–79. o.
- Tóth Benedek (2014): *Médiумok és valóságai. Egy rendszerelvű médiaelmélet vázlata*. Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont.
- Weller, Toni (2008): *Information History. An Introduction: Exploring an Emergent Field*. Oxford: Chandos.
- Weller, Toni (2010): *Information History in the Modern World: Histories of the Information Age*. New York: Palgrave Macmillan.
- Wilke, Jurgen (1987): Foreign news coverage and international news flow over three centuries. *International Communication Gazette*, no. 3, pp. 147–180.
- Yarros, Victor S. (1899): The Press and Public Opinion. *The American Journal of Sociology*, no. 3, pp. 372–382.
- Z. Karvalics László (2002): Információközösségek. Kísérlet egy fogalom megragadására. In: Nyíri Kristóf (szerk.): *Mobilközösség – mobilmegismerés*. Budapest: MTA Filozófiai Kutatóintézete & Westel.
- Z. Karvalics László (2004): Információáramlás a kora-újkorban. Bevezetés. In: Z. Karvalics László & Kiss Károly (szerk.): *Információáramlás a kora-újkorban*. Budapest: Gondolat.
- Z. Karvalics László (2008): Médiatörténet – kommunikációtörténet – információtörténet (Bevezető tanulmány). In: Z. Karvalics László & Kiss Károly (szerk.): *Szavak és képek között*. Budapest: Gondolat-Infonia.
- Z. Karvalics László (2010): Kommunikációtörténelem, információtörténelem. Melyik az egér, melyik az elefánt? *Korunk*, 3. sz., 11–19. o.
- Z. Karvalics László (2013): „Jelentés-teli világra nyíló szárnyas kapu.” Egy logokratikus médiapedagógia körvonalai In: Pálfi Erika (szerk.): *Médiatudatosság az oktatásban*. Budapest: OFI.

Z. Karvalics László (1961) történész, információtársadalom-kutató, a Szegedi Tudományegyetem Kulturális Örökség és Humán Információtudományi Tanszékének egyetemi docense. Számos, információs társadalommal és információtudománnyal foglalkozó kurzus kidolgozója, szakkönyv és tanulmány szerzője. A Kar Kiváló Oktatója (1999), Széchenyi-Ösztöndíjas (2000-től). Főbb kutatási témái: az információs társadalom születése, elméletei, az internet kultúrtörténete, információtörténelem, közoktatás és tudomány az információs társadalomban. Közel húsz szakkönyv és kétszáz tanulmány szerzője.

Sajtó és cenzúra a 18. és a 19. század fordulóján Magyarországon

Tanulmányomban a magyarországi könyv- és sajtócenzúra történetének a 18. és a 19. század fordulójára jellemző viszonyait, működés elvét, legfőbb rendeleteit igyekszem felvázolni, hiszen a felvilágosodás és a reformkor magyar sajtója nem vizsgálható ezek ismerete nélkül. A felvilágosult abszolutista kormányzati rendszer mint az egyre inkább Európa perifériájára szorult, elmaradott Habsburg Birodalom felzárkózási kísérlete az állam korszerűsítése révén központi gondolatává tette a „közjót”, amelyet az államnak és tisztségviselőinek, valamint az uralkodónak szolgálnia kell, valamennyi alattvaló boldogítása érdekében. A kormányzat és az állam közvetlenül beavatkozott tehát a társadalom minden területén, ellenőrzése alá vonva azt. A reformok végrehajtásában mind Mária Terézia, mind 1765-től társuralkodója és későbbi örököse, II. József fontos szerepet szánt a sajtónak és a cenzúrának, ahogyan I. Ferenc és Metternich kancellár is neoabszolút kormányzati rendszere megszilárdítását látta a megfelelő sajtópolitikában és cenzúrában. A bécsi felvilágosult abszolutista és jozefinista sajtópolitika, majd a „konzervatív fordulat” nagy hatással volt a magyar cenzúraviszonyok átalakulására. Mária Terézia uralkodásától kezdve fokozatosan ment végbe az a folyamat, amelynek során a jezsuiták kezében lévő, államilag is támogatott felekezeti cenzúra helyébe központosított állami cenzúra lépett, a mindenkori bécsi kormányzat politikájának szerves részét képezve.

A felvilágosult abszolutizmus sajtópolitikája és a „pozsonyi cenzúra” kora

A felvilágosult abszolutizmus máig legpontosabb definícióját Magyarországon Kosáry Domokos adta, miszerint az nem más, mint az Európa perifériájára szorult, elmaradott államok sajátos kísérlete a felzárkózásra, az erők központosítása és a hatékonyság növelése, az állam korszerűsítése révén (Kosáry, 1980: 274). E modernizáció során egyúttal pótolniuk kellett azokat a folyamatokat, amelyeket Nyugat-Európában a klasszikus abszolutizmus már megteremtett a 17. században „a politikai egységesítés, a központosítás, a népesítés, a gazdaságpolitika, az iparpártolás, a műszaki szervezet, az iskolázás, a közegészségügy terén” (Kosáry, 1980).

A felvilágosult abszolutista kormányzati rendszer központi gondolata a birodalom működésének racionalizása és centralizálása, valamint a közjó, amelyet az államnak és tisztségviselőinek, valamint az uralkodónak valamennyi alattvaló boldogítása érdekében szolgálnia kell. Ezért a kormányzat és az állam közvetlenül beavatkozik a társadalom minden területén, ellenőrzése alá vonva azt. Mária Terézia hitt abban, hogy felelős isten előtt alattvalóinak testi és lelki boldogulásáért, ezért igyekezett felvilágosult reformjait ennek szellemében megvalósítani (Marczali, 1997; Romsics, 2010).

A reformok végrehajtásában pedig mind ő, mind II. József fontos szerepet szánt a sajtónak és a cenzúrának. A bécsi felvilágosult abszolutista és jozefinista sajtópolitika nagy hatással volt a Lajtán túli és a Lajtán inneni cenzúraviszonyok átalakulására. Mária Terézia uralkodása alatt fokozatosan ment végbe az a folyamat, amelynek során a jezsuiták kezében lévő, államilag is támogatott felekezeti cenzúra helyébe egy a természetjog alapján álló újfajta humánus hirdető udvari bizottság lépett (Mályuszné, 1985).

Mária Terézia a sajtót kezdettől fogva a legszigorúbb ellenőrzés alá vonta, ugyanis hatalomra kerülése számos gúnyiratot és röpiratot eredményezett (Schermann, 1928). A vallás tekintetében türelmetlen katolikus uralkodónő uralkodása kezdetén a protestáns sajtó ellen tervszerű hadjáratot indított. Tiltott volt a protestáns könyvek behozatala, a katolikus cenzorok *approbatio*ja nélkül protestáns iskolai könyvek kiadása. A *Bücherpolizei* feladata volt, hogy felkutattassa az állam- és egyházellenesnek mondott könyveket, bibliákat, kátékat. A cenzúra a katolikus írókkal elnéző, a protestánsokkal szemben kíméletlen intézkedéseket hozott (Ballagi, 1888).

Mária Terézia uralkodásának első szakaszában teljesen újjászervezte azokat a hatóságokat, amelyek a sajtóüggyel és a cenzúrával foglalatostkodtak, és új rendszabályokat léptetett életbe. A Magyar Királyság területén 1745-ben létrehozta a „pozsonyi cenzúrát”, vagyis a pozsonyi székhelyű Helytartótanácsot bízta meg az előzetes cenzúrával. Ha egy könyv érkezett a harmincad hivatalba, erről az ügyészség jelentést tett a Helytartótanács alá tartozó egyházi bizottság elnökének, aki az esztergomi érsek vagy helyettese, az érseki helynök volt. Az egyházi bizottság továbbította a művet a revizoroknak megbírálás végett. A könyvvizsgálatban jelentős szerepet játszottak a revizorok. Revizornak csak olyan megbízható személyeket nevezett ki a klérus, akik feltétlen engedelmességgel viseltettek a katolikus egyház iránt, és a cenzúrát kizárólag a katolicizmus hatalmi eszközének tekintették. A revizorok a bírálatukat írásba foglalva haladéktalanul visszajuttatták az egyházi bizottsághoz, amely tanácskozása során a benyújtott bírálatot megvitatta, majd a saját véleményét mellé csatolva a Helytartótanács elé vitte. A Helytartótanács ítéletét megerősítésért a kancellária útján az uralkodóhoz terjesztették fel, majd – a pozitív elbírálás esetén – ismét a Helytartótanácshoz került le végrehajtás végett. A revizorok feladatát nagyon fontosnak tekintették, és munkájuk betartását szigorúan ellenőrizték. A klérus által megfogalmazott revizori utasításokat 1747-ben hirdették ki a Helytartótanácsban. Mária Terézia uralkodása első szakaszát jellemző könyvvizsgálati rendszert dualisztikusnak is nevezik, mivel – megkezdve az egyház befolyásának visszaszorítását – az egyházi mellett a világi cenzúra is szerepet kapott (Ballagi, 1888).

A *Bücherpolizei* később a betiltott könyvekről jegyzéket vezetett *Catalogus librorum prohibitorum* néven, amelyet 1765-ben nyomtattak ki. A hatáskörébe tartozott a könyvkerekedések ellenőrzése is. Ez a szerv ügyelte a nyomdákat is, amelyek csak a működésüket engedélyező és szabályozó szabadalom birtoklása mellett működhetek (Ballagi, 1888).

A királynő később folytatta az egyház befolyásának visszaszorítását a cenzúra területén, uralkodói jogaira hivatkozva: az 1751-ben általa létrehozott udvari cenzúrabizottságban egyre csökkenő létszámban vettek részt a jezsuiták. A bizottság 1759 és 1772 közötti elnöke, Mária Terézia bizalmasa, Gottfried van Swieten 1760-ban egy főre csökkentette létszámukat, 1764-ben pedig eltávolította az utolsó jezsuitát a bizottságból (Uemura, 2011).

A változást szimbolizálta II. József feleségének azon precedenst teremtő döntése 1760-ban, hogy nem jezsuita papot nevezett ki gyóntatójának. E példa gyorsan terjedt az udvarban, így a jezsuiták befolyása folyamatosan csökkent, például a későbbi II. Lipót nevelésében is lényegesen kisebb szerepük lett (Zakar, 2010).

A későbbi változásokat megelőlegezve az 1765-ben társuralkodóvá váló II. József memorandumában élesen támadta a cenzúra szellemét, a vallási türelmetlenséget és a monarchia oktatási rendszerének elmaradottságát. Ezek hatására Mária Terézia 1767-ben megöregedett jezsuita gyóntatója mellé Ignaz Müllert, a Szent Dorottya kolostor prépostját, a jezsuiták ádáz ellenségét és a reformok hívét nevezte ki gyóntatójának, akivel minden későbbi fontos döntése előtt konzultált, és aki megkönnyítette a császárnő lelkiismereti aggályainak eloszlását (Beales, 1987). Problémát jelentett azonban is, hogy az egyes tartományok állami cenzúrabizottságai nem alkottak egységet, eltértek ügyvitelükben, elveikben az udvari cenzúrabizottságtól. Egységesítésükre és a bécsi udvari bizottság alá történő központosításra nyíltan azonban csak uralkodása utolsó évében tett kísérletet (Sashegyi, 1958).

Már az 1756. november 9-ei királyi rendeletében meghagyta, hogy a bécsi cenzúra által jóváhagyott könyvek szabadon terjeszthetők legyenek a Magyar Királyságban. Így a felvilágosodás eszméire egyre nyitottabb Lajtán túli cenzúra által jóváhagyott műveket magyar területen is engedélyezni kellett. Az 1763-ban és 1766-ban kiadott rendeleteiben is a bécsi cenzúrabizottság szabályzatát erőltette rá a magyar Helytartótanács által működtetett cenzúrára. Van Swieten mind többször bírálta felül a pozsonyi helytartótanács által az udvari kamarához felterjesztett könyvrevíziós listákat. Ezerhétvenegyben maga a magyar udvari kamara kérte az uralkodót, hogy a pozsonyi cenzúra által felterjesztett, 94 könyv betiltását javasoló felterjesztést bízva a bécsi udvari bizottságra, sőt kérte, hogy a jövőben az összes ilyen előterjesztést továbbíthassa, és van Swietenék véleménye alapján expedíálhassák a királyi leiratot. József társuralkodó pedig teljesítette a kancellária jogfeladó kérelmét. Ettől kezdve a magyar állami cenzúra a bécsi udvari cenzúrabizottság irányítása alá került. Az 1772. március 23-ai királyi rendelet pedig az egyházi, vallásos tartalmú kiadványok kinyomtatását is a helytartótanácsi cenzor imprimatur-engedélyéhez kötötte, tehát gyakorlatilag az egyházi cenzúrát is megszüntette Magyarországon (Schermann, 1928).

A jozefinizmus sajtópolitikája, II. József sajtórendelete és a „bécsi cenzúra” kialakítása

A jozefinizmus lényegével kapcsolatban a mai napig nincs teljes egyetértés a történészek között. A magyar szakirodalmat máig meghatározó, a jozefinizmust II. József uralkodásának idejére datáló Benda Kálmán (1965) mellett napjainkban egyre inkább teret nyer az a nézet, amely szerint bár nevét a „kalapos királytól” kapta, de egy jóval nagyobb, Mária Terézia uralkodásától 1850-ig tartó történeti periódust értünk rajta. E periódusban a Habsburg Birodalomban az egyház a modern állam kiépítésének eszköze lett, miközben az állam egyre inkább beleavatkozva az egyház életébe, úgynevezett „államegyház rendszert” hozva létre, vitathatatlanul sokat merítve a felvilágosodás gondolatrendszeréből is (Zakar, 2010).

Ferdinand Maass például a jozefinizmust az államegyház-rendszer tipikus példjaként egyfajta cezaropapizmusként határozta meg, és ötkötetes monumentális munkájában adta közre a korszakra vonatkozó iratokat (Maas, 1951–1956). Derek Beales szerint Maass koncepciója háttérbe szorította II. József szerepét a jozefinista rendszer kialakításában (Beales, 1987), másik bírálója, Ernst Wangermann szerint pedig Mária Terézia és tanácsadói valójában a rendszer kiépítésével a katolicizmust akarták megvédeni a protestantizmustól (Wangermann, 1979).

A jozefinizmus ugyancsak sokak által vitatott definíciója Fritz Valjavec szerint egyfajta politikai, kulturális és egyházi kiegyezés a barokk felfogás és az új, felvilágosult eszmék között, és az állam számára a vallás nem a transzcendencia, hanem az emberek boldogulását segítő erkölcsi értékek miatt fontos, azaz a vallás a jozefinizmus számára csak egy eszköz az alattvalók jólétének biztosítására (Valjavec, 1944).

A magyar szakirodalomban Zakar Péter mutatott rá arra, hogy a jozefinizmus rendszerében az erkölcsi feladatokat is ellátó állam vált az elsődlegessé, az egyház az állammal szemben alárendelt szerepet kapott az emberi jólét szolgálatában, a józan ész alapján, és emiatt az állam a vallást korlátozta, felügyelte és lényegében a politikum részének fogta fel (Zakar, 2010).

Mária Terézia örököse, II. József politikájában mindenekelőtt saját reformelképzeléseinek érvényesítését tartotta szem előtt. A könyv- és sajtónyomtatással kapcsolatos intézkedései reformpolitikájának szerves részét képezték, a korábban megkezdett központosítást e területen is folytatta. Első intézkedése a cenzúra hivatalosan is teljes állami feladattá alakítása és az egész birodalomra nézve történő összpontosítása volt (Uemura, 2011).

1782. április 8-án feloszlatta az 1751-ben létrehozott udvari cenzúrabizottságot, a régi cenzorok egy részét jogkörükkel együtt az újonnan létrehozott udvari cenzúra- és tanulmányi bizottságba helyezte át. Ezzel a korábbi jezsuiták befolyása alatt álló cenzúra helyét egyfajta szabadkőműves cenzúra vette át. A magyarországi cenzúra egyelőre azonban a pozsonyi Helytartótanács egyházügyi bizottságának feladatkörébe tartozott, szemben állva a birodalom egységes központi elveivel, és szigorúbban is működött, mint a bécsi. Hogy véget vessen ennek a helyzetnek, II. József 1781. június 11-én osztrák tartományainak kiadott cenzúrendeletét 1782. június 8-án a magyar területekre nézve is életbe léptette (Buzinkay, 1993). A racionalizáció jegyében, a nemzeti különállás tekintetbe vétele nélkül, a birodalom cenzúraügyeinek központi intézését megvalósítva az egész magyar cenzúrát a bécsi cenzúrabizottság alá rendelte. Ezért a magyar cenzúra történetének az 1782-től 1840-ig tartó korszakát a „bécsi cenzúra” korának szokás nevezni (Sashegyi, 1938).

A rendszer lényege az előzetes cenzúra decentralizálása és az utólagos cenzúra összbirodalmi centralizálása volt. Helyi, tartományi cenzorok ellenőrizték az írások első kész példányát nyomtatás előtt, engedélyük megadása után kezdődhetett a sokszorosítás. Utólagosan ellenőrizte a sajtót a bécsi bizottság, és ha az állam érdekeire veszélyes szövegeket találtak az újságokban és a könyvekben, akkor intézkedtek azok betiltásáról, elkobzásáról, és adott esetben a cenzorok megbüntetéséről, leváltásáról. Van Swieten politikai elgondolása később az lett, hogy a sajtócenzúrát az udvari cenzúra- és tanulmányi bizottság illetékessége alól is kivegyék, és az udvari hatóságok, azaz a kancelláriák hatáskörébe utalják, mivel ezzel a sajtó megjelenésének ütemét kevésbé akadályozzák. Ezért adták át a Magyar Kurír című, Bécsben megjelenő magyar nyelvű hírlap első komoly cenzúraügyének kivizsgálását 1787-ben az udvari magyar kancelláriának. A cenzúraszabályzat Magyar Királyságra érvényes változata szerint ugyanis a magyar közjogi kérdéseket illető közlemények tekintetében még a bécsi újságok fölött is felügyeleti jogot biztosított a magyar kancelláriának, más ügyekben azonban nem (Dezsényi, 1967).

II. József 1781-es sajtórendeletét görcső alá véve megállapítható, hogy szabad szelleme messze meghaladta az európai sajtótörvényekét. A rendelet a cenzúrát nem törölte el, de jelentős mértékben enyhítette. A nyomdaipar és a könyvkereskedelem számára nagyobb szabadságot biztosított, emellett a polgári irodalmi élet alapjait is megteremtette a hírlapirodalom serkentésével.

A rendelet bevezető általános részében fogalmazta meg azon központosítás érdekében tett határozatát, amelyben egyetlen testületre bízta a német és magyar „örökös tartományok” könyvvizsgálatát (1. bekezdés, magyarul közli Ballagi, 1888: 106–110; németül Gnau, 1911: 253–268).

Szigorúan fellépett a trágárság és az erkölcstelenség ellen, és elnéző volt a tudományos ismereteket közlő munkák iránt „a melyben tudomány, ismeretek és tisztességes elvek foglaltnak... az utóbbiak ellenben már nyugodtabb kedélyű, elveikben szilárdabb emberek kezébe kerülnek” (1. §). A katolikus és általában a keresztény vallást gúnyoló, nevetségessé tevő iratok, vagy amelyek „a szent vallást [...] Isten tulajdonságainak babonás elferdítése és álszenteskedés által megvetésre méltónak tüntetik fel”, semmilyen körülmények között nem voltak tűrhetőek, a kritikát, az egyházpolitikai és az elméleti vitákat azonban támogatta (2. §).

A rendelet szabad szellemének legszembetűnőbb bizonyítékaként az uralkodó magát is alávetette a nyilvános kritikának: „Bírálatok, hacsak nem gúnyiratok, bárkit érjenek is az ország fejedelmétől az utolsóig, különösen akkor, ha a szerző a maga nevét kinyomatja s ez által a dolog valódisága felől jótállást vállal magára, – nem tilthatók el, mert minden igazságszerető embernek örülnie kell, ha az igazság ezen az úton tudomására jut” (3. §).

A közjó szempontjából hasznos kiadványokat, ha tartalmaztak egy-két botrányos kifejezést, nem tiltották be, csak abban az esetben, ha a vallás, az erkölcs vagy az állam és a fejedelem ellen „nagyonis botrányos dolgokat” tartalmaztak (4. §). Engedélyezte azon jogi, orvosi, katonai, tudományos és a szabad művészetekkel foglalkozó műveket, amelyek korábban csak a teljesen megbízható, nyilvántartott olvasók számára voltak elérhetőek (5. §).

E rendeletben található először külön megjegyzést a hírlapok cenzúrájáról: „Ami a hirdetéseket, újságokat, imádságokat stb. illeti, ezek az egyes országos hatóságok mellett fennálló, cenzúrai ügyekben referáló tanács által csak rövid úton vizsgálándók meg. Ugyanez a tanács ügyel fel arra, hogy az imádságok az egyház valódi szellemében legyenek írva...” (7. §).

A központosítás elvét is itt fogalmazta meg a rendelet, valamint lehetővé tette a fellebbezést, igaz, saját költség terhére (7. §).

A külföldről behozott könyvek utánnyomását is szabályozta a rendelet, és különböző korlátozásokkal engedélyt adott az egyes országos hatóságoknak az utánnyomások engedélyezésére, hiszen „ez csupán mint a kereskedelem egyik ága tekintetik” (8. §).

Az eddig tiltott, de most már megengedett könyvekre és az államiratokra vonatkozva azonban a kiadónak az utánnyomásra szánt könyv terjesztésével engedély végett a bécsi könyvvizsgáló bizottsághoz kellett fordulnia (9–10. §).

II. József cenzúrendeletének leglényegesebb hatása az egyházi cenzúra önállóságának megszüntetése és az állami cenzúrának való alárendelése volt. Megszüntette a korábbi egyházi kötöttségeket, és a bíráló értelmiség számára a lelkiismereti szabadság biztosítása mellett betekintést engedélyezett a közügyekbe (Sashegyi, 1958).

II. József cenzúrája felvilágosult szellemű volt, de nem vallásellenes, amint az a közhiedelemben él. Tiltotta ugyan a „babonásnak” tartott vallási műveket, de a „gyalázkodó”, obszcén, illetve ateista szellemű írásokat is. Ugyanakkor lehetővé tette az egyházpolitikai és a teológiai harcok publikálását, sőt a protestáns teológia és a hitbuzgalmi irodalom megjelenését is, ami korábban lehetetlen volt. Tény, hogy a sajtó legfőbb céljának a felvilágosodás eszméinek, elsősorban saját intézkedéseinek pozitív tálalását tartotta, de e szabadabb légkörrel elősegítette a szellem, a művészek mellett a sajtó kivirágzását s a magyar nyelvű sajtó megszületését is. És mivel a magyar nyelvi időszaki sajtó megindulása egybe esett az európai hírlapirodalom fejlődésének azon szakaszával, amikor az a referáló fázisból a véleményformáló fázisba lépett, ez a tendencia megjelent és jótékony hatással volt a magyar nyelvű hírlapirodalom fejlődésére, hiszen érvényesíteni tudta e szerepet a jozefinista reformok, valamint a nemzeti nyelv, az irodalom és a kultúra ügye kapcsán (Kókay, 1979).

II. József a politikai hírlapok tekintetében nem volt tudtában annak, milyen szellemet engedett ki a palackból. A színtelen referáló hírlapokat eleinte nem tartotta veszélyesnek. Később, amikor a „szabad” sajtó fejlődése túlhaladta a számára kívánatos mércét, először kötelespéldány-szolgáltatási rendeletekkel igyekezett az utólagos ellenőrzést

kézben tartani, végül 1789 júniusában újságbélyeg bevezetésével rakott olyan adóterhet a lapokra, amelytől fejlődésük lassulását várta (Kókay, 1979; Buzinkay, 1993).

Sashegyi Oszkár (1938) szerint a sajtórendelet szándékai Magyarországon sohasem valósultak meg teljesen, a szervezet felépítését, az ügymenetet a király reformjaival szemben mindinkább kibontakozó nemesi ellenállás lassította, a felvilágosult szellemű cenzúrát pedig a cenzúrát gyakorló személyek konzervativizmusa akadályozta. Talán ennek köszönhető, hogy a József halála után bekövetkező konzervatív fordulat kevésbé volt érezhető Magyarországon, mint Ausztriában. Leslie Bodi (1995: 50) szerint II. József cenzúrarendszere így egyedülálló és történelmi jelentőségű átmenetet képzett a korábbi egyházi cenzúra, és a későbbi rendőri cenzúra között, „furcsa keverékeként a liberalizmusnak és a laktanya-fegyelemnek”.¹

A konzervatív abszolutizmus cenzúrája

A II. József halála utáni évekre kezdetben az uralkodó abszolút hatalmával szembeszálló nemesi mozgalom, a „rendi nacionalizmus” sikere nyomta rá a bélyegét: az 1790–91. évi országgyűlésen ellentámadásba átmenve gyakorlatilag visszaállították a rendek kiváltságait és hatalmát a Magyar Királyságban. Ugyanakkor a felvilágosult abszolutizmus és a jozefinizmus eszméi tovább éltek, képviselői ideiglenes szövetséget kötöttek a rendi ellenzékkel, igyekeztek felvilágosult tartalommal ellátva az ellenállást támogatni, és sikerült hangot is adniuk reformterveiknek az országgyűlésen, valamint – a bevezetett szigorítások ellenére – a sajtóban is. A „régisabadság”, a „rendi alkotmány” és a „nemesi előjogok” visszaszerzésének igényét hangoztatók, a felvilágosult abszolutizmus haladó szellemű reformjai eltörlésének retrográd törekvéseit képviselő tábor így ellentmondások közepette kapcsolódott össze az ország „önállóságát” követelők és a már korábban megindult nemzeti nyelvi és kulturális ébredést szolgálók célkitűzéseivel (Romsics, 2010). Később, az udvar és a rendek kompromisszumát követően vette kezdetét a jozefinista értelmiség radikalizálódása, elszigetelődése, majd elnémitása a cenzúra eszközeivel.

II. Lipót Toscana nagyhercegeként felvilágosult reformok sikeres megvalósításával és komoly kormányzati tapasztalatokkal, de nehéz helyzetben vette át a trónt bátyjától. Magyarország a lázadás állapotában volt, ugyanakkor a török háború még nem ért véget, Belgium elszakadt a birodalomtól, és Poroszországgal is háború fenyegetett (Romsics, 2010). Ráadásul a francia forradalmi eszméket is csillapítani kellett birodalmán belül. A bécsi udvar továbbra sem engedett a cenzúra alkotmányos rendezését kívánóknak, II. Lipót alatt is rendeletekkel irányították a sajtópolitikát, és módosításokkal megtartották a II. József által életbe léptetett sajtócenzúrát.

Már a II. József halála után nem sokkal kiadott, a bécsi magyar újságok cenzora számára kidolgozott kancelláriai instrukció is a II. József korabeli utasításokat fejlesztette tovább az új politikai helyzetnek megfelelően. Az újságoknak kerülniük kellett minden hírt, amely félelmet kelthet, tilos volt kommentárokkal ellátni azokat, kerülniük kellett a kormány és a vallás sértegetését, nem volt szabad semmit az országgyűlésről „elsietve közölni”, és csak a Wiener Zeitung külföldi híreit volt szabad átvenniük (Kókay, 1979: 120–121).

II. Lipót 1790. szeptember 13-án kiadott rendelete (O.L. Kanc. 1790. 11767. sz., közli Pajkossy, 2006) megszüntette a korábbi cenzúra megengedő szellemét, ismét a tiltásra helyezve a hangsúlyt a sajtótermékekben. II. József cenzúrarendeletének 2. paragrafusát értelmező kiegészítés az udvar pozícióját erősítendő szigorúan tiltotta a kormány, az uralkodó és az egyház intézkedéseire vonatkozó kritikát, és igyekezett minden olyan mozzanatot kiküszöbölni, amely alkalmas a köznyugalom megzavarására. A lefektetett elvekkel összhangban azután a rendelet egyértelműen megparancsolta a cenzoroknak, hogy mindazon munkákat, „amelyek az állami törvényeket és a fejedelem rendeleteit gáncsolják és gúnyolják, egyszerűen tiltsák el, mivel az ilyesmit az engedelmességre való hajlandóságot gyengítik az alattvalók lelkében” (Pajkossy, 2006: 51). Világos volt az utasítás a vallási témákban is: megparancsolatott, hogy a vallásügyet és a vallást érintő művek és írások esetében a cenzorok ne térjenek el a szabályoktól, és „mindazon könyveket és röpiratokat, amelyek a vallás tanításait és azt, ami az egyházalkotmányhoz tartozik, úgyszintén az oltár szolgálatára rendelt férfiakat gúnynak, nevetségnek teszik ki és megvetés tárgyának teszik, sohasem engedélyezzék” (Pajkossy, 2006: 51).

¹ „Eine sonderbare Mischung von Liberalität und Kasernendisziplin.”

Mindeközben az 1790–91-es országgyűlésen a rendek egyértelműen kijelentették, hogy a sajtócenzúra szabályozásának törvényi alapját ők kívánják biztosítani. A királyi hitlevél kerületi tervezeteiben, amelyeket Marczali Henrik (1907) közölt a hitlevél 1790 júniusa és augusztusa között zajló vitájáról szóló ismertetésében, már feltűnt a téma közjogi rendezésének igénye.

A Dunán inneni megyék diplomatervezete szerint a vallás, az uralkodó, az ország „fensége és jogai”, valamint az erkölcs ellen írott munkák kivételével teljes sajtószabadság szükséges Magyarországon, a cenzorokat pedig ne a király, hanem az ország nevezze ki, hiszen a „nemzetek teljes szabadságához tartozik, hogy a gondolat szabadsága közjogon nyugodjék. A nemzeti szabadság megköveteli azt is, hogy a mit törvény nem tilt, szabad legyen” (Marczali, 1907: 11). Marczali elemzése szerint (1907: 12) e nemesi alkotmánynak íródott tervezetből a magyar nyelv felkarolása és a sajtószabadság ügye úgy rítt ki, mint „egy-egy renaissance oszlop egy román-gót egyházból”, hiszen a magyar nyelv uralkodó státusát a latinnal volt kénytelen megosztani, a sajtószabadságot pedig a cenzúra alá akarta rendelni, csupán azzal a különbséggel, hogy azt nem a király, hanem az ország érdekében használhassa. A tiszai *deputatio* jóval radikálisabb diplomatervezete arra akarta II. Lipótot felesketni, hogy nem fog „parancsok vagy pátensek útján kormányozni”, és mivel „a sajtó szabadsága szükséges, úgy a politikai, mint a vallásos szabadsághoz”, azt sem az uralkodó, sem utódai nem akadályozhatják (Marczali, 1907: 24).

Az országgyűlés végül törvényalkotás útján is jelezte, hogy a rendek a jövőben bele akarnak szólni a sajtószabályozásba: „...a nemzeti nevelés és a sajtószabadság általános elvei rendszerének kidolgozására, a királyi jogok sérelme nélkül, országos bizottság neveztesse ki, mely azután munkálatát átvizsgálás és helybenhagyás után az ország törvényei közé iktatása végett bemutatandja” (1790–91. XV. törvénycikk). Egyúttal jelezték azon törekvésüket is, amelynek a reformkorban is a „sajtószabadság korlátozása” elleni tiltakozások sorával adtak hangot: a cenzúra szabályozását és irányítását a Magyar Királyságban a rendek és a rendi országgyűlés hatáskörének tartották. Az országgyűlés a vallás ügyét az általuk alkotmányosnak tartott 1608. és 1647. évi törvények alapjára helyezte vissza, megerősítve a szabad vallásgyakorláshoz való jogot. Megengedte továbbá a törvény számukra „ugy symbolikus, mint theologiai és az áhitatosság gyakorlására tartozó könyveiket, a maguk által rendelendő és a királyi helytartótanácsnak névszerint bejelentendő saját felekezetökbéli külön könyvvizsgálók felügyelete alatt szabadon kinyomatniok” (1790–91. XXVI. törvénycikk 5. §).

II. Lipót 1790-es rendelete és a fokozatosan szigorodó cenzúra ellenére a sajtó képe nem tükrözte az utasításokban rögzítetteket, politikai téren nagy élénkség jellemezte a hírlapokat. Ráadásul 1791-ben a poroszokkal kötött megegyezés enyhítette a Habsburg-ellenes erők külpolitikai támaszát, a francia forradalom is kezdte elbizonytalanítani a nemességet, így az uralkodó és a nemesség egymásra talált, és kísérletet tehetett a társadalmi reformok keresztülvételére is. Ennek a belpolitikai helyzetnek lenyomata a szabadabb sajtóviszonyok látszata 1790–92 között (Kókay, 1979).

Azonban az 1790–91-es országgyűlésen megfogalmazott mérsékelt reformeszmék iránt táplált remények sírba szálltak II. Lipót 1792. március 1-jei váratlan halálával, és I. Ferenc trónra léptével új belpolitikai helyzet állt elő. A sajtós „kabinetabszolutizmust” (Romsics, 2010: 587) kiépítő uralkodó atyja felvilágosult tanácsadóit és tisztviselőit gyorsan eltávolította a hatalomból. Az arisztokrácia és az egyház befolyása alatt álló új uralkodó nem reformokkal, hanem a régi rend megszilárdításával, a „renitens” Franciaország elleni háborúval és a rendőrminisztérium felállításával akarta újtát állni a forradalmi fenyegetésnek. Uralkodása alatt befejeződött a neoabszolutista rendszer felépítése a könyv- és a sajtócenzúra területén is:

„Ferenc király a szervezetet Józseftől, a szellemet pedig Lipóttól vette át. A köznyugalmat megőrizni [...] ebben a két szóban van összesűrítve a cenzúra egész magatartása, szelleme, ez az a fő szempont, ami e korban minden tevékenységét irányította [...] a belső szabadságot akarja elfojtani, hogy biztosítsa a meglévő állapot nyugalmát” (Sashegyi, 1938: 10–11).

A sajtócenzúra folyamatos szigorításával, a korábban hozott intézkedéseknek határozottabb érvényre juttatásával és újbóli megerősítésével igyekezett a francia forradalmi eszméknek gátat vetni, azok híveit ellehetetleníteni. Viharos tiltakozásokat váltottak ki 1793. január 14-én (O.L. Kanc. 1793. 266. sz.) és ugyanez év április 18-án (O. L. Kanc. 1793. 4056.

sz.) kelt, az osztrák hivatalokból a magyar kancelláriába átküldött cenzúrautasításai, amelyek ellen egységesen tiltakozott a Kancellária, a Helytartótanács, majd a megyék is, így végül csak módosításokkal sikerült nekik érvényt szerezni.

A cenzúra minden ellen fellépett, ami a trónt, a társadalmi és az állami rendet fenyegette. 1792 végén hajsza indult Batsányi János ellen, a Magyar Museum egy korábbi, a cenzor által már jóváhagyott folyóiratszámát kifogásolva (Kókay, 1979), 1793 elején pedig a cenzúrával folyamatosan hadilábon álló Szacsvey Sándort is elmozdították a Magyar Kurír éléről sajtóvétség miatt (lásd Döbör, 2006; 2008/I).

Mind inkább gyökeret vert az a gondolkodás, hogy a legegyszerűbb módja az ellenőrzésnek a lapok számának csökkentése lenne. Sándor Lipót nádor, aki már 1792-ben is levélben panaszkodott I. Ferencnek a bécsi magyar újságok miatt, az 1795. április 16-ai memorandumában (Domanovszky, 1944: I. k. 1. rész), amelynek indítóokát a börtönben lévő Martinovics Ignácnak az osztrák ház uralmát megdönteni kívánó reformátor társaságról szóló jelentése (közli Fraknói, 1921; 171–178) adta, kifejtette, hogy a magyar lapok károsak, szerinte bennük csak értelmetlen belföldi hírek és gazdasági közlemények megjelentetése szükséges, ezáltal ugyanis elveszítik érdekességüket, és talán meg is szűnnek. A nádor szükségesnek tartotta a „gondos felügyeletet” a röplapirodalom, illetve a magyar újságok felett, és bármennyire is elismerte a népoktatás szükségességét a városokban, a falusi lakosság kapcsán annak a véleményének adott hangot, hogy a parasztnak nincs szükségük írás-olvasásra, a tudás és az információ birtoklása veszélyes lehet:

„Ha valamivel többet tanulnak, már nem akarnak parasztnak maradni, hanem tovább akarják folytatni tanulmányaikat. [...] A tapasztalat azt bizonyítja, hogy a parasztnak, ha írni-olvasni tanult [...] nem foglalkozik annyit a rátartozó gazdasági ügyekkel, mint inkább újságok és röpiratok olvasásával, és elrontja szellemét. A pap eddig kötelességének tekintette, hogy a falusiakat vallásos és társadalmi kötelességeikre kioktassa. Ezen felül nincs szükség további felvilágosításra és a parasztnak a régi a régi egyszerűségében boldogabb lesz, mint ha új igények és vágyak ébresztésével nyugtalanítják” (Domanovszky, 1944: I. k. 1. rész, 161).

A nádor a probléma kulcsát a cenzúra szigorításában látta. A röpiratok szerzőit azzal akarta elhallgattatni, hogy tőlük a közjót szolgáló könyvek írását rendeljék meg. Rendszabályokat követelt az újságok ellen a francia eseményekről szóló publikációk miatt, el akarta tiltani őket a külföldi hírek közlésétől, ezzel idézve elő az olvasótábor megfogyatkozását (Domanovszky, 1944: I. k. 1. rész). A Magyar Kancellária is több ízben kifejtette; például 1799-ben a budai és pesti német lapok egyesítésekor és 1803-ban a Magyar Hírmondó megszűnésekor, hogy a politikai lapok számának szaporítása nem kívánatos (Kókay, 1979).

Az udvari körök igyekeztek leszögezni, hogy a cenzúra a rendek minden ellenirányú törekvése dacára a királyi felségjogok közé tartozik. E törekvésüknek kezdetben igyekeztek a rendeket is megnyerni, kihasználva azt a közeledést, amelyet a francia forradalom radikalizálódása és a háború segített elő. Az udvar kezére játszott, hogy több vármegye is panasszal élt azon írókkal szemben, akik nemesi kiváltságaikat és az ősi alkotmányt támadták írásaikban. I. Ferenc már 1792 májusától elrendelte, hogy a magyar udvari királyi kancellária tudta nélkül semmit sem lehetett Bécsben kinyomatni, így a magyar alkotmányt érintő könyveket csakis a magyar kancellária cenzúrázhatta. 1793. július 25-én pedig rendelet útján deklarálták királyi joggá a könyvnyomdák engedélyezését és a könyvvizsgálatot, vagyis a cenzúra királyi jogát (Wertheimer, 1898).

A Martinovics-féle összeesküvés megtorlása után a sajtó szigorítása és részletes irányvonalának meghatározása eredményeként megszületett Ausztriában az 1795. február 22-én kibocsátott általános könyvvizsgálati rendelet, a *General Zensurverordnung* (közli Ballagi, 1888: 783–790), amelyet az 1790–91. évi X. törvénycikk² ellenére a király parancsára még aznap átküldték a magyar kancelláriára is, hogy azonnali hatállyal a magyar területeken is életbe lépjen, az azonban az utasítást *ad acta* tette (Sashegyi, 1938: 12–13).

2 „Magyarország, a hozzá kapcsolt részekkel együtt, szabad és kormányzatának egész törvényes módját illetően (bele értve mindenféle kormányzásait) független, azaz semmi más országnak vagy résznek alá nem vetett, hanem saját állami léttel és alkotmányával bír, s ennél fogva [...] tulajdon törvényei és szokásai szerint, nem pedig más tartományok módjára igazgató és kormányozható ország.”

Az osztrák cenzúrendelet azonban így is biztosította magának a hazai cenzúra irányítása feletti befolyást. Bár az uralkodó szándéka szerint teljesen összefoglalta és egységesítette volna a sajtócenzúra elveit, viszonylag hosszú terjedelme (18 paragrafus), valamint bonyolult megfogalmazása következtében inkább összezavarta, mint érthetővé tette a határozatokat, sajátos magyarországi alkalmazása pedig további jogbizonytalanságokhoz vezetett. A magyar kancellária 1795 utáni rendeleteiben ugyanis továbbra is a korábbi szabályozásra hivatkozott. 1796-ban a szabadkőműves könyveket tiltották be, valamint megtiltották a peres ügyek aktáinak kereskedelmi forgalomba hozatalát. 1798-ban rendeletben fenyegették meg a kéziratokat külföldre csempészőket, és a kancellária rendeletben figyelmeztette a megyéket, hogy előzetes központi cenzúra nélkül csak adótblázatokot, útleveleket és egyéb kisebb nyomtatványokat adhatnak ki. A megyék azonban ellenszegültek, fenntartva maguknak a jogot arra nézve, hogy a megyegyűlés határozataiból kiadandó iratokat maguk cenzúrázzák. 1800-ban rendeleti úton terjesztették ki a könyvek csomagolására és kötésére is a revizorok ellenőrzését, 1802-ben az országgyűlési határozatok nyomtatását is előzetes helytartótanácsi cenzúrához kötötték, 1808-tól pedig rendelet alapján a Bécsben tiltott kéziratok jegyzékét is csatolták a tiltott könyvek jegyzékéhez, amelyet félhavonta küldtek meg a Helytartótanácsnak, és kötelezték azt, hogy az is küldje meg Bécsnek a Magyar Királyságban betiltott kéziratok jegyzékét (Sashegyi, 1938).

A *General Zensurverordnung* és a kancelláriai cenzúrendeletek mellett egymást követték a nyilvánosság egyéb fórumainak szigorúbb ellenőrzésére irányuló kísérletek is. 1798. június 18-án József nádor felterjesztést fogalmazott az uralkodónak az olvasókörök feloszlata ügyében, és Ferenc király már június 26-án – legfelsőbb elhatározását saját kezűleg vezetve az ügyiratra – elrendelte megszüntetésüket, mivel az olvasókörök szerinte – ahelyett, hogy hasznosak lennének – inkább károsnak bizonyultak (közli: Domanovszky, 1925: I. k.: 223).³ Az olvasókabinetek bezárását követte 1799-ben a kölcsönkönyvtárak feloszlata, hogy majd csak 1811-ben engedélyezzék újbóli megnyitásokat korlátozott működéssel (Fülöp, 2010).

1801. június 17-én József nádor a magyarországi hangulatról és a rendek fontosabb sérelmeiről és kívánásairól szóló felterjesztésében (közli Domanovszky, 1925: I. k. 396–418) nagy fontosságot tulajdonított a falusi tanítók megválogatásának és a nép nyelvén megjelenő újságok cenzúrájának. A nádor jónak tartotta ugyan a parasztok hangulatát, mivel az úrbérrendezés „a jobbágnak jó megélhetést biztosított”, azonban felhívta a figyelmet arra, hogy az újságok révén „sokat is tanult” és „gondolkodóbbá” vált (Domanovszky, 1925: I. k. 1. rész. 396)! Szeptember 25-én Colloredo gróf kabinetminiszter mellékletként fűzte az ügyirathoz Károly főhercegnek mint a haditanács elnökének véleményét a felterjesztésről. A főherceg egyetértett a nádorral az újságcenzúra ügyében, és javasolta, hogy a parasztokat politikai vitatkozások helyett inkább olyan olvasmányokra kell szoktatni, amelyek a házi-, a mező- és az erdőgazdaság újításairól tájékoztatják őket; erre a célra külön folyóirat alapítását javasolta (Domanovszky, 1925: I. k.).

József nádor 1801. november 21-én kelt, a tanulmányi és irodalmi regnikoláris deputáció tárgyában írt jelentésére (közli Domanovszky, 1925: I. k. 440–462) válaszul Ferenc király által 1802. január 23-án kiadott legfelsőbb elhatározásának 14. pontjában a kancellária véleményére hivatkozva újra megerősítette, hogy a cenzúra és a sajtószabadság továbbra is a felségjogok körébe tartozik (Domanovszky, 1925: I. k.).

Ezt megelőzően 1801-ben a bécsi Polizei-Zensur-Hofstelle felállításával az összes szellemi termék ellenőrzését a rendőrminisztériumra bízta, ezzel a cenzúravétséget rendőrségi üggyé emelte (Fülöp, 2010). Bár a bécsi rendőrminiszterek közvetlen hatalma nem terjedt ki Magyarországra, a rendőrségi informátorok és besúgók révén komoly hatást gyakoroltak a magyar cenzúrára. A rendőrség bekapcsolódása hamarosan olyan túlkapásokhoz is vezetett, mint Zsarnóczay János ügyvéd és Mikola István jurátus kivégzése cenzúravétség miatt 1802. június 12-én, akik „irataikban vallás- és államellenes tanokat hirdettek” (Gárdonyi, 1915: 57).

Nemcsak a szerzők bűnhődtek, ha kijátszották a cenzúra rendszerét, hanem a nyomdászok is. 1801. június 9-én ugyancsak József nádor a Martinovics-összeesküvés még börtönben lévő tagjainak megkegyelmezése érdekében írt felterjesztésének (közli Domanovszky, 1925: I. k. 390–396) eredményeképpen az uralkodó végül megkegyelmezett Kazinczy Ferencnek, Smetanovics Károlynak és Laczkovics Lászlónak, de nem támogatta Landerer Mihály pesti nyomdász szabadon engedését. A nádor indoka beszédes: az összeesküvésbe beszervezett, a szabályzatot és a célokat ismerő nyomdász felmentése mellett szól az a körülmény, hogy „együgyű és kevésbé olvasott emberként

³ „Da der Erfahrung gemäß die sogenannten Lesekabinete, statt einigen Nutzen zu verschaffen, vielmehr schädlich geworden sind, so will Ich, daß selbe in Meinen gesammten Erbstaaten von nun an ohne weitem eingestellt werden.“

az egész ügynek a lényegét nem értette⁴ (Domanovszky, 1925: I. k. 395), azonban ellene szólt, és végül a börtönévei meghosszabbodását eredményezte, hogy titokban, a cenzúra engedélye nélkül az államra veszélyes könyveket nyomtatott ki⁵ (Domanovszky, 1925: I. k. 395).

Az 1802. év júniusában a Dunántúlon kitört parasztzavargások kapcsán folytatott kormányzati vizsgálatok során mind a kancelláriában (O.L. Kanc. 1802. 6466. sz.; közli Domanovszky, 1925: I. k. 555), mind az államtanácsban (St. R. 2478/1802.; közli Domanovszky, 1925: I. k. 555) megjelent az a gondolat, hogy a községi előljárók által vezetett paraszti engedetlenségi mozgalom az újságok izgató hírei és az országgyűlési követek részére készülő nyomtatványok szabályozatlan és hanyag kezelése miatt alakult ki.

A kancellária 1802. július 6-ai felterjesztésében javaslatokat fogalmazott meg mind az urbáriumok, mind az országgyűlési nyomtatványok tárgyában. A kancellária javaslata szerint az újságok csak azokat az országgyűlési híreket közölhetik, amelyek kinyomtatását a cenzúra a pozsonyi Pressburger Zeitungnak már engedélyezte. A korábban kinyomtatott országgyűlési nyomtatványok kezelésére pedig szabályzat alkotását javasolta. A jövőre vonatkozó legfontosabb javaslat az volt, hogy csak annyi példányban engedjék kinyomtatni őket, ahány törvényhozó szerepel az országgyűlés listájában, a Helytartótanács pedig akadályozza meg az utánnomást, és ne engedélyezze a veszedelmesnek látszó részleteket kinyomtatni (O.L. Kanc. 1802. 10103. sz.; közli: Domanovszky, 1925: I. k. 555).

1802. szeptember 17-én József nádor véleményezte a magyar királyi kancellária felterjesztését az urbárium és az országgyűlési nyomtatványok tárgyában. A nádor szerint a kancellária javaslatai nem oldják meg a problémát. Az újságok eddig is cenzúrázva voltak, a követeknek adott, nyilvántartott példányokat pedig sokan elküldhetik a vármegyének, ezáltal tartalmuk nyilvánosságra kerülhet (közli Domanovszky, 1925: I. k. 555–557). Inkább abban látta a lehetőséget, ha semmiféle országgyűlési irat a perszonális vagy maga a nádor személyes engedélye nélkül nem jelenik meg, ők eldönthetik, hogy az kinyomtatható-e vagy sem, és így véget lehetne vetni az országgyűlés befolyásolásának is (Domanovszky, 1925: I. k. 557).⁶

Az országgyűlésről „kiszivárgó” információk cenzúrázása később újra felmerült kormányzati körökben. Az 1807. április 9-én megnyílt országgyűlés hosszú tárgyalások után sem hozott ugyanis érdemleges határozatot a királyi proposíciók dögában. A rendek előbb feliratot szövegeztek és fogadtak el május 22-én, amelyben a gazdasági bajok elhárítására az osztrák határon húzódó vámvonal ledöntését, a magyar kivitel felszabadítását és egyéb gazdasági követelések teljesítését kérték. A bécsi udvari köröket erősen foglalkoztatta a feliratnak főként a külföldi közvéleményre gyakorolt hatása; felmerült, hogy a cenzúrát utasítani kell az erről szóló hírek tiltására. Június 3-án pedig Baldacci Antal, a német-cseh kancellária alelnöke, az uralkodó bizalmas tanácsadója tett előterjesztést, amely szerint cáfolatot kell íratni a felíratra, valamint egy, a magyar alkotmányban járatos személyt kell kijelölni, hogy szakmai észrevételeket tegyen rá (Kab. A. 452/1807; közli: Domanovszky, 1929: II. k. 718).

1803-ban felállították a *Rezensurierungs-Kornmission*ot, azaz újracenzúrázó bizottságot, amely a korábbi, főként a II. József alatti időkben a cenzúra által már nyomtatásra, illetve behozatalra engedélyezett művek utólagos ellenőrzését és betiltását, valamint elkobzását koordinálta (Sashegyi, 1938).

A megszigorított cenzúra-rendszabályok és a rendőrség bevonása a felvilágosult abszolutizmus-korabeli sajtópolitikához képest súlyos visszalépést hozott Magyarország sajtóéletében, de lassan szembekerült a Lajtán túli sajtópolitika új tendenciáival is, ugyanis Napóleon példája nyomán a kormány a sajtóval kapcsolatos, hagyományosan negatív hozzáálláson túl kezdte felismerni a közvélemény tematizálására és befolyásolására való alkalmasságát. A korábbi párizsi követ, Metternich herceg hazatérése után hozzálátott az új sajtópolitikai irány létrehozásához. Ennek keretében lapot (*Österreichischer Beobachter*, 1810-től) és folyóiratokat hozott létre, ezzel is megalapozva a közhangulatot a Napóleon francia császársága elleni Habsburg katonai akciók elfogadását illetően (Kókay, 1979).

4 „...daß er als ein einfältiger und wenig belesener Mann den Sinn der gantzen Sache nicht gekannt habe.”

5 „...endlich daß er auch vorher ohne Erlaubniß der Censur staatsgefährliche Bücher im Geheim abgedruckt habe und ein gefährlicher mit verdorbenen Grundsätzen behafteter Mensch sey, so kann ich keineswegs auf seine Befreyung, sondern auf seine weitere Aufbewahrung im Arreste antragen.”

6 „Aus diesen Gründen bin ich also der ohnmaßgebigen Meinung, daß Eure Majestät auch noch fernerhin den Druck aller zu dem Landtag gehörigen Schriften frei erlauben und zur Verhütung des Unterschleifs, daß nicht unter diesem Vorwand auch andere unanständige oder gefährliche Schriften aufgelegt werden, nur jenes veranstalten möchten, daß keine zum Landtag gehörige Schrift ohne des Personals oder meiner Erlaubnis gedruckt werde, als welche am besten entscheiden können, was zum Druck zuzulassen sei, oder nicht. Eine diesem entgegengesetzte Anstalt würde ohne Not viel Aufsehen erregen und scheint bei nun herannahendem Ende des Lantags überflüssig zu sein.”

Az új sajtópolitika azonban elsősorban a külföld felé tekintett, a belpolitikában továbbra is a rendőri eszközökkel megtámogatott cenzúra működött. Az 1808. évi országgyűlésen felvetették ugyan a gondolatot, hogy a Lajtán túli cenzúra hatáskörét Magyarországra is kiterjesszék, azonban Zichy Károly grófnak, az uralkodó bizalmasának köszönhetően ez a terv annyiban valósult meg, hogy a Helytartótanácsnak a cenzúra gyakorlása tárgyában új, szigorúbb utasítást küldtek (Kab. A. 2794/1808. és 2951/1808; közli Domanovszky, 1944: I. k. 2. rész. 193). A magyar lapok továbbra is csak a Wiener Zeitung híreit közölhették, ráadásul országgyűlési cenzorokat is kineveztek, megakadályozva a magyar országgyűlésekről szóló részletes tudósításokat. Megbüntették például a Hazai Tudósítások című lap szerkesztőjét és cenzorát, mivel az angol parlamentről szóló tudósításában párhuzamot vont a magyar országgyűléssel (Ballagi, 1888).

Az 1809-ben megkötött schönbrunni béke után azonban egy újabb cenzúrarendelet létrehozása fogalmazódott meg. Metternich államügyi miniszterként 1810. szeptember 14-én az osztrák örökös tartományok könyvvizsgálói számára új utasítást adott ki, amelyet egyúttal a magyarországi cenzorokra is kötelezővé tett. És noha ezt sem hirdette ki hivatalosan a magyar kancellária, az írók, a cenzorok és a revizorok is értesültek a bécsi újságokból „a cenzúrában követendő új elvekről” (Sashegyi, 1938: 21).

A hírhető vált bekezdése okán csak *Kein Lichtstrahl* néven emlegetett rendelettel (közli Ballagi, 1888: 800–806) a II. Lipót idejében megkezdett folyamat beteljesedett:

„Egy világsugár se maradjon ezután, bárhonnán jön is az, figyelem és fölhasználás nélkül a monarchiában; de gondos kézzel biztosítandó egyszersmind a gyámoltalanok szíve és feje a förtelmes fantázia romlott szülöttei, önző ámitók mérges lehellete s fonák elmék veszélyes agyrémei ellenében” (1. bekezdés).

A *Kein Lichtstrahl* elsődleges célja a megfélemlítés volt. A tudományos munkák ugyan látszólag a lehető legnagyobb szabadságot kapták a rendeletben a korábban célul kitűzött reformterveknek megfelelően, de valójában a magyar kancellária által visszaszorított, a magyar rendi alkotmányra veszélyes tudományos munkák szabad terjesztésének és a magyar közhangulat befolyásolásának céljából, tehát az abszolút kormányzás megvalósítása érdekében.

A könyvkiadás, a sajtó, a könyvkereskedelem, sőt a társadalmi nyilvánosság teljes ellenőrzésén és ellehetetlenítésén túl a bécsi titkosrendőrség jól kiépített besúgói és provokatori hálózatának segítségével a teljes ellenőrzésre törekedett, annak a metternichi törekvésnek megfelelően, amely a Szent Szövetség rendszerének megszilárdításában és a forradalmi és nemzeti mozgalmak elfojtásában jelölte ki célját.

A gyakorlat azonban még színesebb képet mutatott, hiszen a levéltári kutatások szerint a magyarországi cenzúra tényleges működése jelentős mértékben eltért az osztrák gyakorlattól. A magyar cenzorok nem követték, sőt sokszor nem is ismerték pontosan a rendeleteket, a jegyzőkönyveket és a katalógusokat hanyagul vezettek, így elmondható, hogy rendszertelen, tájékozatlan, ezért önkényes és határozatlan cenzúra jellemezte a Magyar Királyságot (Sashegyi, 1938).

A kialakult helyzettel egyrészt a szerzők, a szerkesztők, a kiadók, másrészt az udvar is joggal volt elégedetlen, és részükről az 1820-as évektől mind gyakrabban merült fel a hazai cenzúraszervezet újbóli megreformálásának igénye. A rendek pedig továbbra is elégedetlenek voltak az „alkotmányos rendezés” folyamatos késlekedése miatt, a szabályozás országgyűlési törvénybe iktatását tartva szükségesnek. Az ezután kibontakozó, a polgári átalakulás támogatását zászlajára tűző reformkori politikai sajtónyilvánosság pedig hosszú viták sorát indította el a cenzúra és sajtószabadság kérdését is érintve. E tényezők együttesen vezettek a cenzúra szervezetének újbóli átalakítása, majd 1848. évi megszüntetése irányába.

Felhasznált irodalom

- Ballagi Géza (1888): *A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig*. Budapest: Franklin Társulat, Magyar Irodalmi Intézet és Könyvnyomda.
- Beales, Derek (1987): *Joseph II. I. In the Shadow of Maria Theresia 1741–1780*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Benda Kálmán (1965): A jozefinizmus és a jakobinusság kérdései a Habsburg Monarchiában. *Történelmi Szemle*, 4. sz., 388–422. o.
- Bodi, Leslie (1995): *Tauwetter in Wien. Zur Prosa der österreichischen Aufklärung 1781–1795*. Wien & Köln & Weimar: Schriftenreihe der Österreichischen Gesellschaft zur Erforschung des 18. Jahrhunderts 6.
- Buzinkay Géza (1993): *Kis magyar sajtótörténet*. Budapest: MÚOSZ.
- Dezsényi Béla (1967): A Magyar Kurír és a cenzúra 1787–1793. *Magyar Könyvszemle*, 12–39. o.
- Domanovszky Sándor, szerk. (1925): *József nádor iratai. I. kötet, 1792–1804*. Budapest: Magyar Történelmi Társulat.
- Domanovszky Sándor, szerk. (1929): *József nádor iratai. II. kötet, 1805–1807*. Budapest: Magyar Történelmi Társulat.
- Domanovszky Sándor (1944): *József nádor élete. I. kötet, 1–2. rész*. Budapest: Magyar Történelmi Társulat.
- Döbör András (2006): Szacsvay Sándor és a Magyar Kurír. *Belvedere Meridionale*, XVIII. Évf, 1–2. sz., 50–61. o.
- Döbör András (2008): Egy székely hírlapszerkesztő élete a bécsi sajtópolitika hullámverésében. In: Kiss Gábor Ferenc (szerk.): *Közös múlt és közös jövő*. Szeged & Arad.
- Fülöp Géza (2010): *Olvasási kultúra és könyvkiadás Magyarországon a felvilágosodás idején és a reformkorban (1772–1848)*. Budapest: Hatágú Síp Alapítvány.
- Fraknói Vilmos (1921): *Martinovics élete*. Budapest: Athenaeum Kiadó.
- Gárdonyi Albert (1915): Könyvcenzúra és ritka könyvek. *Könyvtári Szemle*, 49–57. o.
- Gnau, Hermann (1911): *Die Zensur unter Joseph II.* Leipzig.
- Kókai György (1979) (szerk.): *A magyar sajtó története I. 1705–1848*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kosáry Domokos (1980): *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Maass, Ferdinand (1951–1956): *Der Josephinismus: Quellen zu seiner Geschichte in Österreich 1760-1790*. Wien: Herold.
- Marczali Henrik (1907): *Az 1790/1-diki országgyűlés*. II. kötet. Budapest: MTA .
- Marczali Henrik (1997): *Magyarország története a szatmári békétől a bécsi congressusig 1711–1815*. Reprint kiadás. Budapest: Laude.
- Mályuszné Császár Edit, szerk. (1985): *Megbíráltak és megbírálok. Válogatás a cenzúrahivatal aktáiból (1780–1867)*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Pajkossy Gábor, szerk. (2006): *Magyarország története a 19. században. Szöveggyűjtemény*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Romsics Ignác, főszerk. (2010): *Magyarország története*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Sashegyi Oszkár (1938): *Német felvilágosodás és magyar cenzúra 1800–1830*. Budapest.
- Sashegyi Oszkár (1958): *II. József sajtópolitikája. Századok*, 92. évf., 88–118. o.
- Schermann Egyed (1928): *Adalékok az állami könyvcenzúra történetéhez Magyarországon Mária Terézia haláláig*. Budapest: Stephanus Nyomda és Könyvkiadó Rt.
- Uemura, Toshiro (2011): *Die Öffentlichkeit anhand der Wiener Broschüren zur Zeit Josephs II. Die Informationsverbreitung unter dem aufgeklärten Absolutismus*. Wien: Universität Wien (Ph.D. Dissertation).
- Valjavec, Fritz (1944): *Der Josephinismus. Zur geistigen Entwicklung Österreichs im 18. und 19. Jahrhundert*. Brünn & München & Wien.
- Wangermann, Ernst (1979): Josephinismus und katholischer Glaube. In: Kovács, Elizabeth (red.): *Aufklärung und Josephinismus*. München.
- Wertheimer Ede (1898): A magyarországi cenzúra történelméhez. *Századok*, 32. évf., 294–316. o.
- Zakar Péter (2010): *A tábori püspökség története 1773–1868*. Szeged: Gerhardus.

Cenzúrendeletek, cenzúrautasítások, ügyiratok

II. József 1781. június 11-én kiadott cenzúrendelete (közli Ballagi 1888: 106–110).

II. Lipót 1790. szeptember 13-án kiadott módosító rendelete (közli Pajkossy, 2006: 50–51; O.L. Kanc. 1790. 11767. sz.).

I. Ferenc 1793. január 14-én kiadott cenzúrautasítása (közli Sashegyi, 1938: 11; O.L. Kanc. 1793. 266. sz.).

I. Ferenc 1793. április 18-án kiadott cenzúrautasítása (közli Sashegyi 1938. 11; O. L. Kanc. 1793. 4056. sz.).

I. Ferenc 1795. február 25-én kiadott cenzúrendelete; „General Zensurverordnung” (közli Ballagi, 1888: 783–790).

I. Ferenc 1810. szeptember 14-én kiadott cenzúrendelete; „Kein Lichtstrahl” (közli Ballagi, 1888: 800–806).

Sándor Lipót nádor 1795. április 16-ai memoranduma (közli Domanovszky, 1944. I. k. 1. rész. 161–176).

József nádor 1798. június 18-ai felterjesztése az olvasókörök feloszlatása ügyében (közli Domanovszky, 1925. I. k. 222–223).

József nádor 1801. június 17-ei felterjesztése a magyarországi hangulatról, a rendek fontosabb sérelmeiről és kívánságairól (közli Domanovszky, 1925. I. k. 396–418).

József nádor 1801. november 21-ei jelentése a tanulmányi és irodalmi regnikoláris deputáció tárgyában (közli Domanovszky, 1925. I. k. 440–462).

József nádor 1801. június 9-ei felterjesztése a Martinovics-összeesküvés még börtönben lévő tagjainak megkegyelmezése érdekében (közli Domanovszky, 1925. I. k. 390–396).

József nádor 1802. szeptember 17-ei véleményes jelentése a magyar királyi kancellária felterjesztéséről az urbárium és az országgyűlési nyomtatványok tárgyában (közli Domanovszky, 1925. I. k. 555–557).

Törvények

1790–91. évi X. törvénycikk (közli: CompLex Kiadó Kft. *1000 év törvényei internetes adatbázis*. www.1000ev.hu; továbbiakban CompLex).

1790/91. évi XV. törvénycikk (közli: CompLex).

1790–91. XXVI. törvénycikk (közli: CompLex).

Döbör András történész, történelem szakos bölcsész és középiskolai tanár, történelem és orosz szakos általános iskolai tanár, könyvtáros, művelődésszervező, újságíró, a Debreceni Egyetem doktorandusza. 1997 és 1999 között a *Belvedere Meridionale* társadalomtudományi folyóirat főszerkesztője, 2000 és 2004 között főmunkatársa, 2005-től szerkesztőbizottsági tagja, 2003 és 2007 között az SZTE Juhász Gyula Tanárképző Főiskola Történettudományi Tanszékének tanársegéde, 2007-től a Szegedi Tudományegyetem Szakképzési Továbbképzési és Távoktatási Központ igazgatója, adjunktus.

Bárány Zsófia

Lonovics József szentszéki delegációjának hazai sajtóvisszhangja¹ „Vallási catechismusunk van, polgári nincs!”²

1840–1841 fordulóján sor került az egyik legjelentősebb magyar diplomáciai kiküldetésre, amelynek eredményeit az 1843–1844. évi országgyűlés törvénybe is foglalta. Az eset érdekessége, hogy a Habsburg Monarchiát nem egy udvarhű diplomata, hanem egy magyar főpap képviselte az Apostoli Szentszéknél Rómában. Lonovics József csanádi püspök delegációja a vegyes házasságok kapcsán a lelkiismereti és a vallásszabadságot érintő alapjogi kérdéseket igyekezett rendezni. A kiküldetéssel szinte egy időben születik meg a modern magyar sajtó – gondoljunk csak Kossuth Pesti Hírlapjára. Jogosan merül fel tehát a kérdés: vajon miként reagált a reformokat sürgető új politika, illetve a reformoktól ódzkodó, konzervatív oldal sajtója a tárgyalások hírére? Beszélhetünk-e, és ha igen, milyen sajtóvisszhangról az 1840-es évek elején?

A reformkori magyar politika egyik legjelentősebb diplomáciai eseménye a Lonovics József csanádi püspök által a vegyes házasságok ügyében Rómába vezetett delegáció volt. A korszak vallásügyi vitáinak jelentős részét képezte a katolikusok és a protestánsok között kötött *matrimonia mixta*, azaz a vegyes házasságok rendezése. Ez ugyanis a házasulandó feleken és az eskü formáján túl érintette a születendő gyermekek vallását is, így komoly hatással volt olyan fontos társadalmi kérdésekre, mint a szociálpolitika, a kultúrpolitika, az oktatásügy, az igazságszolgáltatás és a gazdaságpolitika, nem is említve a lelkiismereti és a vallásszabadság kérdésének végleges és teljes körű rendezését.

A vallásügyi viták szentszéki rendezésének terve, majd részleges megvalósulása kiemelkedő állomása volt a hazai reformpolitikának.³ Ismeretes, hogy a reformkori országgyűlések történetében a vallásügy már közel sem játszott olyan jelentős politikai szerepet, mint akár egy évszázaddal korábban (Szijártó, 2009). Mindemelllett a római katolikus egyházban is egyre többen kezdték felismerni, hogy a forradalmak évtizedeiben megkerülhetetlen a hatékony politikai érdekérvényesítés, a társadalmi befolyás növelése.⁴ A közös cél elérését nehezítették azonban a kléruson belüli különböző politikai irányzatok eltérő, sokszor egymásnak ellentmondó megnyilvánulásai. A vallásügy terén az egyre növekvő társadalmi feszültségek a reformok híveinek kedveztek, a klérus és a diétai reformellenzék soraiban egyaránt.

Tanulmányunkban arra a kérdésre keresünk választ, vajon a hazánkban – éppen a római tárgyalásokkal egy időben megjelenő – új típusú véleményes sajtó legfőbb képviselője, az ellenzéki liberális Pesti Hírlap, illetve az első katolikus, ultramontán irányvonalú, többé-kevésbé politikai jellegű hírlap, a Sion reflektált-e, és ha igen, miként Lonovics diplomáciai küldetésére. A modern sajtó kezdeti időszakában beszélhetünk-e egyáltalán a klasszikus értelemben vett sajtóvisszhangról a kiküldetéssel kapcsolatban? A szükséges információk hiányában (és a mindenre kiterjedő cenzúra korszakában) milyen egyéb eszközökkel reagáltak – ha reagáltak – a fentebbi lapok a diplomáciai tárgyalásokra? A két – egymás ellenpólusaként is definiálható – politikai orgánus hogyan kívánta (közvetett vagy közvetlen módon) saját programjának érvényesítésére felhasználni a kiküldetésről adott tájékoztatást? Közöltek-e egyáltalán, és ha igen, milyen információkat? Hogyan igyekeztek a szerkesztők a hírek segítségével hitelesíteni olvasóik szemében saját politikai irányvonalukat?

¹ A tanulmány az MTA BTK Médiatudományi Kutatócsoportjának támogatásával készült. Külön köszönetünket fejezzük ki Dobszay Tamásnak és Soós Istvánnak a tanulmány elkészítése során nyújtott szakmai tanácsaikért.

² *Pesti Hírlap*. 1841. január 9. I. évf., 3. sz., 23. o.

³ Több kérdés is függőben maradt a pápai brevéd és az államtitkári instrukció ellenére is. Ezek körül az egyik legproblematisabb pont a születendő gyermekek vallása volt.

⁴ Ez nem azt jelenti, hogy a 19. század első felének katolicizmusa minden előzmény nélkül fedezte volna fel magának a nyilvánosságot, hiszen az egyház intézményei már a kezdetektől fogva nagy jelentőséget tulajdonítottak a minél hatékonyabb közéleti szereplésnek.

A reformok ellenzői az 1840-es évek elején: a Sion

A magyar katolikus politikai sajtó első jelentős eseményének hagyományosan a Religio és Nevelés című folyóirat 1841. évi megjelenését szokták tekinteni. Valójában a nagyközönség felé fordulás, a teológiai célzatosság elhagyása – vagy legalábbis háttérbe szorítása – már valamivel korábban jelentkezett a hazai katolikus sajtó történetében. 1838-ban bontott vitorlát a Gyarmathy János⁵ szerkesztette Magyar Szion/Sion, valamint annak melléklapja, az Anastasia. Ez a periodika valódi átmenetet jelentett elődjeihez – az 1820-ban indult Egyházi Értekezések és Tudósításokhoz⁶ vagy a későbbi Egyházi Tárhoz, illetve Egyházi Folyóíráshoz⁷ – képest, hiszen már a nagyközönségnek szánt katolikus zsurnalisztika szárnypróbálgatásaként volt értelmezhető.

Érdeemes tehát felhívni a figyelmet arra a kevésbé közismert tényre, hogy a modern véleménysajtó megjelenésével egy időben az egyházi oldal már használt egy kvázi politikai sajtóorgániumot mint társadalombefolyásoló eszközt – méghozzá nem a haladó vagy liberális katolicizmusnak, hanem a konzervatív papságnak köszönhetően. Vélhetőleg nagy szerepet játszott ebben a sokszor hangoztatott, de félrevezető klisé az Apostoli Szentszék konzervativizmusáról, amely lehetőséget adott a hazai liberális reformok ellenzőinek az egyházi törvények tűzön-vízen keresztüli hangoztatására.

Kétségtelen, hogy a Gyarmathy János szerkesztette hírlap,⁸ a Magyar Szion/Sion többszöri profil- és nyelvváltása ellenére⁹ mindvégig a konzervatív egyházi oldal kommunikációs eszközeként igyekezett funkcionálni. Ennek fényében nem meglepő, hogy a szerkesztőség az 1839. júniusában megnyílt – és Lonovics kiküldetését eredményező – országgyűlést kiemelt fontosságú tárgyként kezelte. A szerkesztőség meglepő esélylatolgatása, miszerint a diéta mellőzni fogja a vallásügyi tárgyakat – a viharos körülményeket ismerve¹⁰ – inkább konzervatív politikai propagandának, mintsem valós tényeken alapuló tájékoztatásnak kell tekinteni:

„Különb en jelen országgyűlés az egyházra s vallásra, kevés fontosságúnak reménylhetni; mert ámbár ösi szokás szerint az egyházi viszonyok is saját helyökön intéztetnének el a kölcsönös egyetértés, tanács, s határozatok útján, ámbár a magyar egyház főpásztorainak buzgalmától mindent várni lehetne, ámbár örvendetes tünemény azt is, hogy a Karok és Rendek nagyobb része mérsékelt elveiről, s törvényes alkotmányunk szabályai tiszteletéről, s fenntartására célzó nézeteiről ismeretes, mindazonáltal legfelsőbb határozat¹¹ erejénél fogva, a vallási ügyek feletti vitatkozások ez uttal tökéletesen mellőztetni fognak, ne talán épen azon kapcs, melly a kölcsönös bizodalom, szeretet, s békesegyüttlét [!] legbiztosabb záloga megszakadjon, s káros befolyását nem csak a vallási, hanem polgári intézkedésekre is gyakorolja.”¹²

5 Gyarmathy János 1810-ben Zala megyében, Kis-Görbön született. Pesti bölcseleti és jogi tanulmányai mellett a központi papnevelésben tanult teológiát. Felszentelése után tanulmányi főfelügyelő lett, majd a szeminárium könyvtárának rendezését bízták rá. 1883-ban hunyt el (Kókay, 2005).

6 A lap szerkesztője Horváth János későbbi veszprémi püspök, aki főleg történeti kutatásokra, illetve források közlésére szorított. A negyedéves folyóirat 1824-ben szűnt meg (Buzinkay & Kókay, 2005).

7 Az „Egyházi Tárat” a bencés Guzmics Izidor, míg az „Egyházi Folyóírást” Kovács Mátyás egri egyházmegyei tanár alapította. Ezek a lapok már a művelt katolikus nagyközönséget célozták meg. Az első hitbuzgalmi hetilap azonban a Magyar Szion volt (Hermann, 1973).

8 A hírlapjellegű 1838 végéig igyekezett megvalósítani a szerkesztőség, amikor a korábbi lapszámokhoz képest a még mindig jelentős mennyiségű „sematikus” egyházi hír mellett egyre nagyobb gondot fordított a hazai közéletre. Szion s Anastasia felől bővebb nyilatkozás. *Szion*, 1838. december 7. II. félv., 29. sz., 116.

9 Gyarmathy 1838-ban Magyar Szion címmel adta ki lapját. Ezt később Szionra változtatta. Magyar nyelven 1840-ig volt olvasható, 1840 után Sion néven latin nyelven még két évig jelent meg. A nyelvváltásokkal párhuzamosan megjelenésében is folyamatosan megújult a lap. Kezdetben magyar nyelven, szélesebb társadalmi réteget igyekezett megszólítani, majd fokozatosan szűkült célközönsége az egyházi rend konzervatív, ultramontán oldalára (bővebben lásd Bárány, 2014).

10 Az 1790/1. évi XXVI. törvényt követően rendeleti úton szabályozták a vegyes házasságokat. A sérelmek kivizsgálására kirendelt országos bizottság 1825. november 20-án tett jelentést, amelynek eredményeként az alsótábla 1827. február 3-ai, majd 1830. december 14-ei ülésén is kijelentette, hogy a reverzálisok törvénybe ütköznek, vagyis azokat meg kell szüntetni (Várady, 1924). Mivel az 1832–1836. évi országgyűlés a tárgyat érintő határozatok nélkül fejeződött be, a vita a vármegyékbe helyeződött át. Ez a változás feljelentések sorozatát eredményezte, hiszen a megyegyűlések egyre hangosabb tiltakozása ellenére is több katolikus egyházi előljáró vélte úgy, hogy a dolgot az egyházi törvények szerint kell rendezni. Gömör-Kishont vármegye 1837. december 11-én például a roznányi püspököt, Scitovszky Jánost jelentette fel személyesen a királynál (Hermann, 1934). Csak olaj volt a tűzre a nagyváradi püspök, Lajcsák Ferenc esete, aki 1839. március 15-én pásztorlevelében kijelentette, hogy a vegyes házasságok csak reverzális kíséretében köthetőek: amennyiben ez nem történik meg, az egyházi áldás elmarad, és a papoknak az *assistentia passiva* kell alkalmazniuk, amelynek engedélyezése pápai döntés.

11 A szerkesztő a királyi előadásokra utalhat, amelyek valóban nem tartalmazzák a vallásügy kérdését. Az 1839. április 30-ai leirat elítélte a püspöki rendelkezéseket, és a hatályos törvények betartására szólította fel az egyháziakat (Horváth, 1886).

12 Nézetek az országgyűlésről a vallásra nézve. *Szion*. 1839. június 8. 46. sz., 176.

Az újság hasábjain a diéta előrehaladtával, majd főleg annak lezárásával megsokasodtak a hazai politikai híradások. A szerkesztőség egyre nyitabban kezdett politizálni.¹³ A felső-, sőt akár alsótáblai jelentések, rövid beszámolók mellett már egyes személyek beszédei is olvashatók voltak. Így például Lonovics Józseféi is, akit ekkor már az országgyűlés egyik legfőbb egyházi vezérszónokaként tartottak számon.¹⁴ A korábbi évek tapasztalata alapján várható volt, hogy a vallásügy kérdésében ez az országgyűlés sem hoz megoldást. A korábbiakkal ellentétben azonban mindkét tábla véleménye ezúttal kezdett közeledni egymáshoz, és úgy tűnt, hogy ez veszélyeztetheti a katolikus egyházi törvények érvényesülését.¹⁵ Megkerülhetlenné vált tehát az egyházi oldal számára egy azonnali szentszéki-magyar tárgyalás.

Vitathatatlan, hogy Lonovics József küldetésének potenciális eredményei komoly hatással voltak Gyarmathyékra.¹⁶ A hosszú hónapokig elnyúló szentszéki tárgyalásokon elhangzottakról biztos információ hiányában¹⁷ leginkább csak abbéli reményeiket fejezhették ki, hogy a konzervatív oldal számára megfelelő eredmény születik.¹⁸ Ennek fényében kijelenthetjük, hogy a lap cikkei csekély befolyást gyakorolhattak, még magán a hazai egyházon belül is. Amennyiben néhány – eddig ismeretlen – szentszéki forrást is bevonunk a vizsgálatba, akkor a lap tudósításai meglepő sajtó-, politika- és információ-történeti adalékokkal szolgálhatnak.

Az adott magyarországi helyzetben szükséges óvatos politikálásra nem alkalmas, ugyanakkor a hazai és a külföldi klérust egyaránt megszólítani törekvő, latin nyelvű *Sion* 1840. évi október 7-ei számában válaszcikket jelentetett meg egy meg nem nevezett francia lap írására. Ez a *Sion* szerint valótlant állított a magyar püspöki kar körleveléről,¹⁹ amikor arról tudósított, hogy a magyar püspökök körlevelükben a diétákon sokszor sérelmezett vegyes házasságok ügyét csak provizórikusan, a katolikus félnek kedvezően, a protestánsoknak sérelmesen kívánták rendezni, és ennek a megoldásnak pápai jóváhagyását kieszközölni utazott a csanádi püspök a Szentszékhez. Ez már csak azért is rossz fényt vethetett a magyar katolikus egyházra és egyben Rómára is, mert az *assistentia passiva* (tehát a vegyes házasságok minden ünnepélyesség nélküli megkötését, egyszerű tudomásul vételét) csak szentszéki jóváhagyással lehetett volna alkalmazni.

A *Sion*²⁰ viszont igyekezett Róma és a püspöki kar körlevele mellett kiállni, továbbá várakozását fejezte ki, hogy a Szentszék mihamarabb rendezze az ügyet, de nem csak magyar vonatkozásban, hanem egyetemesen, mivel nem tartaná jónak a felmentést a trienti zsinat²¹ formája alól, miként az megtörtént VII. Pius „szerencsétlen bullája”²² során.²³ Lonovics szerint – aki éppen nem a trienti zsinati forma megtartásáért ment ki Rómába – az idézett cikkekre első audienciáján maga XVI. Gergely tett elmarasztaló megjegyzést, miszerint: „...a Pesti »Sion« minapi egyik Lapjában a Magyar Püspökök körlevelét Párisi »l'Univers« ellen ama Bullát sértőleg igyekezett védeni” (Várad, 1924: 184).

13 A cikkek már a kardinális kérdést, a vegyes házasságokat is tárgyalták, vagyis a lap a kor hazai egyházpolitikájának legvitatottabb közeleti és társadalmi kérdéseire kezdett összpontosítani, vö. például *Intimata Regiminis in Causa mixtorum matrimoniorum*. *Sion*, 1840. július 15. Nr. 5. 19.

14 *Sion*, 1840. július 8. Nr. 3. 11. Ugyanakkor önmagához híven a lap hosszasan közöl beszédet a közismerten konzervatív egyháziaktól, Lajcsák Ferenc nagyváradi és Scitovszky János pécsi püspöktől is, vö. *Oratio episcopi Quinqueecclesiensis ad Clerum Suae Dioecesis*. *Sion*, 1840. augusztus 23. Nr. 7. 25. A diétán a vallásügygel kapcsolatban kiemelten foglalkoztak a nagyváradi püspök eljárásával, amelyhez a rendek Scitovszky ellen emelt panaszaikat kapcsolják (Várad, 1924).

15 Mindkét tábla azonos véleményen volt a reverzálisok érvénytelenségét, az áldás nélkül kötött vegyes házasságok érvényességét és az abból származó gyermekek törvényességét illetően.

16 Értelemszerűen a kiküldetéssel egy időben nőtt meg a leglátványosabban a *matrimonia mixta*, a vegyes házasságok témakörét tárgyaló cikkek száma.

17 Már a vonatkozó cikkek tartalmából is megállapítható, hogy nem voltak saját értesüléseik, mindamellett, hogy a hosszas tárgyalás végeredménye is csak április elejére kezdett realizálódni, vö. „Ceterum ut secretum Cabineti pandere nequeamus intuita missionis, id tamen certum est, praecipue Causam mixtorum matrimoniorum consultationis objectum futurum: quamquam vel in hoc negotio vix amplius a Sancta sede [!] expectari possit, quam confirmatio ac rati habitio eorum, quae a Praesulibus tum Austriacis [...] tum Hungariae, qui omnes eiusdem tenoris dispositiones fecerant, acta sunt.” *Sion*, szeptember 7. Nr. 20. 78. („Egyébiránt nem ismerhetjük a kiküldetés szándékát, ahogy a kormány titkos iratait sem: az azonban bizonyos, hogy a tanácskozás tárgya legfőképp a vegyes házasságok ügye lesz. Noha ebben a kérdésben alig várható több a Szentszék től, mint azoknak megerősítése és helybenhagyása, amelyeket mind az ausztriai [...], mind a magyar főpapok véghezvittek, akik mindent annak [t. i. az Apostoli Szentszék szabályozásának] értelmében rendeztek.” – Az idézeteket a szerző fordításában közöljük.)

18 Ez nem volt aplotan várakozás, hiszen dacára a Szent Szövetség *status quo*-politikája, a korszak forradalmi hullámai és eredményei, a megváltozott gazdasági, társadalmi, illetve politikai viszonyok, a rendezetlen európai állapotok újabb és újabb kihívások elé állították a Szentszékét. Ez az állandó készenléti politika a szuverenitás megőrzése érdekében, helyzettől függően éppúgy vállalta a konzervatív megoldásokat, mint a reformokat.

19 A magyar püspöki kar 1839. december 30-án deklarálta kiállását az *assistentia passiva* mellett, és hasonló tartalommal intézett felterjesztést a királyhoz 1840. január 12-én.

20 *Sion*, 1840. október 7. Nr. 22. 86–87.

21 Érvényes házasság, amely a háromszori kihirdetés után az illetékes pap előtt két tanú jelenlétében köttetik.

22 VIII. Pius Litteris altero abhinc anno kezdetű brevéje és Albani államtitkárnak a brevéhez mellékelt instrukciójára vonatkozik.

23 Vélhetőleg a *L'Univers* volt a szóban forgó lap, de a hiba kiküszöbölésére már más lapot, az *Ami de la Religion* nevezte meg a szerkesztőség. *Sion*, 1840. október 7. Nr. 22. 87.

A magyar lap cikkének tartalmáról a bécsi nunciaturán keresztül értesülhetett a pápai államtitkárság, illetve a katolikus egyházfő. Ezernyolcszáznegyven november 20-án a bécsi nuncius, Ludovico Altieri a következőket írta Rómába:

„Ismeretes buzgalma Margyath [!] apátnak, a Sion újság szerkesztőjének, amelyet [a lapot] egy ideje Pesten, a primási [központi] szeminárium betűivel szedve rendszeresen ad ki. Ám a legjobb szándék, illetve az üdvös és helyes tanok ellenére, amelyekre egyházi képzése során szert tett, mégsem lehet azonban egyedül elég a szerkesztéshez. Buzgalmát sajnos nem alapozzák meg más adottságok, amelyek pedig elengedhetetlenek a sikeres kivitelezéshez. Ezért várható, hogy a nevezett lap hamarosan megszűnik, annál is inkább, mivel nem talált támogatásra a magyar felsőklérusnál, amely magának tartja fent, hogy korábbi döntése szerint korlátlan támogatását egy másik folyóiratnak adja, amely nemsokára megjelenik a fentebb említett városban, több, a fentebbinél tanultabb és műveltebb személy szerkesztésében. Amelynek elődleges célja az lesz, hogy terjessze mindazt, ami az egyházi hírek és tudományok kedvelői számára hasznos. Kötelességemnek fogom tartani, hogy ennek első megjelent lapszámait az Ön bölcs ítélőképessége elé terjesszem.”²⁴

A nagyhatalmú kardinális, Luigi Lambruscini a magyar sajtó kérdésére külön levélben tért ki. 1840. december 10-én az alábbiakról számolt be az új magyar katolikus orgánusról:

„Kifejezett öröömre szolgál és nem kevésbé a Szentatyáéra is, hogy a magyar felsőklérus védnöksége alatt új folyóirat lát napvilágot ama királyságban a vallás védelmében. Szeretném hinni, hogy a lap, a jelenleg Pesten latin nyelven kiadott lapnál még hatékonyabb lesz, nem csak azért, mert tudósabb személyek szerkesztik, hanem azon okból is, hogy szélesebb körben elterjedt és olvasottabb lesz, mivel az ország nyelvén íródik.”²⁵

A nuncius soraiból világosan látszik, hogy a magyar klérus nem támogatta Gyarmathyékat, illetve maga Altieri sem volt teljes mértékben elégedett a szerkesztőség felkészültségével. Az államtitkársági válaszból azonban egyértelmű, hogy az ultramontán irányzat felé elmozduló latin nyelvű sajtóorgánus nem aratott osztatlan sikert az Alpokon túl sem. Mindezek fényében nem meglepő, hogy a latin Sion hamarosan, két év múlva megszűnt. A lap társadalmi kérdésekben tanúsított konzervativizmusával saját magát lehetetlenítette el, nem csupán az erősödő ellenzékiek, de az egyházi hierarchia előtt is.

A szerkesztők – feltételezhetően a hasonló hibák elkerülése végett – hivatkoztak rá, hogy megbízható forrásaik vannak, ám nem nevezték meg azokat, amikor olvasóikat a küldetésről tájékoztatták.²⁶ Így röviden beszámolt a lap Lonovics római megérkezéséről és Lambruschinivel való találkozásáról.²⁷ Januárban – forrás megjelölés nélkül – tudatta olvasóival, hogy a pápa és a további római egyházi méltóságok megkülönböztetett figyelmet tanúsítottak a csanádi püspök iránt. A lap ezt az információt összekötötte a Pesti Hírlapnak a Szentszék ellen tett megjegyzésének reflektálásával: „...a hazai törvények szerint egyetlen külső hatalom sem hozhat rendelkezést, terjedhet ki a nemzet belső viszonyaira.”²⁸ A polémia nem állt meg ezen a szinten. A következő lapszámban a vezércikk ugyancsak Lonovics

24 Archivio Segreto Vaticano – Archivio della Nunziatura Vienna [A továbbiakban: ASV. ANV] – Vol. 280 C (296) – Nr. 1103 – 366r. – 1840. november 26. 25ASV. ANV – Vol. 281 H (295) – 719r. – 1840. december 5.

26 *Sion*, 1840. október 25. Nr. 27. 106.

27 *Sion*, 1840. december 9. Nr. 35. 137.

28 *Sion*, 1841. január 8. Nr. 2. 5. „...e legibus patriis non posse ullam exteram potestatem constitutiones, internas nationis relationes attinentes ferre.”

kiküldetésével kapcsolatban igyekezett bizonyítani a római kúriával folytatott tárgyalások jogosságát a hazai törvényhozás kapcsán.²⁹ A következő lapszámokban a szerkesztőség hosszasan idézte a magyar főpapok különböző körleveleit a vegyes házasságokat ügyében, ami rövid időn belül a legfőbb tárggyá nőtte ki magát a lap hasábjain. Lonovicsról legközelebb csak áprilisban közöltek újabb információt, ám akkor sem a kiküldetéséről tudósítottak, hanem a püspök vármegyéjéhez írt levelét adták közre.³⁰ Május 20-án mindössze néhány soros tudósítás számolt be arról, hogy a római tárgyalások befejeződtek, Lonovics Bécsbe utazik a királyi jóváhagyás megszerzése miatt, amit követően a szerkesztők szerint végre rendeződhet a közjogi helyzet hazánkban.³¹

A reformok hívei az 1840-es évek elején: Pesti Hírlap

A püspöki kiküldetéssel nagyjából egy időben – követve a rendi nyilvánosság fórumainak változásait – fordulat következett be a hazai politikai nyilvánosság, így a sajtó területén is. Az újonnan megjelenő véleményesajtó úttörője, a Pesti Hírlap szerkesztője, a fogságból szabadult Kossuth a korábbi évtizedeknél enyhébb cenzúrának, illetve Metternich kancellár sajtópolitikájának köszönhetően (Kókay, 1979) egy lap hasábjain erősebb kritikai hangvétellel fogalmazhatta meg a társadalmi reformok szükségességének credóját.

Kossuth lapjának újszerűsége tartalmában, korszerű, tudatos szerkesztésében állt, amely a mondanivaló egységét, a megfelelő irányvételt, véleményformáló hatását biztosította. Nem fektetett különösebb hangsúlyt a rendkívüli, új hírek bemutatására, inkább egyfajta előzetes politikai platformot hozott létre a közelgő diéta számára a gyorsabb reformtörvényhozás céljából (Kókay, 1979). A vallásügy is ilyen értelmezésben került a lap hasábjaira. Szemben a korábbi mérsékeltebb liberális megoldással, Kossuth egyre nyíltabban tört pálcat a feudális jogrendszer egyházpolitikája felett, amely lelkiismereti szabadság hiányában eleve nem lehetett méltányos. Ezt a radikális reformpolitikai irányvonalat igazolták a felekezetek egymás közötti viszonyában jelentkező feszültségek.³²

Így nem meglepő, hogy a hírlap már első lapszámában, 1841 januárjában a külföldi hírek között elsőként tesz említést ugyan Lonovics küldetéséről.³³ A jelentés azonban nem az egyházi részletekkel foglalkozott, hanem a nemesi reformellenzék programjának megfelelően a hazai törvényhozás külső tényező – jelen esetben az Apostoli Szentszék – általi befolyásolását kritizálta. Később értelemeszerűen a római tárgyalások fő témája, a vegyes házasságok problémája mint komoly társadalmi feszültségforrás is ugyanebben az összefüggésben kapott egyre több helyet a lap hasábjain,³⁴ sőt a tél végére folyamatos témává nőtte ki magát a megyegyűlésekről szóló beszámolóiban is.³⁵ Igen szembeötlő és a fentebbiek ismeretében nem meglepő, hogy ténylegesen magát a kiküldetést mint diplomáciai eseményt nem részletezi a hírlap, vagyis a delegációnak nincs klasszikus értelemben vett sajtóvisszhangja a liberális orgánium esetében. A kérdés kapcsán inkább politikai megoldási javaslatokat tár az olvasóközönség elé.

Miként a törvényhozást, a közvéleményt is befolyásolni igyekezett a Pesti Hírlap. Ugyanezt a célt szolgálták korábban a Törvényhatósági Tudósítások, sőt az Országgyűlési Tudósítások rövid megjegyzései, „toldalécai” is. Az erősödő ellenzéki hangnem ellenére Kossuth már ez utóbbi írásakor kifejezetten pozitívan nyilatkozott az akkor még egri káptalani követről, a későbbi csanádi püspökről, Lonovics Józsefről. Ismeretesek voltak ugyan a kortársak előtt

29 *Sion*, 1841. január 12. Nr. 3. 9.

30 *Sion*, 1841. április 3. Nr. 20.

31 *Sion*, 1841. május 20. Nr. 29.

32 Elég csak az egyes klerikusok és vármegyék túlkapásai következtében fellángolt – fentebb már említett vallásügyi viták – sorozatára gondolni.

33 „Az Allgem[eine] Zeitung egyik római levelezője után már honi hírlapjaink jelenték: hogy a csanádi püspök úr Rómában szívesen és megkülönböztetően fogadtatott; s mikint remélni lehet, fontos küldetése olly eredményre vezet, mellyek mind a papság, mind a magyar nemzet meglegedenik. – Meg kell jegyeznünk: hogy az Allgem[eine] Zeitung levelezője nem ismerné a magyar hon jus publicumát, ha talán úgy vélekednék, hogy mind az, a mi nemzetünk polgári belviszonyaiba vág, törvényszerű állásában máshonnan, mint a honi törvényhozó hatalomtól nyerhetne változtatást.” *Pesti Hírlap*, 1841. január 2. I. évf., 1. sz., 3. vö. „Csodálkozott a Pesti Hírlap, hogy az Allgem[eine] Zeit[ung] egyik levelezője Rómából vár elintéztést, s azt a magyar jus publicumbani járatlanságnak tulajdonítá; nem fog e még inkább csodálkozni, ha mondom: hogy itt is a mondott levelzőkint Rómára s concordatumaira akarnák törvényünket alapítani?” *Pesti Hírlap*, 1841. február 6. I. évf., 11. sz., 83.

34 Vegyesházassági kérdés Esztergomban, Zalában. *Pesti Hírlap*, 1841. január 20. I. évf., 6. sz., 41–42.; Esztergom vármegye felírása a vegyes házasságok ügyében. *Pesti Hírlap*, 1841. január 20. I. évf., 6. sz., 45–46. A cikk az egyházi körleveleket és azokra szánt vármegyei reakciókat, azaz leveleket és határozatokat véleményezi, vö. *Pesti Hírlap*, 1841. január 27. I. évf., 8. sz. Tartalom: Zala, vegyes házasság [..] Gömör vegy. ház. [..] Zalai felírás a vegyes házasság ügyében. vö. *Pesti Hírlap*, 1841. február 3. I. évf., 10. sz. Tartalom: [..] Megyei napló: Heves, Nyitra, Komárom, Hont, Somogy, Máramaros (vegyes házasság, népnevelés, Lapsánszki).

35 Vegyes házasság és ujonczállítás minden gyűléseken állandó tárgyak. *Pesti Hírlap*, 1841. február 6. I. évf., 11. sz., 82.

Lonovics szónoki adottságai, illetve kompromisszumteremtő képessége, de Kossuth mindezek mellett inkább beszédeinek politikai tartalmát értékelte. Így például amikor kiállt a lelkiismereti szabadság és a vallási egyenlőség, illetve amellett, hogy a felekezeti sérelmek egyoldalú hangoztatása az országgyűlésen mindkét félnek, katolikusoknak és protestánsoknak egyaránt kártékony:³⁶

„Ohajtásom nem a tolerantia, mert azt gyalázatos nevezetnek tartom [...] A Clerusnak 1790-ki ellen mondását³⁷ örökre sajnálandó szerentsétlen esetnek nevezé s kívánná hogy bár vallásos meg győződésünk külön templomokra különöz is el, templomon kívül a polgári jussokra nézve ne osztodjanak a polgárok, Catholicusokra, Protestansokra, Evangelicusokra (hangos ismételt éljen) [...] a sérelmet közösnek tartá [...] a vallásbeli külömbőség tekintetéből tapasztalt gátlások meg szűnjenek, s ezen kedvezés nem tsak a protestánsokra kéressék.”³⁸

Kossuth szimpátiája, illetve elismerése a későbbiekben, a kiküldetés idején is nyomon követhető a hírlap hasábjain. Így bár magáról a kiküldetésről nem is tudósított, Lonovics személyéről igen:

„Csanádi püspök óvása ellenére a RR. vegy[es] házasság ügyében végzésüknél megmaradnak. Gyűlés tartása előtt különböző hírek szórattak a szabadelmű párt elijesztésére, hogy felekezetnek alakulta iránt, melly a megyei végzésnek megbuktatását tűzte ki céljául. Ezenfelül a közösen tisztelt püspök úr személye is a tárgyjal azonosíttatni szándékolattott, azt hívén némelyek, miszerint az osztatlan tiszteletben álló egyházi férfiú iránti kimélet kikvivandja azt, mit sok izben mondott okoskodások el nem érhetőnek, mit a nm. püspök úr óvása, mennyiben személyes jogai fentartására, nem pedig a megyei végzés ellen intéztetik, elfogadtatott.”³⁹

A követ személye tehát nem, a fennálló rendszer ellenben már annál inkább célpontja a Pesti Hírlap kritikájának, amely nem csupán a liberalizmus eszméin alapult. A Róma-ellenes megjegyzésekben ugyanis visszaköszönnék az egyházon belüli dogmatikai, majd politikai irányzatok – a janzenizmus,⁴⁰ a febronianizmus,⁴¹ a gallikanizmus,⁴² a jozefinizmus –, amelyek javarészt a konciliarizmus⁴³ elvéből kiindulva a pápai abszolutizmussal, illetve szuverenitással szemben határozták meg önmagukat:

36 Természetesen tisztában vagyunk a másik oldallal, azaz Lonovics retorikájának értelmezésbeli problémájával. Feltehetőleg nem kevés hatással bírt felszólalásaira a kortársak – főként a reformellenzékiek – rendkívül hatékony szónoki teljesítménye. Lonovics például elsőként alkalmazta azt az országgyűlésen a későbbiekben is sokat használt elvet, miszerint amit a törvény nem tilt, azt szabad. Ezzel mintegy önkéntelenül is igazolta azt a politikai stratégiát, amely a régi törvényekre hivatkozva, rendi kereteken belül igyekezett a reformokat biztosítani. Az érvelés igazodott a jogelvékekhez, ezáltal egy liberális gondolat került be a rendi viszonyokba (vö. Dobszay, 2008: 117).

37 Vö. 1790/1. évi XXVI. tc. bevezetője: „... Ő szent felsége kegyelmes jóváhagyásával (a papságnak és katolikus világi urak valamely részének ellenmondása nem állván ellen, sőt örökre semmi erővel nem bírván) határozattatik....”

38 Lásd Kossuth (1948: 149), Lonovics felszólalása, vö. „Febr. 4-ik és 5-én a vallásos sérelmek és kívánságok eránti izenet Nemzetünknek külföldön is díszes betset szerzendő felvilágosodással, távol minden setét szárad szülte vak babonától ment, tsupán két napi szép tanátskozással keresztül, az Egyházi rend is s azok közt különösen Lanovits hervadhatatlan polgári érdem koszorut érdemeltének” (Kossuth, 1948: 135).

39 *Pesti Hírlap*, 1841. március 31. I. évf., 26. sz., 211.

40 Németalföldről induló, az ágostoni tanításra épülő dogmatikai, politikai mozgalom. Alapítója Cornelius Jansen. Tanai közel állnak a kálvinizmushoz. Szemben állt a pápai tévedhetetlenséggel. Földrajzi területenként különböző ágazatai alakultak ki. Hatással volt a gallikanizmusra.

41 Egyházpolitikai elmélet, amelynek alapja a gallikanizmus eszményére épített nemzeti egyház.

42 Franciaországban kialakult eszmerendszer, amelyben az állam széleskörű jogokat vindikál magának az egyházi viszonyok felügyeletében. Tagadja a tévedhetetlenséget, a zsinat felsőbbbőségét hirdeti a pápával szemben.

43 Egyházkép, amelyben a legfőbb hatalmi szerv, az egyetemes zsinat, amelynek a pápa is alá van vetve, vö. „Mit akar a főpapság ilyen követelésekkel elérni honunkban, jól tudják azok, kik némileg is járatosak az egyházi történetekben, felfogták az első keresztény egyház püspökei (antiochiai, konstantinápolyi, alexandriai, római stb.) közt volt viszonyokat, a zsinatok és pápai auctoritas felett váltott szólalkozásokat” *Pesti Hírlap*, 1841. március 24. I. évf., 24. sz., 198.

„A magyar főpapságnak nemesen büszkébbnek kell lenni, hogy sem [...] elmaradjon, s bókoljon a servilismusnak, melyet Róma nunciatúráján keresztül terjesztget. Hazánkban ugyanis a királyi placetum s catholica egyháznak Rómától függetlensége s polgári alkotmányunk védhetik őket. A békeszeret iratta mindezt velem, tisztelem én a katolikus clérust.”⁴⁴

Mivel – ahogy utaltunk rá fentebb – Kossuth számára a szerkesztés anyaggyűjtés is volt egyben, mind a Tudósítások, mind a Hírlap a nyelvi és a politikai megoldások adattáraként funkcionált nála (Dobszay, 2013). Kézenfekvő, hogy Lonovics kiküldetésének idején – mellőzve az amúgy is információszegény közléseket – különböző külföldi vallásügyi jogkiterjesztési próbálkozásokat, eredményeket sorakoztatott fel lehetséges mintaként a hazai állapotok rendezésének előkészítésére. Jóllehet az állam és az egyház, illetve a felekezetek egymás közti viszonyainak normalizáló irányuló modellek – mint az angol,⁴⁵ az amerikai, a francia,⁴⁶ a porosz, az osztrák – közül Kossuth több politikai megoldást is ismert, a kiküldetés hónapjaiban azonban leginkább az angolszász,⁴⁷ azon belül is az angol utat részesítette előnyben:

„A felvilágosult Angolhonban még gyakran tűnnek fel a vakbuzgó türelmetlenség botrányos jelenetei vallás dolgában. Minap Montagu lord bezárattott jószágán egy dissenter tanodát, mert ő földjén, az övéen kívül, más vallást nem enged tanítani. – Eszünkbe hozza ez, Amerika korábbi gyarmatitása [!] történetéből, ama puritánusok gyűlését, kik imigy határozta: »1, a föld és annak minden javai az uré és az ő szentjeié. 2, Mi vagyunk az urnak szentjei.« – Kinek nem jut eszébe honi történeteink szomorú korszakából az ismeretes: Cujus regio, ejus religio.”⁴⁸

Az angol modell előtérbe kerülése – kifejezetten az egyházügy kapcsán – nem meglepő, hiszen az 1829-es katolikus ír emancipációs törvény jelentős hatással bírt a korszak hazai politikai gondolkodására egyéb kérdésekben is. A már ismertetett alapelv fényében (misperint meg kell akadályozni, hogy egy külső hatalom – jelen esetben a Szentszék – elvárásai befolyásolják a magyar törvényhozást) érthető, Kossuth miért szentelt megkülönböztetett figyelmet a szigetországbeli eseményeknek a magyar kiküldetéssel egy időben. Mivel a törvényi szabályozás nem hozta meg az angol parlamentnek a várt eredményeket, sőt az 1839–40. évi magyar diétával egy időben O’Connell⁴⁹ törekvése unióellenes mozgalommá nőtte ki magát, méltán válhatott az egyik privilegizált fókuszponttá a szerkesztőség szemében az ír helyzet.⁵⁰

44 Uo. Vö. Széchenyi István felszólalása az 1839–40. évi országgyűlésen: „...s a mily arányban fejledezik honunk alkotmányos szelleme, annál összeütközőbb, annál tűrhetetlenebb leszzen egy külső hatalomnak ilyes befolyása nemzetünkre” (idézi Horváth, 1886: 174).

45 Vö. „...előbb utóbb diadalmaskodni fog az [ti. dézma megszüntetése], mint Emancipatio [ti. a katolikusok egyenjogúsítása 1829-ben], a Reform [ti. a választójogi reform 1832-ben], a rabszolgaszabadditási Billek [ti. a rabszolgák megváltása 1833-ban] diadalmaskodtak” (Kossuth, 1949: 469).

46 Jóllehet a pragmatizmus szempontjából a fentebbi megoldásokra hivatkozott, a reformok szükségességének eszméjében azonban a francia modell is megjelenik, vö. *Pesti Hírlap*, 1841. január 9. l. évf., 3. sz., 20. Hughes Felicité Robert de Lamennais és politikai társainak 1841. január 26-ai perének ismertetése kapcsán – pontos forrás megjelölés nélkül – közli az apát utolsó szó jogán tartott beszédét: „...olly elkerülhetetlen szükséges javításai a társasági állapotoknak, csak azon eszközök által érhetők, melyek általán mentek minden kényhatalomtól”, vö. Nyelvújításról. Hézagpótló elmefuttatás. *Pesti Hírlap*, 1841. január 9. l. évf., 3. sz., 23.; *Pesti Hírlap*, 1841. január 13. l. évf., 4. sz., 28.

47 Nemcsak az egyház és állam kapcsolatának modernizációja kapcsán jelentős a francia és angolszász minta, hanem egyéb politikai, társadalmi kérdésekben is. „Éjszak-Amerika javító rendszerének bámulatos eredményeit leginkább azon közszellemnek köszönheti, mely ott ezen intézeteknél őrangyalkint közrehat. [...] Ott a hatóságok [...] nem képzelik magukat öncélnak a polgári társaságban, hanem eszközöknek a polgári társaság céljaira” (Herger, 2010: 71), vö. „Francia- s Angolország és az isteni igazgatással bíró Éjszak-Amerika nyilt karokkal fogadták a szerencsétlen, száműzött, hontalan lengyeleket” (Kossuth, 1959: 316).

48 *Pesti Hírlap*, 1841. január 6. l. évf., 2. sz., 13.

49 Az ír nemzeti mozgalom, élén Daniel O’Connell, a katolikus ír parasztság anglikán egyház iránti tizedkötelessége ellen irányult. A tizedmegtagadó mozgalmakra kezdetben erőszakosan reagált az angol kormány, de 1837-ben törvényi szinten szabályozták a tized megváltását. A jogi rendezés azonban hosszú távon nem volt sikeres, mivel a megváltás összegét az angol földbirtokosok ír bérlőikre terhelték, tovább generálva ezzel a társadalmi feszültséget.

50 Vö. *Pesti Hírlap*, 1841. január 20. l. évf., 6. sz., 47. „Az ausburgi Allg[e]meine [Z]eit[un]g melléklapjának második száma a következőket közöl a magyarhoni megyegyűlések jelentőségéről: »[...] az ingerültség, mely Magyarországon ujlag uralkodik [...] miokáért a magyar papság is püspökei legkitűnőbbikét küldé Rómába e súlyos kérdés békés megoldásának előmozdítására. [...] ez [ti. a megyegyűlés] amaz őskori népgyülekezetekre emlékeztet, miknek csak gyenge másolatai az angol népgyűlések, mint csupa pártdemonstrációk. [...] s ezért az illy gyűlések beszédeire s határozataira nem illik ugyanazon mérték, mellyel az országgyűlési határozatok méretnek, – azok ezekhez oly viszonyban állna, mint forum a senatushoz, mint O’Connell gab[ol]nacsarnokaibani beszédei a népgyűléseken azokhoz, mellemeket a londoni imperial-parlamentben az István-kápolnában tart.»” vö. *Pesti Hírlap*. 1841. február 6. l. évf., 11. sz., 85. (Forrás: *Nenagh Guardian, Times*), vö. *Pesti Hírlap*, 1841. január 30. l. évf., 9. sz., 68. (Forrás: *Times*).

Összegzés

A bemutatott példák alapján úgy tűnik, a konzervatív és a liberális oldal sajtóját ugyanazon cél vezérelte Lonovics küldetése kapcsán: a tényszerű beszámolók helyett saját politikájukat igyekeztek igazolni a híradásokon keresztül. Az egyetlen komoly különbség az, hogy a Pesti Hírlap az egész közvéleményt, míg a Sion inkább csak a katolikus hierarchiát kívánta befolyásolni ezzel. Míg a klérus ultramontán ága bízott saját egyházának mozdulatlan politikájában, addig a reformellenzék különböző európai minták segítségével igyekezett hivatkozási alapot találni a szükséges változtatások támogatásához.

Mindkét oldalon közös tehát az egyetemes nézőpont, illetve az igény egy ahhoz viszonyított megoldásra. Ebből kifolyólag azonos kritikát fogalmazhatunk meg velük szemben: különböző elvárásokra, illetve európai mintákra hivatkoztak, ám nem alkalmazták azokat a hazai állapotokra, nem alkottak magyar mintát a vallásügy rendezésére. Mindkét orgánus esetében elmondható, hogy magatartásuk egyfajta pótcselekvés volt: érdemi információk hiányában többnyire elméleti fejtegetések közlésére kényszerültek, ám ezt egyik fél esetében sem néztek jó szemmel. A Sion esetében látható, hogy a lap által megjelenített magyar konzervatív, reformellenes magatartás – vagy legalább is annak zsurnalisztikai tálalása – még magán az egyetemes katolicizmus vezetésén belül sem talált támogatásra, amint azt az ismertetett források alátámasztják.

Irodalom

Kóky György, szerk. (1979): *A magyar sajtó története I. 1705–1848*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Bárány Zsófia (2014): Az első magyar katolikus politikai sajtótermék a reformkorban. „Qui ante ad agendum quam ad cognoscendum venimus”. In: Klestenitz Tibor (szerk.): *A médiatörténet és az egyháztörténet metszéspontjai*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont. (Megjelenés alatt.)

Buzinkay Géza & Kóky György (2005): *A Magyar sajtó története I. A kezdetektől a fordulat évéig*. Budapest: Ráció Kiadó.

Dobszay Tamás (2013): A politika „folklorisztikus” természetéről. Nyelvi és politikai megoldások Kossuth és a reformkor közös teljesítményében. In: Fazakas Gergely Tamás & Miru György & Velkey Ferenc (szerk.): *„Politica philosophiai okoskodás”. Politikai nyelvek és történeti kontextusok a középkortól a 20. századig*. Debrecen: Debreceni Egyetem Történelmi Intézete.

Dobszay Tamás (2008): „Szokjon gyapjas fülük az ezután már gyakrabban hallható igazság szavához.” A politikai élet verbális közegének átrendeződése a reformkorban. *Századvég*. Új folyam, 47. sz., 117.

Herger Csabáné (2010): *Polgári állam és egyházi autonómia 19. században*. Budapest: Új Mandátum Kiadó.

Hermann Egyed (1973): *A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig*. Második, javított kiadás. München: Auróra Könyvek.

Hermann Egyed (1934): *Lonovics József római küldetésének (1840–41) belpolitikai és diplomáciai előkészítése*. Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.

Horváth Mihály (1886): *Huszonöt év Magyarország történelméből. 1823–1848*. II. kötet. Pest: Ráth Mór.

Kóky György (2005): Az első magyar hitbuzgalmi folyóirat, a Magyar Szion és melléklapja az Anastasia (1838–1839). *Magyar Könyvszemle*, 121. évf., 2. sz.

Kossuth Lajos (1948): *Országgyűlési Tudósítások*. S. a. r. A Kelet-európai Tudományos Intézet Történettudományi Intézet. I. kötet. Budapest: Egyetemi Nyomda.

Kossuth Lajos (1949): *Országgyűlési Tudósítások*. S. a. r. Történettudományi Intézet Barta István vezetésével. III. kötet. Budapest: Egyetemi Nyomda.

Kossuth Lajos (1959): *Országgyűlési Tudósítások*. S. a. r. Barta István. IV. kötet. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Szijártó M. István (2009): A vallási kérdés az országgyűléseken a 18. század első évtizedeiben. In: Gözsy Zoltán & Varga Szabolcs & Vértési Lázár (szerk.): *A katolikus megújulás és a barokk Magyarországon különös tekintettel a Dél-Dunántúlra (1700–1740)*. *Seria Historiae Dioecesis Quinqueecclesiensis VII*. Pécs: Pécsi Egyháztörténeti Intézet.

Várady L. Árpád (1924): *Lonovics József római kiküldetése*. Budapest: Szent István Akadémia.

Bárány Zsófia a Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézetének Tudományos segédmunkatársa, az ELTE BTK Új- és Jelenkori Magyar Történeti Tanszék Doktori Programjának hallgatója. Kutatási területe a 19–20. századi magyar történelem, egyháztörténelem.

Tamás Ágnes

Megrajzolt hírek Az olasz egység létrejötte és a magyar függetlenség vágya a korabeli magyar élclapokban

Az olasz egység folyamata mint az 1860-as évek fontos európai történése a korabeli magyar nyilvánosságban is erőteljesen megjelent. Az alábbi tanulmány élclapok (Az Üstökös, Bolond Miska) 1860–1861-es évfolyamainak karikatúrái alapján vizsgálja az olasz egység, valamint ahhoz kapcsolódva a magyar függetlenség vágyának reprezentációit. Bemutatja, hogy a lapok mennyiben engedtek teret a harctéri és a politikai események megjelenítésének, illetve miként kötötték össze azokat magyar belpolitikai és a birodalom kül- és belpolitikai helyzetére vonatkozó reflexiókkal.

„Minket magyarokat rendkívül szeretett, magyarok voltak [...] a legjobb alvezérei, s [...] minden pillanatban készen állt, hogy seregével fölszabadításunkra siessen.” (Kálmán diák, 1898: 31–32)¹

A Kálmán diák tollából származó sorok is mutatják, hogy a kortársak a 19. század végén is szívesen emlékeztek Giuseppe Garibaldira, az 1860-as években pedig szinte úgy várták magyarországi eljövételét, mint egy megváltót, aki béklyóitól szabadíthatja meg a magyarságot.² A következőkben e reményteli hangulat leképeződését vizsgáljuk a korszakban népszerű műfaj, az élclapok karikatúrái tükrében. Górcső alá vesszük a rajzokat a várakozásokkal leginkább teli évekből, 1860–1861-ből, Jókai Mór Az Üstökös, illetve Tóth Kálmán Bolond Miska című élclapjából.³ Az Üstökös határozati párti nézeteket hirdető lapként látott napvilágot, míg a Bolond Miska erőteljesebben adott hangot a perszonaluniót támogató nézeteinek. Ennek következtében több lapszáma sem jelenhetett meg 1861-ben (például a szeptember 29-ei sem), sőt Tóth Kálmánt 1861 decemberében fogságra is ítélték (Miklóssy, 1985). Jókai a szerkesztés során alapvetően óvatosabb volt, mint Tóth, mégis Az Üstökösben bukkant fel a forradalom- és szabadságvágyat megtestesítő Kossuth Lajos portréja, háta mögött hajókkal, az asztalán pedig brit napilapokkal, amelyek tetején lévő „Magyarhon térképe” felett sóvárog az emigráns hazafi. A fiatal Kossuth képe alatt Kazinczy Ferenc versét olvashatjuk: „Közel hozzád, távol tőled, / Gondolatom csak felőled.”⁴

Elemzésünk kútfőjéül több szempontból is érdemes e vicclapokat választani. Egyrészt az élclapok a korszak újszerű olvasmányai voltak, amelyek immár heti rendszerességgel láttak napvilágot, és képeket is tartalmaztak. Másrészt az osztrák-német hatóságok által éberrel felügyelt időszakban a karikatúrákon el lehetett bújtatni üzeneteket az olvasók és az olvasni nem tudó szemlélők számára.

Az elemzés megkezdése előtt meg kell határozni, mit tekintünk karikatúrának. Karikatúrán alapvetően olyan művészi ábrázolásokat érthetünk, amelyekben a művész a természetes harmóniát, a részek egyensúlyát szüntette meg, egy másik részletet pedig tudatosan eltúlozva jelenített meg. A karikatúra szó az olasz *caricare* igéből származik, amelynek jelentése „megterhelni”.⁵ Jellemzője, hogy szimbólumai egyszerűbbek, meggyőzőbbek az olvasóközönség számára, mint bármilyen irodalmi vagy tudományos igénnyel írt művei (Fuchs & Kraemer, 1901). A karikatúra fogalmát

1 Az idézeteket eredeti helyesírással és kiemelésekkel közöljük.

2 A téma történeti feldolgozását lásd például Lukács (1962), Csorba (2008), Pete (2013). A legnagyobb várakozás, a forradalmi hangulat leginkább 1861 tavaszát jellemezte (Pete, 2008).

3 Nemcsak a képek, de a lapok népszerűségéről is árulkodik Vajda János 1862-ben született bírálata a magyar művelődés és az olvasási szokások színvonaláról: „Hiszen kell-e egyéb bizonyíték művelődési irányunk megjelölésére s hajlamaink jellemzésére, mint hogy a »Figyelőnek« ma is 400, a »Budapesti Szemlének« tán szintén annyi; míg ellenben a bohóc lapoknak együttvéve tízezernyi az előfizetőjük?” Vajda megjegyzi még, hogy a magyar közönség „mohósággal” fogad minden élclapot, kalendáriumot vagy adomás könyvet, „melynek borítékán egy-egy röhögő pofa és minél bolondabb cím az ellenállhatatlan hívó madár!” (Vajda, 1954: 72–73).

4 Az Üstökös, 1861. január 5. 5., Az Üstökös idézete Kazinczy Csemegékre című költeményének 8. verse (Abafi, 1879).

5 A kortársak a karikatúra szóra szinonimaként használták a gúnyrajz és a torzrajz szót is.

tágabb értelemben használjuk, s nem csupán a portrékat értjük rajta, hanem a társadalmi és a politikai eseményekről szóló humoros, gúnyos rajzokat is (Langemeyer, 1984). A gúnyrajzok esetében felmerülhet a kérdés, hogy az alkotó személye mennyiben befolyásolta a készülő képet. A korszak művészei megrendelésre, akár különböző pártokhoz köthető lapoknak is készítettek illusztrációkat, gyakran a szerkesztő pontos utasításai, leírásai vagy vázlatai alapján, így személyiségük, művészi készségeik és tudásuk hatást gyakorolt a rajzokra, de ezt – tartalmi szempontból – nem tekinthetjük a karikatúrák meghatározó elemének.

Korpuszunkat vizsgálva nem eseménytörténeti, hanem információtörténeti szempontból a következő kérdésekre keressük a választ: milyen elemek kerültek át a magyar élclapokba a kortárs híradásokból? Mely szereplők bukkantak fel az ábrázolásokon, és kik nem? A szigorú sajtóellenőrzés ellenére sikerült-e függetlenségi szemléletű, Habsburg-ellenes képeket publikálni Magyarországon? Az itáliai eseményeket a kortársak napról napra követhették a politikai napilapokból, mivel a szerkesztők a külföldi híreket szinte cenzúra nélkül jelentethették meg (Szabad, 1967). De ezen információk áramlásának nehézségeit sem hallgathatjuk el: a politikai napilapok munkatársai értesüléseiket hírügynökségektől vagy külföldi lapokból szerezhették, csak ritka esetben tudósítóktól, ami magában rejtette a lassabb és pontatlanabb közvetítés veszélyét (Buzinkay, 2008).

Ha az élclapokban publikált képeket megjelenési sorrendjükben elemeznénk, a napilapokhoz hasonlóan az olasz egység felé vezető út rajzolódna ki előttünk – európai nagyhatalmi kontextusba ágyazva. Az élclapokban eltérő időpontban bukkant fel először az itáliai egység kérdése. Az Üstökösben 1860. augusztus 18-án látott napvilágot az első kép, míg a Bolond Miskában 1860. június 10-én. Nem csupán korábban ábrázolta Tóth lapja, de hosszabb ideig is foglalkozott a témával, egészen 1861. november 17-éig, míg Jókaié csak 1861. április 27-éig. Ennek ellenére 1861-ben Az Üstökösben jelent meg több karikatúra (szám szerint 13), míg a Bolond Miskába 10 képet rajzoltak, 1860-ban azonban a Bolond Miskában népszerűbb a kérdéskör (16), s Az Üstökösben kevésbé (7).

Mindkét élclapban az olasz állam létrehozásának főszereplői a karikatúrákon Giuseppe Garibaldi, II. Viktor Emánuel szárd-piemonti uralkodó, akit 1861-ben olasz királlyá is koronáztak, valamint III. Napóleon francia császár. Viktor Emánuel nem ütközetek hőseként jelent meg, hanem politikai-területi kérdések ábrázolása során, míg a területek elosztása kapcsán a későbbi olasz uralkodón kívül – a történeti eseményeket hűen tükrözve – a gúnyrajzokon is III. Napóleon kapott kulcsszerepet.

A formálódó Olaszország – területi változások a karikatúrák tükrében

Az egységes Olaszország megteremtése szempontjából a területek megszerzését, egyesítését tekintették nyilvánvalóan a legfontosabb feladatnak, így e folyamatról több kép is született. Ezek egy részén a magyar alkotók a szárd-piemonti országrészek (Nizza és Savoya) elvesztését figurázták ki. Az egyik ilyen karikatúrán a büszke és mosolygós III. Napóleon két hölgy társaságában látható, aki Franciaország területi gyarapodását: Savoyát és Nizzát testesíti meg; a még komor tekintetű piemonti uralkodó mellé azonban csupán egy szépség került, „Emilia”, azaz Emilia-Romagna tartomány megszemélyesítője.⁶ III. Napóleon gögös megjelenítése talán figyelmezteti a francia császár segítségével reménykedő magyar olvasóközönséget, hogy a vele való kapcsolatnak nemcsak pozitív következménye lehet.⁷ A kép közepén egy – az öltözete alapján – vélhetően magyar figura áll, aki a háttérben álló, fátylat viselő fiatal nő felé mutat a következőket énekelve: „Hej huj nem bánom, / Nekem is lesz virágom, / Hej, huj, leszakasztom a nyáron.” A szereplő bizalmát sugallja az ének, hogy még a nyár folyamán változások következhetnek be Magyarországon is. Magyarországhoz és Ausztriához köthető az a kép, amelyen Viktor Emánuel az osztrák pénzügyminiszterrel, Ignaz von Plenerrel együtt tűnt fel, akinek a kabátján a „Status-adósság”, azaz államadósság felirat olvasható.⁸ A piemonti uralkodó megszólítja Pleneret, s felajánl neki egy teli erszényt szeretőjéért cserébe,

⁶ *Bolond Miska*, 1860. június 10., 8.

⁷ A szakirodalom szerint a császárt és kapcsolatainak alakulását élénk érdeklődéssel figyelte a magyar olvasóközönség, feltehetően azért, mert segítségét remélte, mivel a császár mindig igyekezett „az európai nemzeti törekvések bajnokaként [...] föllépni” (Duby, 2007: 94). Szabad György más kontextusban említette III. Napóleon kortárs magyar megítélését, amikor kifejtette, hogy Viktor Emánuelról sem reméltek sokat a magyarok, mivel ő „Napóleon befolyása alatt választott” uralkodó volt (Szabad, 1967: 307).

⁸ *Az Üstökös*, 1861. február 23., 61.

akinek a ruháján az egyik osztrák-német tartomány nevét, Velencét olvashatjuk, amelyet a rajz publikálásáig még nem sikerült Itáliához csatolni. Továbbá a korszak politikai vitáinak egyikét képezte az osztrák államadósság nagy mértéke, így a gúnyrajz egyszerre villantotta fel az Osztrák Császárság külső és belső problémáit. Nőalakot láthatunk még Viktor Emánuel oldalán, amikor az Olaszországot megszemélyesítő lány párjául választja őt, s ruháján itáliai területek nevei olvashatók (lásd az 1. képet).⁹ Az alkotó az itáliai forradalomsorozatot követően önkéntesen csatlakozott régiókat (Modena, Toscana, Szicília) írta az öltözékére, megrajzolva a későbbi Olaszország kontúrtérképét is. Fejdzisének szalagjára pedig már az „Olaszország” felirat került.

1. kép

A Franciaországhoz csatolt területek – a fentiekén kívül – még két karikatúrán bukkantak fel, de már nem hölgyek ábrázolásával. Az egyik torzrajzon a francia császár jó étvágyának lehetünk tanúi, amint vajás kenyér formájában fogyasztja el Nizzát és Savoyát. A képsorozat következő darabjának főszereplője Viktor Emánuel, aki Rómát „el fogja fogyasztani”, míg az utolsó képkocka már Magyarországot láttatja óriási zsíros, szalonnás golyóként, amely mellett riadt osztrák-német politikusok állnak, akiknek a „gombóc a torkán fog akadni” (lásd a 2. képet).¹⁰ A karikatúra-sorozat 1861 szeptemberében készült, miután Ferenc József feloszlatta a magyar országgyűlést, s így a politikai megoldások ismét egyre kevésbé tűnhettek lehetségesnek.¹¹

⁹ Bolond Miska, 1860. szeptember 16., 64.

¹⁰ Bolond Miska, 1861. szeptember 8., 144.

¹¹ Az első kép, amelyen Lord Palmerston Írországot „fogyasztja el”, nem tartozik vizsgált témánkhoz.

2. kép

A Bolond Miska rajzolója egy hónappal későbbi számában is élt a vajaskenyér-hasonlattal, de ezen II. Viktor Emánuel tartja a vajás kenyert, amelyvel át akar ugrani egy kerítésen, míg III. Napóleon – segítségért cserébe – a nála lévő kenyérszeletet kérné. Az ételre egy másik szárd-piemonti terület, „Szardínia” neve került.¹² Ez a kép üzenheti azt is, hogy a császár pártfogásának magas ára lehet, de sugallhatja azt is, hogy a magyar közvélemény szerint Franciaország túlzott vagy érdemtelen területi gyarapodása következett be.¹³ Területi növekedését további szimbólumokon keresztül is ábrázolták a rajzoló. Egy gúnyrajzon III. Napóleon és Viktor Emánuel közösen gombolyítja a fonalat, amelyből az egységes Olaszország készül majd el, s a háttérben egy katonaportré látható, de fej nélkül és karddal, az Ezek egyenruhájában, így Garibaldit is odaképzeltethjük.¹⁴ A másik rajzon kártyáznak a koronás fők,¹⁵ s már megpillanthatunk

¹² *Bolond Miska*, 1861. október 13., 164.

¹³ A kortársak nehezményezték, hogy III. Napóleon és Ferenc József – a véres solferinói csatát követően – a szárd-piemonti fél nélkül írták alá a villafrancai fegyverszünetet, amely szerint az Osztrák Császárság csupán Lombardiáról mondott le, amelyet a francia császár – Camillo Cavourral kötött 1858-as titkos megállapodásának megfelelően – szárd-piemonti területekért cserébe átengedett II. Viktor Emánuelnek (Vértessy, 1878).

¹⁴ *Az Ústökös*, 1861. február 2., 45.

¹⁵ *Az Ústökös*, 1861. január 5., 4.

egy harmadik szereplőt is: II. Bourbon Ferencet, Két Szicília Királyságának uralkodóját, aki a Bourbon-területeket és Rómát ábrázoló lapokat tart a kezében. A rajzoló szemléltette az 1861. január elején még az olaszokra váró feladatokat s az ebben érintett szereplőket, kivéve a pápát, aki azonban a később született ábrázolásokon sem tűnt fel, annak ellenére, hogy hangot adott nézeteinek az olasz egység ellen, s Viktor Emánuelt kiközösítette (Menzel, é. n.).

Európa térképének átalakulására, területi változásokra világít rá az a kép is, amelyen a francia császár este gyertyát gyújt, s a gyertyatartón az „Olaszország” felirat olvasható,¹⁶ illetve Napóleon egy étteremben már elfogyasztotta az „olasz salátát”, s ezt követően a pincértől a rajnait rendeli meg.¹⁷ E karikatúra – azon túl, hogy rögzítette a kortárs véleményt, amely szerint az olasz egységgel kapcsolatos francia szerepvállalást befejezettnek tekintheti a császár, – felvillantja a francia külpolitika egyik fő törekvését is, mégpedig a természetes határok megteremtésének elvét, amelyhez az a cél kapcsolódott, hogy a Rajnától keletre fekvő német területeket az országhoz csatolják. III. Napóleon az olasz egység levezenylőjeként jelenik meg azon a rajzon, amelyen ő a karmester, Garibaldi és II. Viktor Emanuel a zenészek, egy nápolyi katona pedig az ő zenéjükre táncol (lásd a 3. képet).¹⁸ Napóleon kottájának címe („Finale”) ismét azt mutatja, hogy ő 1860-ban elégedett az olasz egység addigi előrehaladásával, s nem szándékozik többet tenni, mert a Camillo Cavour szárd-piemonti miniszterelnökkel kötött 1858-as eredeti megállapodásukon már így is túlhaladtak az események. Ezek a rajzok a magyar reményeket is megkérdőjelezheték: ha nem folytatódnak az olasz egységért vívott harcok, az újabb magyar függetlenségi háború is elmaradhat. Az újabb magyar forradalom reménye 1861-ben is tovább élt, annak ellenére, hogy az emigrációban élő magyar politikusok figyelmeztettek: nem várható az itáliai háború kiszélesedése, sőt, Klapka György tárgyalásait követően az emigráció fegyverszállítási kísérlete is sikertelen volt, mivel Alexandru Ion Cuza román fejedelem lefoglaltatta a fejedelemségek területén keresztül szállított fegyvereket (Borsi-Kálmán, 1984). Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a kortársak reményei az olasz segítséggel kapcsolatban nem voltak teljesen alaptalanok. Elég, ha csak az emigráció és Cavour tárgyalásaira gondolunk e fegyverszállítmányon kívül. Továbbá az olasz rendőrség lefoglalt olyan iratokat, amelyekben Garibaldi Tirol lerohanását vagy Görögország megsegítését, illetve a Dalmáciában való partraszállást tervezte, így tevőleges segítséget a magyar függetlenség kivívásáért, egy Szerbián keresztüli támadás keretei között (Farkas, 2011a, Csorba, 2001).

3. kép

„Két újság legyen bevetél,
Csak magam jésem egyetél.”

16 *Bolond Miska*, 1860. augusztus 19., 48.

17 *Bolond Miska*, 1860. július 8., 24.

18 *Bolond Miska*, 1860. december 2., 108.

Már nem a francia császár, hanem Viktor Emánuel a főszereplője annak a rajznak, amelyen egy frakkban ábrázolt figura sisakja füstölög, s koronáját keresi. Megszólítja Viktor Emánuel, nem tudná-e megmondani, hogy hol találja azt. A koronát a király kezében rejtette el a háta mögött, s a képsorozat következő rajzán már a fején láthatjuk, sőt nyitott szekrényében, amelyet éberem őriz, már több korona és koronázási jelvény is helyet kapott, amely szimbolizálja Itália egységesítésének előrehaladott folyamatát, az Olaszországhoz csatlakozott hercegségeket. A rajzon feltűnik egy másik alak is: Napóleon Jérôme herceg érkezik meg – koldusként – Viktor Emánuel elé, aki ugyancsak egy koronát keres, s érdeklődik, meg tudná-e mondani, hogy az hol lesz. A francia tervek szerint ugyanis Napóleon herceg, III. Napóleon unokaöccse lett volna Közép-Itália királya a francia katonai segítségért cserébe, aki – a rokoni kötelékeket erősítendő – már korábban feleségül vette Viktor Emánuel lányát, Clotidot. A császár terveit azonban Cavour ellehetetlenítette, mivel az olasz területek – a helyi forradalmakat követően – Piemonthoz csatlakoztak, így nem kerülhetett sor a francia elképzelések szerinti olasz egység létrejöttére (Paléologue, 1928; lásd a 4. képet).¹⁹ Az ehhez hasonló képeken, amelyeken csak Viktor Emánuel látható, de a francia császár nem, az olasz uralkodót magabiztosabb vonások jellemzik, mint akkor, amikor III. Napóleon is feltűnik.

4. kép

¹⁹ Ezúton köszönöm Csorba László segítségét a karikatúra üzenetének megfejtéséhez. Az *Üstökös*, 1861. április 20., 125.

Hadi események és hősök, Giuseppe Garibaldi

Garibaldi itáliai tevékenysége – érthető módon – felkeltette a magyar olvasóközönség érdeklődését, egyrészt a seregeiben harcoló magyarok miatt, másrészt a magyar függetlenség kivívásához nyújtandó olasz katonai segítség reményében.²⁰ Természetesen ő az, akit leginkább valamely katonai akció közben ábrázoltak, amire példaként említhetjük, amikor az Ezrek vezetőjét 1860 telén Capreran láthatjuk krumpli-betakarítás közben.²¹ Garibaldi ezen a szigeten készítette elő 1861. évi támadását, s innen indította. A rajzon azonban nem krumplikat láthatunk, hanem ágyúgolyókat és ki a földből a hadvezér. Emberei ágyúgolyókat – egyebek között – egy olyan zsákba is pakoltak, amelyre a „Türrnek” felirat került, s a képen felbukkant egy Lengyelországot megszemélyesítő alak is, akinek függetlenségi törekvéseivel a magyar kortársak szolidárisak voltak.²² A lengyel figura is kért a „krumpliból”, de Garibaldi válasza szerint még egy évet várnia kell arra, hogy neki is jusson a „termésből”. Magyarország és Garibaldi viszonyát örökítette meg az a kép is, amelyen Magyarországot egy hölgy személyesíti meg, aki énekelve fordul Garibaldi felé: „Ne nézz rám, ne neved / Mert megtudják, hogy szeretsz.”²³

A Két Szicília Királysága szárazföldi területének elfoglalását mint jövőbeli célt két rajz is illusztrálta: az egyik Nápolyt egy hölgy testesíti meg, a másik esetben pedig egy Bourbon-katona lábáról húzza le Garibaldi a csizmáját, amely a Két Szicília Királysága szárazföldi területének kontúráját formázza meg, s Garibaldi az addigra már elfoglalt Szicília szigetén áll.²⁴ Ugyancsak a jövőbeli katonai célpontok, akciók tervezését „dokumentálja” az a kép, amelyen Garibaldi egy tűzhely előtt ül, s a tűzhelyen négy cserépedényben „főz”. Az első kettőn a Róma és a Velence feliratokat olvashatjuk, azaz az olasz egység még hiányzó, kulcsfontosságú területeit, amelyek közül az egyik a Habsburg Birodalom tartománya, a másikat pedig francia seregek őrizték.²⁵ A másik két fazékra került szöveg már csak közvetetten kapcsolódik az olasz kérdéshez: Hungaria és Moldva. Ez utóbbi a Cuza által vezetett forradalomra utal, illetve az 1860 decemberében egyesített román fejedelemségekre. De tudjuk: Cuza sikere nem volt teljes, mert a fejedelemségek egysége – az eredeti megállapodás szerint – csak élete végéig maradhatott érvényben. Magyarország megjelenítése egyértelmű célzás arra, hogy Magyarországon is harcokra számítottak a kortársak a közeljövőben. A Dunai Fejedelemségeket, az itáliai területeket és Magyarországot az is összekötötte, hogy 1860 őszén a magyar emigráció Cuzának küldött emlékiratban hangsúlyozta az Ausztria elleni összefogás fontosságát, Piemont pedig fegyverszállítmányt küldött Galac felé a magyarországi céljaihoz (Farkas, 2011b). Konyhai munkálatokat láthatunk egy másik alkotáson is, amelyen a francia császár kevergeti az „olasz gesztenyét”, a vörösingesek vezére kikaparja azt, s az olasz király elteszi.²⁶ A gúnyrajz igyekezett ábrázolni a katonai-politikai szerepek vélt megoszlását s a szereplők hazai népszerűségét: Garibaldi, a tettek embere hajtja végre – Napóleon asszisztálása mellett – a legveszélyesebb feladatot.

Találhatunk a lapokban olyan ábrázolásokat is, amelyekben Garibaldi csak stilizáltan jelenik meg, de egyértelmű, hogy őt láthatjuk. Ilyen kép az, amelyen a hadvezér sziluettként katonái fölött tűnik fel Genovában, amikor elérkezett a kikelet. A rajzot patetikussá a gyülekező, éljenző katonák és a virágok teszik, Garibaldi pedig – egy csodás égi jelenséget idézően – fénnel árasztja el az egész mezőt.²⁷ Ez az idilli hangulatú alkotás az 1860. május 5-ei genovai gyülekezőt

20 Garibaldi tevékenysége lenyűgözte a magyar közvélemény nagyobb részét, számos tüntetés, megmozdulás alkalmával éltették, ünnepelték (Szabad, 1967). A hatóságok igyekeztek az eseményeket a felügyeletük alatt tartani, így a Garibaldiról szóló röpiratokat, illetve képi ábrázolásokat az 1860-as évek elején többször is lefoglalták, de betiltásukra már nem került sor. (Erről tanúskodik például Worafka pesti rendőrigazgató jelentése a helytartótanács elnökségéhez, Pest, 1861. ápr. 5. feljegyzés, Buda, 1861. ápr. 17. MNL OL D 212 5. kútfő 2. sz. Az adatokat ezúton köszönöm Deák Ágnesnek.) Garibaldi eredményei két ellentétes előjelű folyamatot generáltak Magyarországon: egyrészt radikalizálták a forradalomváró rétegeket, másrészt a politikai elitet – amelynek jó része nem támogatta volna fegyveres konfliktus kirobbanását – az uralkodóval való megbékélésre sarkallták. Az olasz sikerekről szóló hírek azonban ahhoz is hozzájárultak, hogy a megyék 1860-ban nem fogadták el az októberi diplomát (Pete, 2008).

21 *Bolond Miska*, 1860. december 9., 112.

22 Nemcsak Türr István neve bukkant fel, hanem egyéb utalásokat is tettek az olasz-magyar kapcsolatokra, s arra, hogy a kortársak segítséget vártak az olaszoktól. Olyan karikatúrákat is láthatunk, amelyek a magyarok segítségét emelték ki. Egy rajzsorozat szerint a magyarok az olasz táborba bort küldtek (Az *Ústökös*, 1860. május 19., 19), de megpillanthatunk egy Gaeta erődítménye felé tartó magyar legényt is (*Bolond Miska*, 1860. október 7., 76), aki arra készül, hogy önkéntesnek álljon.

23 Az *Ústökös*, 1861. február 9., 44.

24 Az *Ústökös*, 1860. október 6., 45, *Bolond Miska*, 1860. szeptember 9., 60.

25 Az *Ústökös*, 1861. február 2., 37.

26 *Bolond Miska*, 1861. március 31., 52.

27 *Bolond Miska*, 1861. április 7., 56.

elevenítette fel 1861 hideg, fagyos időszakában, jelezve, hogy a szabadságszerető népek – így a magyarok is – már várják az újabb tavasz érkezését. Egy másik rajzon egy Garibaldi-szerű alakot láthatunk, akit Signore Scaramuccionak hívnak, ami lefordítva „Csatározó Urat” jelent,²⁸ egy olasz hajó elején pedig egy, az ellenséges erőket szállító hajó felé harapdáló tengeri kígyót, s az állat fején Garibaldi arcvonásait fedezhetjük fel.²⁹

Hadi eseményekhez olyan rajzok is köthetők, amelyekben nem tűnt fel az Ezrek vezetője, s ezek mindegyike Gaeta ostromához kapcsolódik. Az erődítmény elfoglalása nem sokkal a karikatúra megjelenése után már sikeres volt, s a képen mindkét uralkodó a harcokat figyeli, a leendő olasz király az erődítmény egyik oldaláról, míg III. Napóleon a másiktól. Mindketten olyan újságot tartanak a kezükben II. Ferenc – a Gaetába menekült nápolyi uralkodó – felé, amelyen a „Pass” felirat olvasható.³⁰ A rajz sugallja a védelem várható sikertelenségét, mivel az erődöt védő katona kezét feltéve, jajveszékelve menekül, s nem túl hősiesszínben tűnik fel. A másik gúnyrajzon, amely Gaeta ostromáról szól, a rajzoló a rodoszi kolosszushoz tette hasonlónak a Bourbon-monarchiát képviselő katonát, akinek egyik lába Gaeta, másik pedig Messina várához erősítve látható egy egérfogószerű eszközzel. A tehetetlen óriásnak innen szabadulnia lehetetlen lenne, de lábai alatt az olasz hajók be tudnak hajózni, s folytathatják tevékenységüket.³¹ A katonafigura két lába a Két Szicília Királyságának két fontos városa mellett látható, amelyet akkorra, amikor a karikatúrát Az Üstökösben publikáltak, az olaszok már elfoglaltak. Napóleon is felbukkant Gaetában, amikor egy másik torzrajzon „Barbier de Tinan” feliratú esernyővel sétált a gaetai „bombaesőben”.³²

Végül egy Habsburg-haditerv paródiájának is szemtanúi lehetünk, amely szerint a Habsburg erők verkliseket állítanak fel az északi határ mentén, ami – ha az olaszok tényleg muzikális beállítottságúak –, biztosan elveszi a kedvüket attól, hogy még egyszer az északi, Habsburg-tartományok megszerzésére törekedjenek.³³ A karikatúra nemcsak a Birodalom nehéz külpolitikai helyzetén gúnyolódik, mivel a leírtaknál jobb haditervet már nem tudnak kitalálni, hanem megjelenik rajta egy még a romantikát megelőzően kialakult sztereotípiát az olaszokról (a muzikalitás) (Müns, 2007).

Olaszország Európa térképén

Az olasz egység megrajzolásokor megkerülhetetlen témának tűnt – már csak azért is, mert a magyar célok is erőteljesen befolyásolta – az európai nagyhatalmi politika erőviszonyainak bemutatása, forrásainkban természetesen a magyar lapszerkesztők szemüvegén keresztül. Az egyik erről szóló alkotás azt mutatja be, miként viszonyultak az európai nagyhatalmak az olasz hadműveletekhez: a rajzon azt láthatjuk, hogy Orosz- és Poroszország miként „tiltakozott” a Nápolyba való bevonulás ellen, amikor egy porosz alak egy táblára a következő feliratot festette: „A pipázás és a sebes hajtás tiltatik.”³⁴ A karikatúra azt igyekezett megörökíteni, hogy az olasz egység ügyét vagy támogatták, vagy nem akadályozták az európai nagyhatalmak. A rajz kifejezheti azt a reményt is, hogy talán egy elkövetkező háború esetén a magyar forradalmat sem vernék le ismét idegen hatalmak, amelyek közül – már csak az 1848–1849-es tapasztalatok következtében is – a kortársak a legveszélyesebbnek Oroszországot ítélték. Az Oroszországot megtestesítő figura még egyszer bukkant fel hasonló kontextusban a rajzokon. Ekkor Napóleon – zsebében a „Savoya” és „Nizza” feliratú papírtekerccsel – az „Orient” törülközőt nyújtja Ivánnak, ő pedig „az egész olaszországi dolgokban” mossa kezeit.³⁵

Napóleon európai politikai jelentőségére világít rá az a gúnyrajz, amely Az Üstökös karácsonyi számában jelent meg 1860-ban. A francia császár engedélyezi, hogy a különböző országokat, nemzeteket megszemélyesítő gyerekek egy feldíszített fenyőfáról ajándékokat, díszeket szedjenek le. Az olaszokat Viktor Emánuel testesíti meg, aki négy koronát már megkapott, de még ágaskodik egy süvegért is, azt azonban már nem éri el, s Napóleon nem is engedi meg neki, hogy levegye a fáról. A karikatúra egyértelmű utalás a Pápai Államra, amelyet 1860-ban még nem sikerült a formálódó olasz

28 *Az Üstökös*, 1860. szeptember 1., 5.

29 *Az Üstökös*, 1860. szeptember 8., 13.

30 *Az Üstökös*, 1861. február 9., 5.

31 *Bolond Miska*, 1860. október 21., 84, *Az Üstökös*, 1861. február 16., 53.

32 Pierre Theodore Marie Le Barbier de Tinan (1797–1864) francia katonacsászár szülötte, dandártábornok. *Az Üstökös*, 1861. január 19., 21.

33 *Az Üstökös*, 1861. április 6., 109.

34 *Az Üstökös*, 1860. október 27., 69.

35 *Bolond Miska*, 1860. december 30., 124.

államhoz csatolni, illetve arra is, hogy ez a lépés már francia érdekeket is sértene. A karácsonyfa körül állnak azonban másik – nem független, illetve eltérő mértékű autonómiát élvező – nemzeteket szimbolizáló alakok is, lengyelek, románok, szerbek és montenegróiak, akik új „játékokat”, azaz puskákat, szablyákat, ágyúkat és gályákat kapnak (lásd az 5. képet).³⁶ Ezek az ajándékok mind arra engednek következtetni, hogy a magyar olvasóközönség az 1860. évi előkészületek és tapasztalatok alapján 1861-ben ezekben az országokban tarthatta lehetségesnek fegyveres konfliktus vagy forradalom kirobbanását, amelyek mind a magyar célok elérését szolgálhatták volna. Napóleon meghatározónak ítélt szerepét mutatja az a rajz is, amelyen „Uj Orpheus”-ként furulyázik, s – egyebek között – egy medve, azaz Oroszország és egy kétféjú sas, Ausztria táncol a császár zenéjére, sőt az angol unikornis is úgy mozog, ahogy ő füttyül.³⁷

5. kép

Két olyan torzrajzot találhatunk, amelyen Napóleon egy-egy olyan hölgy társaságában jelenik meg, aki azonban már nem egyes nemzeteket, hanem magát Európát szimbolizálja. Az egyikben, amelyen Európát kötés közben ábrázolta az alkotó, megszólítja őt a francia uralkodó, s közli vele, hogy hagyja abba a munkáját, mert azok a régi kapcsolatok (a „Szent Szövetség”) már nem érnek semmit. A császár utal azokra az új, az európai hatalmi viszonyokat átrendező szövetségekre is, amelyeket ő hozott létre, s zsebében ismét láthatjuk „Savoyát” egy papírtekercsre írva.³⁸ A másik képen az Európa által felkínált almák, azaz szövetségesek közül válogathat Napóleon.³⁹ A rajzok tanúsága szerint a francia császár igyekezett megtörni, átalakítani azt a hatalmi rendszert, amelyet 1815-ben Bécsben hoztak létre, ezért lépett szövetségre Angliával, de Itáliának is döntő szerepet szánt új rendszerében, amelynek célja a Földközi-tenger „francia tóvá” alakítása volt (Duby, 2007: 90–96).

További két rajzot láthatunk, amelyen Napóleon az európai politika irányítójaként kapott teret, amivel egy időben a Habsburgokat szimbolizáló alak kiesik a vezetők közösségéből.⁴⁰ Az egyik esetben egy lovaskocsiról ér földet egy osztrák-német figura, s a lovaskocsiba már csak kapaszkodik a török szultán, rajta pedig az orosz cárt, II. Sándort,

36 Az *Ústökös*, 1860. december 22., 130.

37 *Bolond Miska*, 1861. február 17., 28.

38 *Bolond Miska*, 1860. július 1., 20.

39 *Bolond Miska*, 1860. október 7., 76. A gyümölcsökre került feliratok már nem olvashatók, az egyikben talán „Mazzini” áll.

40 Kutatásaink alapján megállapíthatjuk, hogy a nagyhatalmi szövetségek vagy az államok szimbolizálása a lovas kocsival hosszú tradíciókkal rendelkezik az európai karikatúrákon, s a későbbiekben, a 20. században is megfigyelhető.

Lord Palmerstont, Viktor Emánuel és Otto von Bismarckot láthatjuk, a kocsis pedig maga Napóleon.⁴¹ A másik kép mondanivalója hasonló, csupán jelképeiben tér el az előzőtől: Napóleon biztatására és megfigyelése mellett Garibaldi és Viktor Emánuel egy hintát löknek, amelyről a Habsburgok leestek a földre, a szultánnak is lehullott a turbánja, de ő még fent tudott maradni a játékon.⁴² Mindkét karikatúra a Habsburg-vereségek után megnehezedett és elszigeteltté vált külpolitikai helyzetet, illetve a török szultán egyre ingatagabb európai pozícióját tette a humor céltáblájává. Mindkét hatalmi befolyását folyamatosan elvesztő uralkodót a kis nemzetek elnyomójaként tartották számon a kortársak, így vélt hatalomvesztésük szimbolikus jelentőségű. Napóleon – az említett jelenetekon kívül – társasjátékot és főzést is irányít, mindkétszer azonos szereplőkkel, mint a fentebbi rajzokon, csupán azzal az eltéréssel, hogy ezeken a képeken a Habsburgok már nem láthatók, ők már nem vesznek részt az európai politikát alakító társasjátékban vagy az Európa térképének átrajzolására törekvő konyhai műveletben.⁴³

Napóleont további hétköznapi karakterek bőrébe bújtatták az alkotók: pap, aki a római kérdés megoldásáról tündöködik,⁴⁴ író, aki politikai füzeteit vezeti, s benne Itáliáról ír,⁴⁵ vagy biliárdjátékos, aki a Viktor Emánuel nevével ellátott golyóval meglökni készül a „Cavour” és a „Garibaldi” feliratúakat,⁴⁶ illetve tanár, aki – visszakanyarodva az elsőként említett témánkhoz, a területi változásokhoz – a következőket mondja tanítványának: „...az aritmetika igen fontos tudomány; ha például Piemont sokszorozódik, akkor Savoyát és Nizzát ki kell belőle vonni, a többi kvantitásokat pedig elosztani.”⁴⁷ Napóleon úszómesterként is feltűnt, aki a következő szavakkal engedi el Viktor Emánuel kötelét a vízben: „Kedves Viktor ur, ön már elég ügyes, én önt ezennel szabaduszóvá teszem. Ha kifárad, vagy nagyon erős hullámok jönnek, eme hólyagokat is sikerrel használhatja.” A „hólyagokra” Garibaldi és Cavour neve került. A rajz nem csupán Napóleonnak az olasz egységgel kapcsolatban támogató attitűdjét jelenítette meg, hanem azt is, hogy nem teljesen az ő elképzelései szerint haladt az új államalakulat létrehozása (lásd a 6. képet).⁴⁸

6. kép

41 *Bolond Miska*, 1860. október 14., 80.

42 *Bolond Miska*, 1861. március 24., 48.

43 *Bolond Miska*, 1860. november 14., 95, *Az Ústökös*, 1860. október 20., 61.

44 *Bolond Miska*, 1861. november 17., 184.

45 *Bolond Miska*, 1861. március 3., 36.

46 *Bolond Miska*, 1860. szeptember 2., 56.

47 *Bolond Miska*, 1860. szeptember 30., 72.

48 *Bolond Miska*, 1860. szeptember 30., 72.

Összegzés

Összegzésként megállapíthatjuk, hogy Jókai lapja – a szerkesztő óvatossága következtében – mérsékeltebb lelkesedést mutatott Garibaldi és a tervezett magyar forradalom iránt, s a magyar országgyűlés összehívását követően már alig publikált képeket e témáról. A Bolond Miska erőteljesebben fejezte ki szimpátiáját, várakozásait, alkotói direktebb módon kötötték össze a várt magyar forradalmat és az itáliai eseményeket, mint ahogy a területi kérdésekről is gyakrabban nyilvánították ki álláspontjukat, s többször fejtették ki azt is, hogy véleményük szerint a francia császár nem a legmegbízhatóbb partner. A nemzetközi politikai keretek közé jobban beillesztette a Bolond Miska rajzolója az itáliai eseményeket, többször reflektált a külpolitikai tényezőkre s a nagyhatalmi struktúra változására is. Ennek következtében Napóleon is gyakrabban kapott teret a Bolond Miska képein, mint ahogy a személyéhez szorosan kapcsolódó tematika, a területi veszteségek (Savoya és Nizza) és a formálódó ország területének gyarapodása is. A hadszínterek történései, illetve maga Garibaldi is – Jókai lapjában azonban többször csak szimbólumokon keresztül, nem olyan közvetlenül – hozzávetőlegesen azonos gyakorisággal szerepeltek.

A rajzok alapján feltűnő, hogy az olasz egység megvalósításának egyik meghatározó alakja, Camillo Cavour nem jelent meg azokon,⁴⁹ jellegzetes vonásai ellenére sem látható a gúnyrajzokon, s tárgyakon is csak kétszer került elő a neve: a fent említett hólyagon és billiárdgolyón.

Láthattuk, hogy a karikaturisták és olvasóik a politikai vezetőkről kevésbé vettek tudomást, mint azokról a katonákról vagy államférfiakról, akiktől saját céljaik eléréséhez segítséget reméltek. Megfigyelhettük, hogy Giuseppe Garibaldi kultusza a karikatúrák alapján is – s nem csupán a számos incidens, betiltott versről, röpiratról szóló információink szerint – élénken élt a kortárs magyar köztudatban. Azt is leszögezhetjük azonban, hogy az olasz egység létrejöttének megjelenítése során a magyar alkotók igyekeztek megragadni a lehetőséget arra, hogy az ország, illetve az Osztrák Császárság kül- és belpolitikai helyzetéről is véleményt formáljanak. Az Üstökös karikaturistái konkrétan utaltak az Osztrák Császárság pénzügyi nehézségeire és háborús vereségére, míg a Bolond Miskáéi a Birodalom válságát inkább a nemzetközi politikai porondon betöltött szerepének csökkenésén keresztül szemléltették. A Garibaldiról és az olasz királyság megalakulásának folyamatáról és a Habsburg Birodalom megingott nagyhatalmi státusáról szóló karikatúrák a magyar olvasó számára bátorítóan hathattak, a reményt és várakozást segíthették éberben tartani. Az olvasók figyelemmel kísérhették egy új állam létrejöttét, amely a Habsburg Birodalomhoz tartozó területekhez is hozzájutott, ami bizakodással tölthette el a szemlélőt a magyar függetlenség kivívása tekintetében.

Felhasznált irodalom

Abafi Lajos (1879): *Kazinczy Ferenc munkái*. 1. köt. Budapest: Aigner Lajos.

Buzinkay Géza (2008): *Magyar hírlaptörténet, 1848–1918*. Budapest: Corvina.

Borsi-Kálmán Béla (1984): *Együtt vagy külön utakon: a Kossuth-emigráció és a román nemzeti mozgalom kapcsolatának történetéhez*. Budapest: Magvető.

Csorba László (2001): Kossuth egy újabb szabadságharc feltételeiről az 1860-as évek első felében. In: Döbör András & Jancsák Csaba (szerk.): *Professoribus salutem. Találkozások neves történészekkel*. Szeged: Belvedere.

Csorba László (2008): *Garibaldi élete és kora*. Budapest: Kossuth.

Duby, Georges (2007): *Franciaország története*. 2. köt. Budapest: Osiris.

Farkas Katalin (2011a): Az olasz vezetés és a magyar emigráció kapcsolatrendszerének átalakulása (1861–1864). In: Molnár Anna & Andreides Gábor (szerk.): *150 éves az olasz egység*. Budapest: Brozsek.

Farkas Katalin (2011b): *Magyar függetlenségi törekvések, 1859–1866*. Budapest: Line Design.

Fuchs, Eduard & Kraemer, Hans (1901): *Die Karikatur der europäischen Völker vom Altertum bis zur Neuzeit*. Berlin: Hofmann.

Kálmán diák [Törs Kálmán] (1898): *Garibaldi ifjúsága és hőstettei*. Budapest: Méhner.

---

⁴⁹ Cavour 1861. június 6-án elhunyt, s az elemzett magyar élclapok erről sem emlékeztek meg. Ma már tudjuk, hogy az ő halála a magyaroknak nyújtandó esetleges olasz segítség gondolatának vesztét is jelentette az olasz politikai vezetők között. Az emigráció már 1861 elején negatív véleménnyel volt Cavourról: úgy értékelték, ő nem támogatja kellő mértékben a magyar ügy fegyveres megoldását (Szabad, 1967).

Langemeyer, Gerhard, Hg. (1984): *Das Bild als Waffe. Mittel und Motive der Karikatur in fünf Jahrhunderten*. München: Prestel.

Lukács Lajos (1962): *Garibaldi magyar önkéntesei és Kossuth 1860–61-ben*. Budapest: Akadémiai.

Menzel, Wolfgang (é. n.): *Geschichte der Jahre 1856–1860*. Stuttgart: Kröner.

Miklóssy János (1985): Irodalmi, szórakoztató, művelődési sajtó. In: Szabolcsi Miklós (szerk.): *A magyar sajtó története*. 2/1. köt. Budapest: Akadémiai.

Müns, Heike (2007): „Frisia non cantat” versus „Kennst du das Land, wo die Zitronen blühen”? Musikalische Außen- und Innenansichten von Nord und Süd. In: Hahn, Hans Henning & Mannová, Elena (Hrsg.): *Nationale Wahrnehmungen und ihre Stereotypisierung. Beiträge zur Historischen Stereotypenforschung*. Frankfurt am Main: Peter Lang.

Paléologue, Maurice (1928): *Cavour, a nagy realista*. Budapest: Genius.

Pete László (2008): „Várjuk a fecskéket, de talán télen jönnek meg...” Garibaldi-várás Magyarországon az 1860-as években. *Italianistica Debreceniensis*, 15. köt. 31–43. o.

Pete László (2013): *Garibaldi magyar parancsnokai*. Budapest: Line Design.

Szabad György (1967): *Forradalom és kiegyezés választóján, 1860–1861*. Budapest: Akadémiai.

Vajda János (1954): Önbírálat. In: Komlós Aladár (sajtó alá rend.): *Vajda János válogatott politikai írásai*. Budapest: Művelt Nép.

Vértessy Arnold (1878): *III. Napoleon*. Budapest: Franklin.

Tamás Ágnes a Szegedi Tudományegyetem Történelemtudományi Doktori Iskolája Mondernkor Alprogramjában szerzett fokozatot 2012-ben. Disszertációjában (*Nemzetiségi sztereotípiák – összehasonlító perspektívában*) élclapok nemzetiségi sztereotípiáit elemezte. Fő kutatási területe a nemzetiségi sztereotípiák vizsgálata az Osztrák-Magyar Monarchiában és a két világháború között.

CZEFERNER DÓRA

„Kávéházakban, klubokban, olvasóköroökben kérjük A Nő és a Társadalom lapot!” Egy folyóirat a nők egyenjogúságáért¹

E tanulmányban a Magyarországon közzétett első feminista folyóirat (A Nő és a Társadalom; Budapest, 1907–1913) létrejöttének és hét éves működésének körülményeit mutatom be. A következő kérdésekre keresem a választ: milyen publicitást kapott a periodika? Hány előfizetője lehetett? Az előfizetőkön kívül kik tartozhattak még a lap olvasótáborához? Eljutott-e a folyóirat a vidéki városokba is, vagy csak a fővárosban árusították? Reális lehetett-e a szerkesztőség azon célkitűzése, hogy társadalmi hovatartozásától függetlenül minden nőt megszólítson? A fentiek mellett azt is vizsgálom, hogy a szerkesztőbizottság, illetőleg a lapban cikkeket közlő szerzők mennyire voltak képesek hatékonyan fellépni a nők polgári és politikai egyenjogúsításának előmozdítása érdekében.

Bevezetés

A 18. század végén még Magyarországon és egész Európában vitatott kérdésnek minősült a nők iskoláztatásának szükségessége. A felvilágosodás eszmerendszere elterjedésének ellenére a formálódó közvélemény jelentős része azt a nézetrendszert tette magáévá, amely szerint az írni-olvasni tudás képességének elsajátítása kifejezetten káros a „gyengébb nem” számára. A széles körben kibontakozó – és meglehetősen nagy publicitást kapó – társadalmi vitában eleinte természetesen szinte kizárólag férfiak szólaltak meg. A művelődésben betöltött vezető pozícióikat féltve legtöbbször amellelt foglalt állást, hogy a nőknek „természetes szerepeik” betöltéséhez nincs szükségük az oktatás intézményes kereteinek kiterjesztésére.²

Noha néhány évtizeddel később már a nyugati államokban és hazánkban is egyre többen ismerték el, hogy a nő kizárólag akkor válhat férje „egészséges intellektuális társává”, ha az írás-olvasás készségének birtokában van, elsődleges helyét még mindig a konyhában és a gyermekszobában találták meg (Flint, 1993). Magyar vonatkozásban többek között Fábri Anna mutat rá arra, hogy a formálódó nemzeti irodalomban számos szerző és publicista szállt síkra az ellen, hogy a „hon szebbkeblű hölgyei” olvassanak (Fábri, 1997). Viszont az 1800-as évek első felében még elképzelhetetlennek tartották a közéletben a női hang megjelenését, ezzel összefüggésben pedig a hölgyek bármilyen alkotótevékenységét (Biggs & Burke, 2004).

A nőoktatás fejlesztését célzó törvények sokaságára volt szükség ahhoz, hogy a nők hazánkban jelentősebb olvasóközönséget alkothassanak, majd mind határozottabban hallathassák hangjukat az időszaki sajtótermékek hasábjain, valamint az irodalmi életben. Az alapfokú oktatás kötelezővé tételét követően (1868) a közép- és a felsőoktatási intézmények megnyitása a lányok előtt (1895/1896) ugyanis nemcsak azt tette lehetővé, hogy a nők körében tömegessé váljon az alfabetizáció, hanem azt is, hogy a hölgyek különböző társadalmi, gazdasági és politikai kérdésekben határozottan állást foglalhassanak. Nemzetközi és hazai vonatkozásban is helytállóan tekinthető tehát Maria Bogucka megállapítása, amely szerint „a nők évszázadokon át tartó hallgatás után végre

¹ A kutatás a TÁMOP 4.2.4.A/2-11-1-2012-0001 azonosító számú, „Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése országos program” című kiemelt projekt keretében zajlott. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.

² Nem meglepő tehát, hogy a nyugati nőtörténészek közül az 1980-as és az 1990-es években többen is azt hangsúlyozták, hogy „a nők helyzete a 18. század végén alig különbözött a férfiakétól” (Gorsky Rubinow, 1992). Azonban az ehhez hasonló direkt – és sok tekintetben finomításra szoruló – megfogalmazásoknak historiográfiai magyarázataik vannak, amelyek a nőtörténetírás útkereséseire és paradigmaváltásaira vezethetőek vissza (erre lásd bővebben Pető, 2006; Virgili, 2002; Fohlen, 1982; Lerner, 1993).

megtörték a csendet”, s rövidesen a különböző profilú nőegyesületek keretein belül, valamint időszakos sajtó hasábjain is tollat ragadtak a férfitársaikkal egyenlő jogok megszerzése érdekében (Bogucka, 2008: 149). Annak ellenére, hogy kezdeti szárnypróbálgatásaik többnyire sikertelennek bizonyultak, a társadalom mind szélesebb rétegeivel sikerült elfogadtatniuk azt a tényt, hogy az élet minden területén szükség van a nők férfiakkal történő egyenjogúsítására.

Tű vagy toll? A női hang megjelenése a magyar irodalomban és publicisztikában

A 19. század második felét tekinthetjük Magyarországon azon időszaknak, amikor a férfiak mellett a nők is tollat ragadtak, s az irodalmi élet mellett publicistaként vagy éppen szerkesztőként megjelentek az újságírás, valamint a lapkiadás világában. A fentiekben vázolt folyamat ívének megrajzolásához és fontosabb állomásainak megértéséhez azonban elengedhetetlen a nők 19. századi társadalomban elfoglalt helyének, illetve a specifikusan női sajtó létrejöttének ismertetése.

„Írónőink régebben csupán a tűt foghatták meg, a tollhoz nem érhettek. Manapság azonban a fiatalabb lányok már nem akarnak férjhez menni, írni akarnak, nem akarják teljesíteni a nők [tradicionális – Cz. D.] kötelességeit” (Bogucka, 2008: 149). Wolfgang Menzel német irodalomkritikus 1831-ben papírra vetett soraihoz illeszkednek Charlotte Gilman Perkins amerikai feministaé, a korszak nemzetközi nőmozgalma egy vezető egyéniségének gondolatai, amelyek szerint a „gyengébb nem” többé „már nem elégszik meg azzal, hogy [a férfiak árnyékában – Cz. D.] él, hanem tenni akar” (Gilman Perkins, 1898: 150).³ Ehhez, illetőleg a médiatörténeti előzményekhez szorosan kapcsolódva ki kell emelni, hogy Nyugat-Európában már a 17. században történtek kísérletek a „patriarchális diskurzrendszer” megbontására, azonban ezek – hasonlóan az egy évszázaddal későbbi német, osztrák és magyar kezdeményezésekhez – néhány kivételtől eltekintve sikertelennek bizonyultak (Séllei, 1999; Gal, 2001). Angliában és Németországban például az 1600-as évek végén nagy népszerűségnek örvendtek az erkölcsi célzattal publikált heti folyóiratok, Franciaországban pedig 1672-ben jelent meg a *Mercure Galant* című levélformában szerkesztett periodika, amely egy párizsi hölgy nevében vidéki ismerőseinek számolt be a főváros pezsgő társasági életéről (Biggs & Burke, 2004). Az első női magazinok között nem feledkezhetünk meg a *Gratzer Frauenzeitschrift*ről sem, amelyet 1795-től publikáltak Ausztriában. Magyar vonatkozásban hasonló vállalkozás volt az *Uránia* megjelentetése 1794-től (Derzsényi, 1965; Bittermann & Hoffmann, 2000). E magazinokat azonban leginkább arisztokrata származású hölgyek forgathatták, hiszen rajtuk kívül igen kevesen tudtak olvasni. Nem meglepő tehát, hogy legtöbbjük néhány szám közzététele után észrevétlenül elhalt (Sullerot, 1963).

Magyarországon – a nyugati államoktól eltérő gazdasági és társadalmi fejlődési irányoknak következtében – egészen a kiegyezés időszakáig kellett várni arra, hogy a politikai és gazdasági témákat fókuszba helyező napi- és hetilapok mellett az újságírók standjaira kerülhessenek az első kizárólag nőknek szóló – s immár életképebb – sajtótermékek. E női lapok alapvető céljuknak tekintették, hogy „a nők különleges társadalmi, gazdasági és alaki helyzetéből folyó igényeit kielégítsék”, teret engedve a háztartással, az anyasággal és az öltözködéssel kapcsolatos cikkeknek (Nagydiósiné, 1957: 193). A könyvismertetőkön kívül – amelyekben Kate Flint kutatásai szerint a hölgyek különösen örömeiket lelték – nem hiányozhatott e lapokból a divat- és a színházi rovat sem (Flint, 1993). E kategóriába tartozik egyebek között az Egloffstein Amália által szerkesztett *Nők Lapja*, valamint a párizsi *Revue de la mode* mintájára közzétett *Divatcsarnok* is.

Női lapok és feminista folyóiratok

A vázolt előzmények kapcsán mindenképp fontos kiemelnünk azt, hogy mind a sajtó-, mind a nőtörténészek éles határvonalat húznak a női lapok és a feminista folyóiratok között. Az előző egységben említett lapok a női lét szinte valamennyi aspektusával foglalkoztak, a hölgyeket azonban legtöbbjük még mindig kizárólag olvasóként, előfizetőként tartotta számon. Változás e tekintetben hazánkban csupán az 1890-es évek második felében, a feminista mozgalom térnyerésével következett be. Látnunk kell azonban azt, hogy míg a gazdaságilag prosperáló nyugati országokban

³ Angolul: „They are no longer content simply to be: they do.”

mind inkább elszaporodó nőegyletek már az 1850-es évektől zászlajukra tűzték a nők társadalmi, gazdasági, valamint politikai jogainak védelmét, addig erre Magyarországon csak több évtizedes fáziskéséssel került sor (Martin & Copeland, 2002). Mivel a 19. század a civil szerveződések virágkora volt, hazánkban is szerveződtek női egyesületek, azonban ezek célkitűzéseinek homlokterében eleinte sokkal inkább a jótékonykodás és a betegápolás, majd 1867-től a nőoktatás intézményes fejlesztése állt (Borbíró, 2007).

A női nem jogaival kapcsolatban a korábrinál sokkal határozottabb álláspontot képviseltek a 19. század utolsó évtizedében szerveződő polgári feminista egyesületek – elsősorban az 1896-ban Budapesten alakult Nőtisztviselők Országos Egyesülete (NOE), valamint a részben az előző tagságából 1904 decemberében szintén a fővárosban szerveződő Feministák Egyesülete (FE) –, amelyek a nemzetközi keretekbe szorosan integrálódva a női politizálás alapjai mellett a feminista sajtótermékeket is meghonosították hazánkban.⁴

Amint fentebb már utaltam rá, a nyugati nőmozgalmak már a századforduló előtti évtizedekben realizálták, hogy hatékonyabb működésükhöz elengedhetetlen az időszaki sajtótermékek megjelentetése, valamint ezek minél szélesebb körben való terjesztése. Így – annak ellenére, hogy a hazai sajtó rendszeresen állást foglalt „az oly fiatal feminista mozgalom” tevékenységével kapcsolatban – egyre sürgetőbbnek bizonyult egy, az egyesületek által szerkesztett periodika publikálása.⁵ Az első világháború előtti magyarországi és nemzetközi nőmozgalom két vezető egyénisége, Bedy Schwimmer Róza és Glücklich Vilma ismerte fel elsőként, hogy „a magyar nőmozgalom nem tengődhet az angol, német és francia feminista lapokon, amelyeket magyar szaklap hiányában járattak mindazok, akik a mozgalom iránt érdeklődtek.”⁶ Elsődleges céljuk így az volt, hogy egy olyan orgánust indítsanak útjára, amelyben a nők jogairól polemizáló írásokat közölhetnek. 1906-ban már sikerült kiadniuk a Feministák Egyesületének hivatalos értesítőjét, amelyet a következő évtől A Nő és a Társadalom című lap váltott fel (Haan et al., 2006).

A Nő és a Társadalom – a Magyarországon kiadott első feminista folyóirat – szerkezetében, témakínálatában és hangnemében is alapvetően elkülönült az említett női magazinoktól.⁷ Ebben ugyanis elsősorban ismert hazai és külföldi nőmozgalmi aktivisták cikkeit közölték a „gyengébb nem” politikai, polgári és munkajogáról.

„Mutatványszámot kívánatra bárkinek küldünk”⁸ – A periodika indulása

Az egyesületek által a lap kiadására fordított anyagi háttér mellett a következőkben a szerkesztőbizottság célkitűzéseit, valamint a lap hazai és nemzetközi fogadtatását ismertetem röviden. A finanszírozással kapcsolatos akadályok elhárulását követően 1907 januárjától havi rendszerességgel jelenhetett meg a folyóirat a Feministák és a Nőtisztviselők közös kiadásában. Mivel a korabeli nőegyletekhez hasonlóan a polgári feminista csoportosulások fő bevételi forrását is az egyesületi tagdíjak képezték, a periodika megjelentetésének egyik előfeltétele az éves tagsági díjak felemelése volt. Ezt a FE vezetősége minimálisan 6 koronában rögzítette, míg a NOE esetében a fizetendő összeg különbözött a budapesti és a vidéki rendes tagok esetében. Az előbbieket 1907 februárjában 12, az utóbbiak pedig 8 koronát fizettek.⁹ A Feministáknak fizetendő tagsági díj 1913 végéig közel megduplázódott, 10 koronára emelkedett, míg a Nőtisztviselőké változatlan maradt. Természetesen a rendes tagokon kívül pártoló tagok is csatlakozhattak az egyesületekhez, nekik alacsonyabb összeget kellett befizetni.¹⁰ Ezen kívül – ahogy az előfizetési felhívásokból is kiderül – létezett fél éves előfizetés is, amelynek megváltása 3 korona befizetése ellenében volt lehetséges.¹¹ A két

4 Máday Antal *A magyar nő jogai a múltban és a jelenben* című művében (1913) a millenium időszakától az első világháború kirobbanásáig tartó időszakot a magyarországi polgári feminizmus virágkorának, illetve egyfajta „diadalmenetnek” tartja, amelyet a nőknek a közép- és felsőoktatásban, a munkaerőpiacon – beleértve az értelmiségi és a hivatalnoki szakmákat is – a társadalom széles rétegeire kiterjedő politikai térnyerése határozott meg.

5 *A Nő és a Társadalom*, 1907: 64.

6 *A Nő és a Társadalom*, 1907: 1.

7 Evelyne Sullerot és Eva Klingenstein sajtótörténeti munkáiban éles határvonalat húz a női sajtó (*presse féminine*, illetve *kommerzielle Frauenpresse*) és a feminista sajtó (*presse féministe*, illetve *ideologische Frauenpresse*) közé. Míg az előbbi kommerciális, kereskedelmi célokat szolgált, addig az utóbbi alapvetően az ideológiai, politikai céllal megjelent folyóiratokat tömöríti (Sullerot, 1963; Klingenstein, 1997).

8 *A Nő és a Társadalom*, 1907: 143.

9 *A Nő és a Társadalom*, 1907: 29

10 *A Nő és a Társadalom*, 1913: 195–196.

11 *A Nő és a Társadalom*, 1907: 159.

egyesület munkájában való részvétel, valamint az általuk meghirdetett programok, tanfolyamok és előadás-sorozatok látogatása mellett ez az összeg magában foglalta a periodika előfizetési díját is.

A *Nő és a Társadalom* Lapkiadóval történt sikeres megegyezést követően mindkét egyesület vezetősége abban reménykedett, hogy „egy magas színvonalon álló, általános női érdekeket szolgáló lapot kapnak”, amely az egyesület tagjai számára „azzal a nagy előnnyel bír, hogy egy száraz szaklap határain messze túlmegy, sokirányú tájékoztatást nyújt, s mint olvasmány vonzó és érdekes.”¹² A címválasztással kapcsolatos bizottsági viták lezárása után a folyóirat 1907 januárja és 1913 decembere között jutott el az érdeklődőkhöz. Ezen időszak alatt a kiadóhivatal az Andrássy út 83-ban, a szerkesztőség pedig a Nefelejcs utca 45-ben működött.¹³ Az átlagosan 20–25 oldal terjedelmű folyóirat indulását a Lajtán túli területeken, sőt nemzetközi szinten is jelentős figyelem kísérte. A Nők Nemzeti Választójogi Szövetségének (International Women Suffrage Alliance) befolyásos elnöke, Carrie Chapman Catt – aki egyébként több alkalommal is Magyarországra látogatott – a főszerkesztőnek kinevezett Bedy Schwimmer Rózához intézett levelében gratulált a lap születéséhez, s ígéretet tett arra, hogy megjelentetéséről nemzetközi fórumokon is hírt ad (Basset, 1928; Kereszty, 2011). Rajta kívül a bécsi Általános Osztrák Nőegylet (Allgemeiner Österreichischer Frauenverein) is megemlékezett a lap indulásáról hivatalos orgánuma, az Új Női Élet (Neues Frauenleben) hasábjain.¹⁴

Politikai irányvonalak

Egy újonnan életre hívott lapnál természetesen igen fontosak voltak a kiadásért felelős szerkesztők és publicisták célkitűzései, valamint az általuk megjelölt politikai irányvonalak. A *Nő és a Társadalom* induláskor a főszerkesztő Bedy Schwimmer Róza kettős célt fogalmazott meg: „azt a felelősséget vállaltam, hogy lapunkat úgy a magyar nőmozgalom gyakorlati és ideális szellemében vezetem, mint azt, hogy legmagasabb irodalmi színvonalra helyezzem” (Kereszty, 2011: 290–304). Valószínűleg ő maga is tisztában volt azzal, hogy a mozgalomnak a nők jogainak kiterjesztéséhez minden támogatásra szüksége van. Éppen ezért már a mutatószám publikálásakor kinyilvánította a szerkesztőség, hogy politikailag nem kívánja elkötelezni magát, mindegyik párt és politikai irányzat felé nyitott marad. Egy későbbi számban azt fejtegették, hogy „legfontosabbnak tartották a parlament tagjait ügyüknek megnyerni.”¹⁵ Hangsúlyozták azt is, hogy az egyesületi tagok pártállását magánügynek tekintik. Mindazonáltal fontos megjegyezni, hogy a két polgári feminista csoportosulás kapcsolata az 1903-tól ébredező szociáldemokrata nőmozgalommal meglehetősen hűvös maradt, ami a vizsgált folyóirat több cikkében is érezhető.¹⁶ A választójog nőkre való kiterjesztésének kérdése mellett a két irányzat a nők éjszakai munkájának törvényi szabályozásában sem értett egyet. A „gyengébb nem” éjszakai munkájának eltiltásában ugyanis a Feministák és a Nőtisztviselők a női munka versenyképességének erőteljes csökkenését látták. Ezzel kapcsolatos nézeteiknek a *Nő és a Társadalom* egyik 1911-es példányában adtak hangot, amelyet teljes egészében a „munkásnő-kérdésnek szántak.” Mindenképp említést érdemel azonban az a tény, hogy a szerkesztők „vezérelvként hangsúlyozták”, hogy nem specifikusan a munkásnővédelemre, hanem „az általános munkásvédelemre kívánnak fókuszálni”.¹⁷ Ez egyértelművé teszi, hogy a két egyesület tagjai tisztában voltak azzal, hogy mind a női, mind a férfi munkások kizsákmányolása óriási méreteket ölt Magyarországon, amit minden rendelkezésre álló eszközzel igyekeztek gátolni.

12 *A Nő és a Társadalom*, 1907: 90.

13 A szerkesztőség 1908-tól telefonvonallal is rendelkezett (*A Nő és a Társadalom*, 1908: 93). A *Nő és a Társadalom* utódlapja, A *Nő* című folyóirat szerkesztőségi munkái is ebben az egyesületi helyiségben folytak (erre lásd például *A Nő*, 1914: 2).

14 A rövidhír szövege a következő volt: „A *Nő és a Társadalom* címmel januártól új magyar folyóirat szolgálja a modern nőmozgalom céljait. A lap a Nőtisztviselők Országos Egyesületének és a Feministák Egyesületének hivatalos orgánuma, Bedy Schwimmer Róza szerkesztésében jelenik meg” (*Neues Frauenleben*, 1907: 12).

15 *A Nő és a Társadalom*, 1908: 72.

16 A két irányzat között az első világháború éveiben figyelhető meg közeledés (N. Szegvári, 1985).

17 *A Nő és a Társadalom*, 1909: 39.

A lap tartalmi kínálata

Egy sajtótörténeti munkánál elengedhetetlen a vizsgált lap témakínálatának vizsgálata is, így a következőkben A Nő és a Társadalomban közzétett írások főbb témáit veszem górcső alá. A hazai történészek és társadalomtudósok – többek között Kereszty Orsolya és Nagyné Szegvári Katalin – a folyóirat rendkívül színes és igényes témakínálatával kapcsolatban azt hangsúlyozzák, hogy a szerkesztők a női választójog problémakörének szánták a legfontosabb szerepet (Kereszty, 2011; N. Szegvári, 2001). Az általuk kialakított képet azonban több szempontból is szükséges árnyalni. A Nő és a Társadalom szerkesztőbizottsága ugyanis – különösen az 1910-es évet megelőzően – számos más kérdéskörben is állást foglalt. Ezek közül a leghangsúlyosabban talán a dolgozó nők érdekvédelme jelent meg a cikkekben. Ez minden bizonnyal annak a ténynek tudható be, hogy a nők kereseti tevékenysége a szavazati jog megszerzésének – az oktatáson kívül – az egyik legfontosabb előfeltétele volt. Nem véletlen tehát, hogy a felhívást, amely arra szólított fel, hogy minden nő „a maga érdekében csatlakozzék szakmája organizációjához”, a periodika indulását követően szinte minden lapszámban közzétették.¹⁸ A NOE pedig – profiljából adódóan – elsősorban az irodai munkásnők között agitált arra vonatkozóan, hogy „minden magyar tisztviselő nő tartozzék a Nőtisztviselő Országos Egyesületéhez.”¹⁹

A női munka témája a dualizmus kori Magyarországon különösen fontos volt, hiszen a kiegyezést követő viszonylag gyors gazdasági fellendülés eredményeként mind szélesebb társadalmi rétegeket érintett (Honeyman, 2010). A kérdéskörrel kapcsolatos – sok esetben rendkívül hosszú, analitikus és statisztikai adatokkal alátámasztott – vezércikkekben, belső cikkekben és vezércikkekben az újságírók egyrészt a dolgozó asszonyok szakszervezeti aktivitását igyekeztek előmozdítani. Az ipari és a mind nagyobb teret nyerő szolgáltató szektorban ugyanis óriási problémát okozott a munkások (nemcsak a nők!) kizsákmányolása, amelyet az állami szociálpolitika egyelőre csak korlátozott eszközökkel tudott megakadályozni. A nemzetközi szakirodalom tanúsága szerint azonban a nők szakszervezeti tevékenységének kezdetlegessége Nyugat-Európában és az Egyesült Államokban is alacsony volt. Az 1903-as évben a hazai munkások csupán 4,7 százaléka élvezte valamely szakmai szervezet védelmét, amely arány 1911-re is csupán 5,2 százalékra kúszott fel (Mucsi, 1980).

A vizsgált kiadvány számos cikkéből világossá válik, hogy a női dolgozók szakszervezetbe tömörítése – főként az ipari szektorban, ahol a szakképzetlen munkások aránya igen magas volt – rendkívül nehéz feladatnak bizonyult. Hazánkban ugyanis 1905 körül az összesen 70 000 szervezett munkás közül csupán 3014 volt nő.²⁰ Az egyesületek hivatalos értesítéseikben igen meggyőző érvekkel igyekeztek a dolgozó nőket meggyőzni arról, hogy „ha egyesülnek, kívánságaik mind teljesülni fognak, törekvéseiknek sikere teljes lesz.”²¹ Propaganda-törekvéseik azonban az első világháború kirobbanása előtt kevésbé bizonyultak sikeresnek, hiszen például a nyomdaipar női alkalmazottai közül 1020-an, a női könyvkötők közül 535-en, a vas- és fémipar által foglalkoztatott asszonyok közül pedig csupán 207-en csatlakoztak szakmai szervezetekhez 1905-ig. A dohánygyári és a konzervipari munkásnők esetében pedig semmilyen szakszervezeti aktivitásról sem beszélhetünk a 20. század első évtizedében.²²

A munkásasszonyok szervezetlensége leginkább az egyes ipari és szolgáltató szektorban foglalkoztatottak műveltségi szintjére vezethető vissza. A nyomdaiparban alkalmazott munkások körében elengedhetetlen volt az írni-olvasni tudás, vagyis az ő szervezettségük – magyar viszonyok között – viszonylag magas szinten állt. Azonban a másik oldalon látnunk kell azt is, hogy a feldolgozóiparban foglalkoztatott asszonyok többsége egyszerű – sok esetben analfabéta – betanított munkás volt.²³

A munkásvédelemhez hasonlóan hangsúlyos szerepet kapott a folyóirat hasábjain az anya- és a gyermekvédelem intézményes kereteinek kiterjesztésének témája. A „munkásnő-kérdéshez” hasonlóan a német területekről érkező minták ebben a tekintetben is pozitív megvilágításba kerültek a lapban, amit az 1907-ben „a munkásnők érdekeit

18 Egyebek között: *A Nő és a Társadalom*, 1907: 32; 1907: 86; 1907: 143.

19 *A Nő és a Társadalom*, 1908: 16.

20 Vö. Németországban csupán a szociáldemokraták által szervezett munkásnők száma meghaladta a 48 ezret. (A szakirodalom adatai pontosan alátámasztják a folyóirat szerkesztősége által közölt számokat. erre lásd Mucsi, 1980; *A Nő és a Társadalom*, 1907: 84).

21 *A Nő és a Társadalom*, 1910: 85.

22 Mindezeket figyelembe véve érdekes adat, hogy az Amerikai Egyesült Államokban 1900-ban az iparban alkalmazott nőknek a 3,3 százaléka volt szakszervezeti tag, amely arány 1910-ben 1,5 százalékra csökkent (Bolt, 1993).

23 A női szakszervezeti tagok többsége természetesen Budapesten vállalt munkát (Mucsi, 1980).

védő első német konferenciáról” tudósító írás is alátámaszt. Itt ugyanis a dolgozó nők bérezése és a munkaidő hosszúságának korlátozása mellett határozatok hoztak a munkásszorongók anyasági biztosításáról is.²⁴ Számos más – a német nők élet- és munkakörülményeiről beszámoló – cikk mellett ez is arra enged következtetni, hogy a 20. század eleji magyar nőmozgalom számos tekintetben a Német Császárság irányából érkező példákat kívánta követni.²⁵

A korszak női magazinjainak többségében tabutémának minősülő kérdéseket is boncolgattak a folyóirat publicistái. A rendkívül színes témakinálatban gyakran találkozunk olyan cikkekkkel, amelyek az asszonyok testi kizsákmányolásáról, a prostitúcióról, valamint a Budapesten és a nagyobb vidéki központokban elharapódzó leánykereskedelemeiről szólnak. Ezek következtében a feministák rendszeresen cikkeztek a különböző (gyógyíthatatlan) nemi betegségekről is, amelyek a társadalom mind szélesebb rétegeit fertőzték meg.

Mivel a korszak nőmozgalmai a hazai mellett nemzetközi célokat is szolgáltak, *A Nő* és a *Társadalom* a magyar asszonyok mellett rendszeresen beszámolt az Osztrák-Magyar Monarchia határain kívül élő nők helyzetéről is. A cikkeken közzétett események helyszíneit tanulmányozva azonban szinte bizonyosnak tekinthető, hogy a félperifériás, illetőleg leszakadó régiók (például Kína, illetve az újonnan egyesített Olaszország) egyértelműen pozitív színben való feltüntetése csupán újságírói fogás volt, amellyel a publicisták célja a magyar nők figyelmének felkeltése, szervezkedésre való buzdítása lehetett.

A magas színvonalú vezércikkek, publicisztikák és belső cikkek mellett a folyóiratban több állandó rovat kapott helyet: csípős hangvételű glosszák, amelyek általában a férfiak – sok esetben – dekadens viselkedését figurálták ki, továbbá irodalmi mellékletek és könyvismertetések.²⁶ A hazai és külföldi szemlélő rovatok mellett minden számban közzétették a NOE és a FE hivatalos közleményeit, programjait és az aktuális hónapra vonatkozó munkatervüket is, amiből részletesen és pontosan rekonstruálható a két szervezet tevékenysége. Rendszeresen közöltek álláshirdetéseket, pályázati felhívásokat, továbbá külföldi szerzők tollából származó folytatásos cikksorozatokat.

Az újságcikkek szerzői

A nők irodalmi, valamint publicisztikai tevékenységének kezdeti negatív társadalmi megítélése miatt szükségszerű, hogy a lapban cikkeket közlő publicistákkal részletesebben foglalkozzunk. Az általános tendenciák bemutatása mellett jelen munka keretei azonban nyilvánvalóan nem teszik lehetővé a lap valamennyi szerzőjének bemutatását, így a teljesség igénye nélkül csak néhányat emelek ki. Sokan hihetik, hogy *A Nő* és a *Társadalom* csupán a sok szabadidővel rendelkező arisztokrata és felső középosztálybeli hölgyek fóruma volt, amelynek hasábjain hangot adhattak a nőemancipációval kapcsolatos nézeteiknek. Ez azonban igen távol áll a valóságtól. A cikkeket közlő szerzőkről ugyanis általános tendenciaként elmondható, hogy többségük művelt, értelmiségi, polgári-középosztálybeli családokban nevelkedett. A cikkek íróinak családi hátterét tanulmányozva szembetűnő, hogy a lapban publikáló magyar szerzők többsége egyesületi tevékenysége mellett feleség és családanya volt. Továbbá megemlíteném még az is, hogy a periodika viszonylag sok férfi írásait is közölte. Ők többnyire az egyesületek rendes vagy pártoló tagjai voltak, s rendszeresen részt vettek a NOE és FE munkájában. Közülük a legtöbben jogi, orvosi vagy közgazdasági diplomával rendelkeztek. Találunk köztük külföldi egyetemi tanárt, parlamenti képviselőt, művészt, bankárt, író és liberális nézeteket valló értelmiségieket.

Bédy-Schwimmer Róza, majd a szerkesztői feladatokat a későbbiekben ellátó Glücklich Vilma rendkívül korán felismerte, hogy a nyugati államokból érkező pozitív minta, valamint az egyes országok nőmozgalmak közötti tudástransfer elengedhetetlen a magyar nőmozgalom fejlődéséhez. Éppen ezért törekedtek rá, hogy a hazai egyletek tagjai mellett külföldi feministákkal is szoros és intenzív kapcsolatot ápoljanak, ami pedig közvetve hozzájárult a lap sokszínűségéhez is (Haan et al., 2006). A kiadóhivatalba, valamint a folyóirat szerkesztőségének címére az olvasók is küldhettek kéziratokat vagy leveleket. Ezeket is publikálták, amennyiben szerzőik cikküket nevükkel ellátták, s betartották a lap által támasztott formai követelményeket. A beérkezett írásokra vonatkozóan a szerkesztő kérése a következő volt: „Kötötten és világosan kell a

²⁴ *A Nő és a Társadalom*, 1907: 81–83.

²⁵ A két állam szoros politikai és gazdasági együttműködése mellett a vizsgált korszak egésze során tetten érhető a német területek irányából érkező erőteljes szellemi hatás, amely a civil szerveződésekön kívül egyebek között a magyar oktatás struktúrájában, illetve a tudományos közegben is kimutatható.

²⁶ A cikkeken végigtekintve azonban egyértelműen kimutatható az, hogy az újságírók nem a férfiak szidalmazását, hanem az egyre inkább akuttá váló gondok orvoslását, s a nők jogi egyenlőségének kivívását tekintették elsődleges céljuknak.

gondolatokat kifejezni, úgy, hogy azok is könnyen érthessék meg, akik nem élnek eszméink légkörében.” Ezen kívül kizárólag a lap egyik felére szabadott írni, s széles margót kellett hagyni a szükséges korrektúra miatt.²⁷ A szerkesztőségi üzenetek alapján egyértelmű, hogy a lap – többnyire az írások szerkezeti és stilisztikai hiányosságai miatt – több olvasó cikkének közlését is megtagadta. Dr. D-né Erzsébet egy finn származású női képviselőről szóló írását a lap szerkesztőbizottsága a következőképp méltatta: „Nem mintha tökéletesen nem osztanék a cikkében fejtegetett nézetét. Csakhogy szigorú elvünk bizonyos irodalmi színvonalon álló förmedvények ignorálása.”²⁸ Egy másik tollforgató hölgyolvasó a következő tanácsot kapta: „Ilyen terjedelmű cikket csak igen kivételesen közölhetünk. Tessék hasonló tárgyú munkákat a magyar napilapokhoz beküldözgetni. Küldjük vissza a kéziratot?”²⁹ A magyar származású szerzők legtöbbször a NOE vagy a FE tagsága, illetőleg vezetői egyebek került ki. Bedy-Schwimmer Róza – akinek a periodikában számos cikke olvasható többek között a női választójogról, valamint a „gyengébb nem” jogi alárendeltségéről – egyik 1907-es írásában a magyar nőmozgalom írott emlékeit tekintette át az 1780-as évek végétől. Írásában kiemelte, hogy az utóbbi években megerősödő polgári feminista mozgalom „nem idegen földből erőszakosan átplántált törzs [...], nem magyartalan, erőszakos áramlat, hanem társadalmi életünk ősi talajában szilárdan gyökerező” áramlat.³⁰ Glücklich Vilma, az egyesület ügyvezető elnöke szintén több cikket írt a lapba, emellett pedig rengeteget tett a nők nyugdíjbiztosításának rendezése érdekében.

Willhelm Szidónia – a Nőtisztviselők titkára – és Szegvári Sándorné – a Feministák Politikai Bizottságának titkára – rendszeresen cikkezett a nők munkavégzéséről.³¹ Gergely Janka – akit Pető Andrea és Szapor Judit „a feminista mozgalom krónikásának” nevez – rendszeresen tartott előadásokat a két egyesület téli vitaestjein (Pető & Szapor, 2004). Cikkeiben többnyire a nők pályaválasztásáról, a nőtisztviselők – különösen a német nyelv területén történő – továbbképzéséről és a hazai szakoktatás helyzetéről értekezett.³² 1910-ben egy vitaértekezleten vett részt, amelynek témája a feminizmus és a szocializmus közötti kapcsolat volt.³³ A két egyesület vezetőségének többi tagjától is találunk írásokat a lapban: Dirnfeld Janka – a ‘Gyakorlati Tanácsadó’ vezetője – például azokat a pályákat gyűjtötte össze, amelyekhez a nők mellett, hogy „kedvet és hajlamot éreznek, képességüket és erejüket túl nem haladják”. E nőies munkakörök véleménye szerint a következők: óvónő, elemi- és polgári iskolai tanítónő, középiskolai tanár, zenetanárnő, tornatanárnő, valamint iparművész.³⁴ Szenczy Margit, a Nőtisztviselők ellenőre egyik cikkében a következőről panaszkodott:

„Még mindig nem tudtunk a becsületes munkás öntudatára ébredni. Amíg az egész világon, hova a kultúra csak eljutott, jogaik kivívására szervezett tömegekké csoportosulnak a nők, addig Magyarország dolgozó társadalmának igen jelentős része mindeközül nem ismerte fel a szervezkedés szükségességét.”³⁵

A két egyesület tagságának a hazai közélet befolyásos férfi tagjait is sikerült megnyerniük ügyük támogatására. Ahogy fentebb már utaltam rá, a magyar nemzetiségű férfiak részben a Feministák és a Nőtisztviselők tagságából és elnökségéből, részben Bedy-Schwimmer Róza ismerősi köréből és budapesti értelmiségiek közül került ki. Ferenczi Imre például, aki a Közgazdasági Szemlében rendszeresen publikált a magyar gazdaság és munkásság aktuális helyzetéről, két alkalommal is közölt cikket A Nő és a Társadalomban, amelyben az otthonukban dolgozó asszonyok munkakörülményei javításának, valamint az „otthonmunka törvényi szabályozásának” szükségessége mellett érvelt.³⁶ Magyar Kázmér, a gödöllői gazdasszonyképző-iskola alapítója és Freund Gyula, temesvári nyomdaüzemeltető is tollat

27 *A Nő és a Társadalom*, 1907: 44.

28 *A Nő és a Társadalom*, 1907: 143.

29 *A Nő és a Társadalom*, 1909: 77.

30 *A Nő és a Társadalom*, 1907: 52.

31 Erre lásd *A Nő és a Társadalom*: 1911: 103; 1911: 170; 1912: 188.

32 *A Nő és a Társadalom*, 1910: 24–25; 1910: 111–112.

33 *A Nő és a Társadalom*, 1910: 30.

34 *A Nő és a Társadalom*, 1908: 109–110.

35 *A Nő és a Társadalom*, 1908: 5–6.

36 *A Nő és a Társadalom*, 1907: 80–81; 1907: 104–105

ragadott a nők jogainak védelmében (Wallehausen, 2005). Márkus Dezső a női választójogról írt cikket, amelyeket Az Újság című folyóiratban is publikált. Bírói tevékenysége mellett „a Feministák Gyakorlati Tanácsadójában és gyermekvédelmi ülésein élénk részt vett, s az Országos Anya- és Csecsemővédő Egyesület Jogi Bizottságának elnöke volt.”³⁷ Dirner Gusztáv, a FE társelnöke a folyóirat egyik számában alapvető fontosságúnak tartotta „fölvívni a magyar nők figyelmét azokra a szomorú viszonyokra, melyek a hazai bábaugyre vonatkoznak”. Véleménye szerint ugyanis kizárólag a művelt, jól képzett asszonyoknak szabadott volna bábaként dolgozniuk.³⁸

Az egyes lapszámokban a szerkesztők számos külföldi újságíró, értelmiségi, valamint művész cikkét is közölték, akik közül a német származású publicisták kerültek túlsúlyba. Egyikük, Lili Baitz-Meran, a 20. század elején Európa-szerte híressé váló Baitz-babák készítője azon okokat gyűjtötte össze cikkében, amelyek miatt kevés nő léphetett iparművészi pályára. Ez meglátása szerint elsősorban arra vezethető vissza, hogy képzésük nem volt megfelelő, hiszen a női ipartanoncokat szinte sehol sem alkalmazzák inasként (Motter, 2011).³⁹ A női ügyvédekről értekező Adelheid von Welczek a Deutscher Verein für Frauenstimmrecht alapító tagja volt, míg a női munka létjogosultságát boncolgató Dr. Hans Dorn neve a müncheni egyetem oktatóinak névsorában bukkan fel. Magyar származású külföldi tudósítóról is tudunk, például Génessy Arankáról, aki 1910-ben az angol szüfrassetek londoni tüntetéseiről küldött tudósítást a budapesti periodikának.⁴⁰

Az olvasók

A lap megjelentetésének, tartalmi és strukturális felépítésének elemzése, valamint a publicisták társadalmi összetételének és egyesületi tevékenységének vizsgálata után célszerűnek és logikusnak mutatkozik a (potenciális) olvasóközönség tanulmányozása is.

Látnunk kell, hogy a nőoktatás állami fejlesztése mellett a 1800-as évek végén megszülető tömegsajtónak is fontos szerepe volt abban, hogy az újonnan útkjára induló női lapok már sokkal életképesebbnek bizonyultak 20–30 évvel korábban megjelent elődeiknél. A papírárak csökkenése olcsóbbá tette a nyomtatást, aminek eredményeképpen egy-egy folyóirat mind szélesebb érdeklődésre tarthatott számot (Stöber, 2013).

Az egyes lapszámokat fellapozva mégis felvetődik a következő kérdés: vajon kik lehettek pontosan azok, akik hónapról hónapra nyomon követték a magyar nőmozgalom polgári liberális ágának legfrissebb híreit? Sikerülhetett-e A Nő és a Társadalomnak egyszerre megszólítani az előkelő hölgyeket és a kétkezi munkásasszonyokat, ahogy ez az FE és a NOE céljai közt szerepelt? Véleményem szerint aligha. A magyar periodika már megjelenésének első évében olyan vádakkal volt kénytelen szembesülni, amelyek szerint „a feministák mozgalma csak a polgári nők jogaiért folyt.”⁴¹ S bár tényleg számos cikket közöltek a gyárakban vagy a földeken robotoló asszonyokról, mégis kevésbé valószínű, hogy ezek a nők a lap olvasói lettek volna. Nyomorúságos anyagi körülményeik nem tették lehetővé, hogy egy nőmozgalmi lapra fizessenek elő.⁴² Természetesen nem zárhatjuk ki, hogy olvasóköri körökben, valamint klubokban ezek az asszonyok is a kezükbe vehették a periodikát, ám ennek bizonyításához további kutatások szükségesek.

A folyóirat előfizetési díját a Nőtisztviselők és a Feministák éves tagsági díja foglalta magában. A korábban már említett összegeket – amelyek 6 és 12 korona között mozogtak – mindenképp érdemes összevetni a különböző gazdasági szektorokban munkát vállaló nők keresetével: a periodikában közzétett álláshirdetésekből kiderül, hogy a könyvelőnők a női orvosokhoz hasonlóan 1908-ban körülbelül havi 100–140 koronát kerestek, vagyis megtehették, hogy időszaki sajtókiadványokat vásároljanak. Ez jól tükrözi Kéri Katalin és Kereszty Orsolya kutatási eredményeit, amelyek szerint a lapot elsősorban a felsőbb- és a középosztályokhoz tartozó hölgyek olvasták (Kéri, 2008; Kereszty, 2011). Vizsgálódásaim alapján úgy gondolom, hogy a folyóiraatra leginkább azok az előkelő és polgári származású nők fizettek elő, akik Budapesten, valamint a dualizmus évtizedei során dinamikus fejlődésnek induló vidéki központokban

37 A Nő és a Társadalom, 1913: 7.

38 A Nő és a Társadalom, 1908: 80–81.

39 A Nő és a Társadalom, 1908: 76–77.

40 A Nő és a Társadalom, 1910: 132–133.

41 A Nő és a Társadalom, 1907: 76.

42 Erre lásd többek között A Nő és a Társadalom, 1907: 45–46; 1913: 195–196; 1908: 11; 1908: 88; Kéri, 2008).

éltek, illetőleg a NOE vagy az FE tagságába tartoztak. Ezt az is alátámasztja, hogy a két egyesület minden lapszámban tekintélyes helyet hagyott saját hivatalos közleményeinek, amelyek kizárólag a tagtársakat érintették.⁴³

Kéri Katalin kutatásaiból ismert, hogy a mezőgazdasági munkásnők havi keresete a fent említett értelmiségiek fizetésének csak töredéke, mindössze 40 korona lehetett. A mosásból-vasalásból élő asszonyok havi bére sem emelkedett sokkal magasabbra ennél, maximálisan 40–55 korona között mozoghatott (Kéri, 2008). Ez az összeg pedig a legtöbbször teljes egészében a férj keresetének kiegészítésére, a családfenntartásra és a gyermeknevelésre, esetleg az idősebb rokonok támogatására kellett. Vagyis ezek az asszonyok aligha áldozhattak keresetükből arra, hogy a feminista sajtó termékeit vásárolják.

A magyar kutatók közül Acsády Judit mutat rá arra, hogy az FE számos vidéki városban is kiterjedt kapcsolatokkal rendelkezett, amelyek közül a világháború kirobbanása előtt huszonkettőben fiókszervezetek is létesültek (Acsády, 2004). Ezt azonban – leszámítva, hogy a települések könyvtárai előfizettek A Nő és a Társadalomra – bizonyosan nem sikerült a szerkesztőbizottságnak megfelelően kihasználnia. Ugyanakkor a kereső tevékenységet folytató asszonyok többsége sem ismerte fel a feministák munkájának jelentőségét, tehát az általuk megjelentetett lapot sem olvasták. Bedy-Schwimmer Rózának valószínűleg igaza volt abban, hogy még az értelmiségi „úgynevezett nagyobb műveltségű” olvasóközönségük sem volt képes önálló véleményalkotásra, s „temperamentumánál fogva” nem is kívánt „mélyebben gondolkodni” a nők jogait érintő kérdésekben (Kereszty, 2010).

A Nő és a Társadalom előfizetőinek számára az FE és a NOE éves közgyűléseinek jelentéseiből is tudunk következtetni, ezekben ugyanis minden esetben feltüntették az egyletek taglétszámait s a befizetett tagsági díjak összegét is. A FE 1907-es éves közgyűlése jegyzőkönyvének alapján az egyesületnek 1907. március 8-án 507 tagja volt.⁴⁴ A NOE ugyanebben az évben 1281 rendes és 323 pártoló tagot tartott számon.⁴⁵ Három évvel később az 1910-es egyesületi iratok tanúsága szerint a Feministák Egyesülete 700 tagot számlált. S bár Susan Zimmermann a háború előtt kevesebb, mint 500 tagot említ, 1913-ban ez a szám – a budapesti nemzetközi nőkongresszus évében – sokkal magasabb volt, körülbelül 3000 fő körül mozgott (Szapor, 2007).

Következésképpen a két egyesület hivatalos orgánuma valamivel több, mint 2100 olvasóhoz jutott el. Ez a szám – összevetve például a bécsi székhelyű Általános Osztrák Nőegylet (*Allgemeiner Österreichischer Frauenverein*) hivatalos orgánumának, az Új Női Életnek (*Neues Frauenleben*) az olvasótáborával – egyáltalán nem mondható alacsonynak. Az osztrák folyóirat előfizetőinek száma 1907-ben csupán 1000 körül mozgott, ami pedig arra enged következtetni, hogy a publikáló egyesület keretein kívül minimális visszhangja lehetett (Klingenstein, 1997).

A folyóirat megszűnése

Nemcsak a Nő és a Társadalom Kiadóhivatal – amelynek tagjai többnyire a két egyesület tagságából kerültek ki –, hanem a szerkesztőség is azon a véleményen volt, hogy „az aktualitások sokasága és az élet eseményeinek női szempontból való értékelése megkívánta volna a folyóirat gyakoribb megjelenését.”⁴⁶ A kiadóhivatal előzetes tervei szerint a folyóirat heti rendszerességgel jelent volna meg, amire azonban anyagi bázis hiányában nem kerülhetett sor. A szerkesztőbizottság mégis mindent megtett a cél elérése érdekében. Munkájukban az olvasók segítségére is számítottak: többször kérték őket új előfizetők, egyesületi tagok toborzására, vagy arra, hogy az általuk látogatott kávézóban, klubokban és olvasóköri körökben rendeltessék meg kedvelt magazinjukat.⁴⁷ A lap szerkesztői 1910 júniusában

43 Erre lásd például: 'A Feministák Egyesületének hivatalos közleményei', 'A Nőtisztviselők Országos Egyesületének hivatalos értesítései' és a 'Nőtisztviselők Országos Egyesületének hivatalos jelentései' című állandó rovatokat. Az ilyen típusú hírek a lap hátsó részében, általában öt-hat oldalban számoltak be az aktuális egyesületi programokról, illetve a tagság előtt álló feladatokról. A vezetőség pedig rendszeresen hívta fel az előfizetők – vagyis a tagok – figyelmét arra, hogy „elsősorban a hivatalos közleményeket olvassák el!” Ezenkívül nyomatékosan kérték őket, hogy „a gyűlések és összejövetelek kelteit jegyezzék elő, mert külön meghívót, kivételes esetektől eltekintve sohasem kapnak” (*A Nő és a Társadalom*, 1907: 193).

44 *A Nő és a Társadalom*, 1907: 64.

45 *A Nő és a Társadalom*, 1907: 89.

46 *A Nő és a Társadalom*, 1910: 12.

47 Erre lásd például *A Nő és a Társadalom*, 1909: 13. A lap egyik 1910-es száma a következőre buzdította olvasóit: „Minden olvasó legalább egy előfizetőt szerezzen!” (*A Nő és a Társadalom*, 1910: 89). Az új előfizetők toborzása az 1910-es évtől egyre hangsúlyosabb szerepet kapott, erre lásd *A Nő és a Társadalom*, 1910: 35; 1910: 112, 120.

arra bízatták rendszeres olvasóikat, hogy nyaralásuk alatt minél több nőtársukkal ismertessék meg A Nő és a Társadalmat. A lap publikálásának hét éve során azonban egyik kezdeményezés sem hozott annyi új vásárlót, hogy a bevételek fedezzék a lap havi két- vagy többszöri kiadását.

Ahogy a Nőtisztviselők 1908-as „költéséleírányzatából” ismert, a periodika megjelentetésének éves költsége már egy évvel az indulás után is 1600 koronára rúgott.⁴⁸ S mivel a szerkesztőbizottság reményei, amelyek szerint a folyóirat rövid időn belül önfinanszírozóvá válhat – vagyis annyi megrendelője lesz, hogy az FE és a NOE költségvetéséből nem kell a kiadására jelentősebb pénzösszeget fordítani – hiábavalónak bizonyultak, a szükséges hiányt a két egyesületnek kellett előteremtenie. Az általuk tett erőfeszítések, amelyek az egyesület anyagi forrásainak növelésére irányultak, sikertelennek bizonyultak, ami elsőként 1909 januárjában vezetett ahhoz, hogy a lap megkésve került az olvasók kezébe. Ekkor a szerkesztőségi közleményben a következő szerepelt: „A Nő és a Társadalom e száma technikai okokból sajnálatunkra elkésve jelent meg.”⁴⁹

A tagtársak igen változatos kezdeményezésekkel kísérleteztek, amelyek a periodika közzétételére szánt anyagi bázist növelhették volna. 1907 óta folytattak gyűjtéseket, amelyek az 1913-as Budapesten megrendezendő nemzetközi nőkongresszus előtt rendszeressé váltak.⁵⁰ Ezen kívül 1908 decemberében egy díszes borítóba kötött egyesületi naptár forgalmazását kezdték meg, amelyet a hazai és a nemzetközi nőmozgalom legfontosabb egyéniségeinek arcképeivel és a „nőkérdést érintő híres sentenciákkal dekoráltak”. A naptárhoz egyébként minden fővárosi könyvkereskedésben hozzá lehetett jutni, 1,5 koronába került.⁵¹ Egy másik alkalommal az előfizetőknek arra is lehetőségük nyílt, hogy a lap általuk még meg nem vásárolt számaint díszkötésben rendelhessék meg. Az egyes példányok ára – attól függően, hogy a megrendelő milyen borítót választott – átlagosan 50 fillér és 2 korona között mozgott.⁵²

A kiadóhivatal a fentiekben kívül hirdetésekben és különböző – főként budapesti – üzletek termékeinek reklámjaiból igyekezett fenntartani magát. Ezek közül Holzer Simon fővárosi butikja több alkalommal is feltűnt a folyóiratban. A Kossuth Lajos utcai üzletben a hölgyek kényelmes, könnyen mosható és egész nap hordható divatos felöltöket és reformruhákat vásárolhattak rendkívül jutányos áron.⁵³ „Előkelő hölgyeknek és családjuknak kínáltak szállást az Arany János utcai Vázsonyi Pensióban”, továbbá drogériákban és gyógyszertárakban kapható, s a háztartás vezetéséhez elengedhetetlen tisztító- és fertőtlenítőszerket is népszerűsítettek.⁵⁴ Mivel az egyesületek célkitűzései között a hazai kereskedők, valamint a magyar termékek támogatása is szerepelt, az olvasók minden reklámozott termékből árengedményt kaptak. Ahogy azonban a szerkesztők számos példányban leszögezték, „szigorú elvük visszautasítani minden olyan hirdetést, amelynek tárgya ellenkezik a lap szellemi részét irányító elvvel”. Ezen álláspontjától a lapkiadót még az anyagi érdekek sem téríthették el, azonban a közlemény szövegéből világossá vált az is, hogy a folyóirat is plusz anyagi forrásokhoz jut az által, ha az előfizetők „bevásárlásaiknál elsősorban azokhoz a cégekhez fordulnak”, amelyeket a periodikában reklámoznak.⁵⁵

Az egyesületek különböző programok (például előadóest, hangverseny, bál stb.) szervezésével szintén éves költségvetésüket szerették egyensúlyba hozni. Ezek az események azért is fontosak voltak a két csoportosulás működése során, mert természetesen ezek mozgatták meg a tagság legnagyobb részét, míg egy könyvtára, egy felolvasóest vagy éppen egy előadás – kivéve, ha az előadó a nyugati nőmozgalom ismert vezetője volt (amire egyébként számos példát találunk) – a tagság jelentős részének nem keltette fel az érdeklődését. Bedy Schwimmer Róza a „gyengébb nem” szociális munkájának fontosságáról értekező cikkében rendkívül nyíltan ismerteti a nők szervezkedését és eredményes egyesületi tevékenységét nehezítő tényezőket. Ahogy alábbi eszmefuttatásából is kiderül, az asszonyok érdektelensége az egyik legalapvetőbb ok:

48 *A Nő és a Társadalom*, 1908: 93.

49 *A Nő és a Társadalom*, 1909: 1.

50 Az adományozók nevét szinte minden esetben feltüntették az egyes példányszámokban, erre lásd például *A Nő és a Társadalom*, 1912: 169–170; 1912: 188; 1913: 37).

51 *A Nő és a Társadalom*, 1908: 200.

52 *A Nő és a Társadalom*, 1909: 12.

53 *A Nő és a Társadalom*, 1907: 143.

54 *A Nő és a Társadalom*, 1908: 168; 1907: 142.

55 Fontos, hogy a felhívás minden alkalommal pontosan ugyanazzal a szöveggel jelent meg – egyebek mellett – a következő lapszámokban: *A Nő és a Társadalom*, 1907: 32; 1907: 70; 1907: 94; 1907: 112.

„A nők szervezése a férfiaknál még sokkal nehezebb feladat. Ezt belátja a proletármozgalom, amely a női munkások számára »kedélyes esteket« rendez, a radikális polgári mozgalom, amely mint például a Társadalomtudományi Társaság, teás zsúrokon gyűjti össze női híveit. A nőmozgalom is megtanulta azt, hogy ott kell támadni, ahol a legyőzendő fél a leggyöngébb. Amikor tehát világszerte gyakorlatilag tapasztalta, hogy tudományos megállapításaival csak a legfegyelmesebb agyuak értelméhez férhet, agitatorikus működésével pedig csak azokat a legerényesebbeket nyerheti meg, akik már keresztül tudják törni a nemi uralom féltéséből köréjük vont bilincset, akkor a tömegek megnyerésére könnyebb eszközöket kellett keresnie.”⁵⁶

Vagyis maga a főszerkesztő is realizálta azt – ahogy egy másik cikkében magukkal a férfiakkal kapcsolatban is fogalmazott –, hogy sajnos a nőkhöz is a „gyomor sínein” keresztül vezet az út.⁵⁷ Éppen ezért a rendezvényekre az érdeklődőket igyekeztek teával, süteménnyel és szendvicsekkel csábítgatni, azonban mind a Feministák, mind a Nőtisztviselők ragaszkodtak ahhoz, hogy alkoholt ezeken az eseményeken tilos legyen felszolgálni.

Az egyesületi élet csúcspontja az évente ünnepélyes keretek között megszervezett bál volt, amelynek teljes „tisztá bevétel” a nőegyleteket gazdagította. Az 1907-es évben azonban ez sem váltotta be a vezetők reményeit. A március 9-én, a Vigadó nagytermében tartott estre – amelyen több neves művészen kívül Jászai Mari is közreműködött – a jegyek ára 2 és 5 korona között mozgott.⁵⁸ S annak ellenére, hogy az est sikere „minden várakozást felülmúlt”, a bevétel jelentős része azon rablók kezébe került, akik a bál után néhány órával betörték a Feministák egyesületi helyiségébe.⁵⁹

A kiadó, illetőleg a szerkesztők erőfeszítései ellenére a bevételek tartós növelése a fent említett erőfeszítések ellenére sem sikerült, ami néhány éven belül a lap megszűnéséhez vezetett. A Nő és a Társadalom ugyanis utoljára 1913 novemberének végén jutott el olvasóihoz, arról tájékoztatva őket, hogy az FE és a NOE égisze alatt a következő év januárjától egy új lap, A Nő számol be a hazai és a külföldi nőmozgalom legfontosabb eredményeiről.⁶⁰ Az előfizetők számának növelésére irányuló kezdeményezések ekkor már sikeresnek bizonyultak, ami nagyban segítette a lap kétheti rendszerességgel történő megjelentetését.⁶¹ A kiadó 1914-től ugyanis élt az egyik 1867-es törvényben biztosított lehetőséggel is, amely szerint engedélyezték a folyóiratok utcán való terjesztését (Buzinkay, 1993). A rikkancsok tevékenységének köszönhetően pedig a periodika nemcsak sokkal több ember kezébe jutott el, hanem a FE tevékenységét is szélesebb körökben megismertette.⁶²

Következtetések

Bár kialakulása óta a nyomtatott sajtó rengeteg változáson ment keresztül, az olvasók meggyőzése a kezdetektől hangsúlyos szerepet kapott. A véleményformálás fontossága különösen érzékelhető az olyan feminista folyóiratoknál, mint amilyen A Nő és a Társadalom volt. Szerkesztői ugyanis a lap megjelentetésének kezdetétől arra törekedtek, hogy a még mindig rendkívül konzervatív magyar társadalom figyelmét ráirányítsák: szükség van a nők egyenjogúsítására az élet minden területén. Ezen kívül a „gyengébb nem” képviselőit kívánták öntudatra ébreszteni, cselekvésre buzdítani, valamint évszázados identitásválságukból és alávetettségükből kiszabadítani.

56 *A Nő és a Társadalom*, 1908: 40.

57 *A Nő és a Társadalom*, 1907: 150.

58 *A Nő és a Társadalom*, 1907: 46.

59 *A Nő és a Társadalom*, 1907: 91.

60 *A Nő és a Társadalom*, 1913: 199.

61 A háború második évétől azonban már A Nő is csupán havonta juthatott el az olvasókhoz.

62 Egy itt megjelent olvasói levél azonban továbbra is a nők többségének érdektelenségét bizonyítja: „Hiszen kérem, tudom én, hogy az egy korona tagdíj, amit havonta szednek, nem tesz tönkre, de mi hasznom van belőle, ha belépek? Nekem van állásom, nem okvetlenül szükséges, hogy tagja legyek az egyesületnek” (*A Nő*, 1914: 251).

Az egyszerre sajtó- és nőtörténeti irányú vizsgálódásom során egy általam kialakított szempontrendszer segítségével igyekeztem bemutatni azokat a kereteket, amelyek között a magyarországi polgári feminista mozgalom két legfontosabb egyesületének hivatalos folyóirata működött. A kutatás során a folyóirat kiadásának komoly finánciális problémákkal terhelt hét éves története mellett számos pozitív vonás is kirajzolódott. Ezek közül természetesen a rendkívül pozitív nemzetközi fogadtatást, valamint az előfizetők viszonylag (más egyesületi lapokhoz képest) magas számát kell megemlítenünk. A folyóirat változatos és színes tartalmi kínálata mellett a publicisták finom humora, esetenként pedig csipkelődő és kritikus megjegyzései minden bizonnyal hozzájárultak ahhoz, hogy a folyóiratot Budapest mellett a dualizmus évtizedeiben fejlődésnek induló vidéki központokban (Pozsonyban, Nagyváradon, Temesvárott, Szegeden, Pécsen stb.) is olvasták. Nyilvánvalóvá vált azonban az is, hogy az ipari és az agrárszektorban alkalmazott munkások közül – noha róluk is rengeteg cikket közöltek a lapban – igen kevesen engedhették meg maguknak, hogy egy ilyen nőmozgalmi lapra fizessenek elő.

A folyóirat megjelenése során felmerülő nehézségek ellenére összességében mindenképp pozitívnak és üdvözlendőnek tekinthető a Feministák Egyesületének és a Nőtisztviselők Országos Egyesületének kezdeményezése. A két csoportosulás tagjai a mozgalom transznacionális jellegét hangsúlyozó Bedy-Schwimmer Róza és Glücklich Vilma irányításával ugyanis Magyarországon úttörő módon honosítottak meg egy egészen új folyóirattípust, s teremtették meg a hazai feminista újságírás alapjait.

Irodalom

- Acsády Judit (2004): *The women of the 20th century: the Feminist Vision and its Reception in the Hungarian Press 1904–1914*. In: Heilmann, Ann & Beetham, Margaret (eds.): *New Woman Hybridities. Femininity, feminism and international consumer culture, 1880–1930, 190–205*. London: Routledge.
- Biggs, Asa & Burke, Peter (2004): *A média társadalomtörténete. Gutenbergtől az Internetig*. Budapest: Napvilág Kiadó.
- Bogucka, Maria (2008): *Women in the History of Europe*. Warsaw: Bit Grafik.
- Bolt, Christine (1993): *The Women's Movements in the United States and Britain from the 1790s to the 1920s*. Hertfordshire: Harvester Wheatsheaf. Hertfordshire.
- Borbíró Fanni (2007): *Budapesti nőegyletek 1862–1904*. In: Fábri Anna & Várkonyi Gábor (szerk.): *A nők világa. Művelődés- és társadalomtörténeti tanulmányok*. Budapest: Argumentum.
- Buzinkay Géza (1993): *Kis magyar sajtótörténet*. Budapest: Haza és Haladás Alapítvány.
- Dezsényi Béla (1966): „Gratzer Frauenjournal, Oesterreichs und Hungariens Töchter gewidmet...” Egy VIII. századi női folyóirat helye az osztrák és a magyar sajtó tükrében. In: *Országos Széchenyi Könyvtár Évkönyve, 1965–1966*. Budapest: OSZK.
- Fábri Anna (2007): *Közíró vagy szépíró? Írói szerepkör és társadalmi-kulturális indíttatás összefüggései a 19. századi magyar írónők munkásságában*. In: Nagy Beáta & S. Sárdi Margit (szerk.): *Szerep és alkotás. Női szerepek a társadalomban és az alkotóművészetben*. Debrecen: Csokonai Kiadó.
- Flint, Kate (1993): *The Woman Reader*. Oxford: Clarendon Press.
- Fohlen, Claude (1982): *A nő a társadalomban*. In: *Világtörténet, 1. sz., 85–119. o.*
- Gal, Suzanne (2001): *Beszéd és hallgatás között. A nyelv és társadalmi nem kutatásának kérdései*. In: *Replika, 45–46. sz., 163–189. o.*
- Gilman Perkins, Charlotte (1898): *Women and Economics*. New York: Harper & Row.
- Goodman, Jordan & Honeyman, Katrina (1988): *Gainful Pursuits. The Making of Industrial Europe*. New York: Routledge.
- Gorsky Rubinow, Susan (1992): *Femininity to Feminism. Women and Literature in the Nineteenth Century*. New York: Twayne Publishers.
- Haan, de Francisca & Daskalova, Krassimira & Loutfi, Anna, eds. (2006): *A Biographical Dictionary of Women's Movements and Feminisms. Central, Eastern and South Eastern Europe, 19th and 20th Centuries*. Budapest: CEU Press.
- Kereszty Orsolya (2011): *Egy folyóirat a művelődésért: "A Nő és a Társadalom" indulása és működésének első évei (1907–1910)*. In: Kozma Tamás & Perjés István (szerk.): *Új Kutatások a Neveléstudományokban*. Budapest: MTA Pedagógiai Bizottsága.

- Kéri Katalin (2008): *Hölgyek napernyővel. Nők a dualizmus-kori Magyarországon. 1867–1914.* Pro Pécs: Pannonia Könyvek.
- Klingenstein, Eva (1997): *Die Frau mit Eigenschaften. Literatur und Geschlecht in der Wiener Frauenpresse.* Wien: Böhlau.
- Lerner, Gerda (1993): *The Creation of Feminist Consciousness: From the Middle Ages to 1870.* Oxford: Oxford University Press.
- Martin, Shannon E. & Copeland, David A., eds. (2003): *The Functions of Newspapers in Society. A Global Perspective.* Westport: Praeger.
- Mucsi, Ferenc (1980): Weibliche Industriearbeit und sozialistische Frauen-Arbeiterbewegung in Ungarn vor dem Ersten Weltkrieg. In: Ernest Bornemann (szerk.): *Die Frau in der Arbeiterbewegung 1900–1939.* Wien: Europaverlag.
- Nagyné Szegvári Katalin (1985): *Út a nők egyenjogúságához.* Budapest: Kossuth Kiadó.
- Nagyné Szegvári Katalin (2001): *A női választójog külföldön és hazánkban.* Budapest: HVGÓrac.
- Pető Andrea (2006): Társadalmi nemek és a nők története. In: Bódy Zsombor & Ö. Kovács József (szerk.): *Bevezetés a társadalomtörténetbe.* Budapest: Osiris Kiadó.
- Sélei Nóra (1999): *Lánnyá válik, s írni kezd. 19. századi angol írónők.* Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó.
- Stöber, Rudolf (2013): *Von Gutenberg bis Apple und Google. Neue Medien. Geschichte. Medieninnovation und Evolution.* Edition Lumiere.
- Szapor Judit (2004): Sisters of Foes: The Shifting Front Lines of the Hungarian Women's Movements in the 19th Century. In: Paletschek, Sylvia & Pietrow-Ennker, Bianka (szerk.): *Women's Emancipation Movements in the Nineteenth Century: a European Perspective.* Stanford: Stanford University Press.
- Szapor Judit (2007): A magánszférából a politikai közéletbe: a női politizálás története a kezdetektől 1945-ig. In: Palasik Mária (szerk.): *A nő és a politikum. A nők politikai szerepvállalása Magyarországon.* Budapest: Napvilág Kiadó.
- Sullerot, Evelyne (1963): *La presse féminine.* Paris: Armand Colin.
- Virgili, Fabrice (2002): L'histoire des femmes et l'histoire des genres aujourd'hui. In: *Revue d'histoire*, no. 3, pp. 5–14.

Online hivatkozások

- Basset, John Spencer (2013): *Pageant of America. Makers of a New Nation*, www.lkwdpl.org/wihohio/catt-car.htm (utolsó letöltés: 2013. január 24.).
- Bittermann-Wille, Christina & Hofmann-Weinberger, Helga (2000): *Von der Zeitschrift Dokumente der Frauen zur Dokumentation von Frauenzeitschriften*, www.demokratiezentrum.org/fileadmin/media/pdf/bittermann_hofmann.pdf (utolsó letöltés: 2013. január 25.).
- Motter, Barbara (2011): *Lili Baitz*, www.univie.ac.at/biografieA/daten/text/bio/Baitz_Lilli.htm (utolsó letöltés: 2012. január 8.).
- Pető Andrea–Szapor Judit (2004): A női esélyegyenlőségre vonatkozó női felfogás hatása a magyar választójogi gondolkodásra 1848–1990. Az „állam érdekében adományozott jog” feminista megközelítésben. In: *Recepció és kreativitás. Nyitott magyar kultúra. Befogadás és eredetiség a jogban és jogtudományban*, www.phil-inst.hu/recepcio/htm/7/705_belső.htm (utolsó letöltés: 2011. január 8.).
- Wallenhausen, Gyula (2005): Magyar Kázmér (1858–1942) – tanfelügyelő, a szakoktatásügy szürke eminenciása. In: *Szent István Egyetem. Egyetemi Újság*, www.2.szie.hu/ujzag/vii_7/25.html (utolsó letöltés: 2011. január 8.).

Czeferner Dóra (1988) 2010-ben anglisztika alapszakon, 2013-ban történelem szakon szerzett mesterszakos diplomát a Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán. Jelenleg a PTE Interdiszciplináris Doktori iskolájának első éves hallgatója. Kutatási területe a századforduló polgári feminista sajtójának története, valamint az osztrák-magyar és a német nők munkavállalási struktúráinak összehasonlítása az 1880-as évektől az első világháború kirobbanásáig. Kétszeres Köztársasági Ösztöndíjas, Eötvös József hallgatói és Apáczai Csere János doktoranduszi ösztöndíjas, DAAD-ösztöndíjas.

Szexuális kultúra, színház, cenzúra a 19. századvégi Budapesten Egy értelmiségi tiltakozás és a sajtó

A tanulmány egy 19. századvégi magyar értelmiségi petíció sajtóvisszhangját vizsgálva arra a kérdésre keres választ, hogy milyen volt a véleményszabadság értelmezése a korszakban. A színházi cenzúra erkölcsi okokból való követelését tartalmazó petíció a korabeli erkölcsi normák viszonylagossága miatti félelmeket tükrözi, és egyúttal a hazai szexuális kultúráról is számot ad.

Az ünnepeelt drámaíró, Marcel Prévost Párizsban elsöprő sikert aratott *Les Demi-Vierges* című regénye színpadi adaptációjának¹ magyarországi – Nemzeti Színház-beli – bemutatója kisebb földindulást okozott 1896. április elején, a millenniumi ünnepségsorozat előestéjén.

A színház – amelynek épületgondjai a nagyszabású tervekkel ellentétben mégsem enyhültek a millennium évére – május elején maga is díszelőadással készült csatlakozni az ünnepségekhez: Rákosi Jenőtől *Az ezredév ünnepét*, valamint Somló Sándortól a *Zsolt vezér ifjúsága* című bohózatot tűzték műsorra. Ehhez képest óriási kontrasztként hatott, hogy a tervezett ünnepség előestéjén bemutatni kívánt darab, a *Századvégi leányok* – eredeti címe *Les Demi-Vierges*, fordította és rendezte Ivánfi Jenő – olyan fiatal lányokról szólt, akik a férjhezmenetel előtt épphogy csak a szüzességüket nem veszítik el. A hazai bemutató évében korábbi könyvváltozatát (legalább) két ízben kiadták magyar nyelven, tükörfordításban *Félszüzek* címmel. Rózsa Géza és Virágh Lajos fordítását azután 1898-ban Rényi Gyuláé követte, ami a mű kitartó népszerűségére utal (Rózsa, 1896; Virágh, 1896; Rényi, 1898). A Rózsa Géza-féle fordítás már a könyv magyar nyelvű színdarabváltozatának bemutatója előtt néhány héttel a kirakatokba került, sőt a Magyarország című lap szerint kifejezetten kapós volt: „Szó van egy ismert műről, melyet a könyvesboltokban széltében árulnak, s melyről tudva van, hogy művészi jelentéktelensége s morális nyavalyássága Párizsban is elbukta.”² E meglehetősen kritikus értékelés azért is érdekes, mert problémátlanul megfért a könyv azonos lapszámban közölt reklámjával is, amely – igaz, elsősorban – a fordító érdemeit, „Rózsa Gézának a sajtó által kivétel nélkül elismert kitűnő fordításá[t]” emelte ki.³ A fordítók buzgalma legkevesebb két dolgot árul el: egyrészt a könyv piaci megjelenését annak köszönhetően is koronázhatta üzleti siker (ezt a további fordítások megjelenése mutatja), hogy a színpadi változatot ért támadások ingyenreklámot csináltak a könyvnek. Másrészt a színdarabban ellentétben Prévost regényének hazai kiadására semmilyen – a cenzúra különböző formáihoz vezető – társadalmi nyomás nem nehezedett, ezért a kiadók joggal vélhették úgy, hogy a közönség kíváncsi lesz az eredeti, átdolgozás nélküli (a francia színpadi adaptációnak is alapjául szolgáló) műre is, amely – adta hírül ugyancsak a Magyarország – az egyre inkább transznacionálissá váló európai kulturális piac jellegzetes termékeként nagy népszerűségnek is örvendett: „...az egész világ könyvpiacát, de Európának majdnem valamennyi színpadát is bejárta.”⁴ A könyvváltozat megjelenetésére a színházi (ön)cenzúra kijátszásának egyik Európa-szerte ismert technikájaként is tekinthetünk (Goldstein, 2009c: 286).

A darab bemutatója kapcsán keletkezett vitát a Vajda János és a Palágyi-fivérek (Palágyi Lajos és Menyhért) által vezetett, rend- és erkölcpárti Jelenkor robbantotta ki, közölve 21 – egy híján mind férfi – írónak a bemutatni kívánt

1 Lásd <http://plus.fakeforreal.net/index.php/post/2013/MARCEL-PREVOST-Les-Demi-Vierges> (utolsó letöltés: 2014. április 20.).

2 *Magyarország*, 1896. március 31., 90. sz., 6.

3 „Prévost Marcel világhírű regényei. Félszüzek”. Hirdetés rovat. *Magyarország*, 1896. március 31., 90. sz., 9. (A könyv ára 1 forint 50 korona volt.)

4 „Színház”, Művészet rovat, *Magyarország*, 1896. március 21., 80. sz., 10.

darabbal szemben adminisztratív intézkedést követelő, Perczel Dezső belügyminiszterhez címzett tiltakozását.⁵ A nyílt levél az április 10-ei bemutató előtt néhány nappal jelent meg a Jelenkorban, ami mutatja, hogy az aláírók azt remélték, a betiltás követelésének azonnali foganatja lesz.⁶

Erkölcsevelő színház?

A tiltakozók a korszakban az Európa-szerte megrendült, de még létező – országhatárokon átívelően nagyjából azonos félelmekkel és gyakorlatokkal jellemezhető – színházi cenzúrára apelláltak. A 19. században a színházi cenzúra az elitek szemében annál is inkább fontos eszköz volt a társadalmi, jogi és politikai rendet potenciálisan fenyegető darabok kiszűrésére, hogy a színház, a leginkább a közérdeklődés fókuszában álló és a tömegszórakoztatást a leghatékonyabban biztosító kommunikációs formaként – szemben a nyomtatott médiumokkal – (az iskolázatlan) tömegek számára is elérhető volt, ráadásul mivel a köztereken való gyülekezés még korántsem volt akadálytalan, itt (bár fizetség fejében, ami természetesen szűrőként működött) szabadon gyülekezni is lehetett (Goldstein, 2009a; Goldstein, 2009b). (A színház erre vonatkozó szerepét tükrözi például, hogy a 19. századi Európában a színházat gyakran hasonlították a parlamenthez [Goldstein, 2009a]). Mindezt figyelembe véve a cenzúrázni kívánt darabok, valamint a cenzúrázási gyakorlatok nemcsak az elitek, illetve az értelmiség korabeli félelmeiről, hanem az adott politikai berendezkedés szabadság-értelmezéséről is számot adnak. Egyúttal a szerzők és a közönség ellenállási technikáira is utalhatnak.

A 19. század utolsó harmadáig – amikor Európa-szerte megkezdődött az alap- és középfokú oktatás kiterjesztése – „a színház egyedülállóan óriási hatást fejtett ki a köz- és magánerkölcsök, a nemek közötti, a családon belüli, vagy általában a »másikhoz« való viszony, illetve az érzelmek, az előítéletek és a vélemények formálása terén” (Goldstein, 2009b: 75). Ezt hangsúlyozza a magyar 1848-as sajtótörvény is a közerkölcsök és a vallás védelmének előírásával (Kosáry & Németh, 1985a). Az oktatás demokratizálódásával az erkölcsi tanítások terén azonban megszűnt a színpad egyeduralgó (laikus) pozíciója, és a cenzúra – erkölcsi okokból történő – követelése, valamint gyakorlata a 19. század második felétől Európa-szerte és nálunk is visszaszorult. Ekképp Scitovszky János hercegprímás hiába tiltakozott 1863-ban a második magyar nyelvű színház, a Budai Népszínház által színre vitt egyik Offenbach-operett (*Dunanan apó és fia*) fő vonzerejének számító kánkántánc ellen, a darab nem került le a repertoárról (Pukánszky, 1940–1941). Itt meg kell jegyezni, hogy a Budai Népszínház ilyen tekintetben nagyobb szabadságot élvezett, mint a Nemzeti Színház, hiszen nem volt ahhoz hasonló ikonikus funkciója, és a jegyértékesítés mellett főként magánadományokból tartotta fenn magát.

A kiegyezést követően a '48-as állapotok helyreállítása kimondta ugyan az előzetes cenzúra megszüntetését (és vele együtt az 1848-ban rögzített biztosítékok életbelépését) a sajtóban (Kosáry & Németh, 1985b), ez azonban nem jelentette azt – főleg az 1890-es évektől fogva –, hogy időről időre ne került volna sor a sajtó megregulálására (lásd például Perczel Dezső belügyminiszter *Népszavával* kapcsolatos intézkedéseit [Freifeld, 2000]). Ezekben az esküdtsték elé került politikai indíttatású sajtóperekben is igen nagy arányú volt a felmentés, és csak 1911–1912-től fordult elő néhány lap esetében, hogy megvonták tőlük a kolportázsjogot (Horváth, 1961). A hazai színjátszásra elviekben az 1867-ben újra életbelépett sajtótörvény mellett (Freifeld, 1999) a korabeli liberális állam büntetőjogát kodifikáló 1878-as Csemegi-kódexben a szabadságjogok között – bizonyos megszorításokkal – szereplő véleménynyilvánítás joga vonatkozott. Az ismert 19. századi európai gyakorlatok azonban azt mutatják, hogy a színházi cenzúra Európa-szerte „szeszélyes és következtelen” volt, és mindenhol tovább fennmaradt, mint a sajtócenzúra. Ez részben a cenzúratörvények és a vonatkozó jogszabályok körülíratlanságának, részben a cenzorok személyének, valamint a változó politikai légkörnek volt köszönhető (Goldstein, 2009c).

Pukánszky Kádár Jolán kutatásai is ezt igazolják a magyar Nemzeti Színházra vonatkozóan. Itt a cenzúra virágkora az 1860-as évekre esett, felülmúlva a 18. századi, valamint a 19. század első felében alkalmazott cenzúra szigorát és

⁵ Perczel Dezső 1895 és 1899 között a Bánffy-kormány belügyminisztere volt. Nevéhez fűződik számos fontos szabadelvű törvény, mint például a polgári házasságot lehetővé tevő.

⁶ „Nyílt levél Perczel Dezső belügyminiszterhez”, *Jelenkor*, 1896. március 29., 5. sz., 65–66.

hatékonyaságát is (Pukánszky, 1940–1941). Kezdetben a visszaállított Helytartótanács rendőri osztálya, majd 1867 után a Belügyminisztérium rendőri osztálya végezte az ellenőrzést, az utóbbi, főként a nemzetiségi kérdéshez kapcsolható témák színrevitele miatt, egészen 1907-ig hatáskörében is tartotta (lásd Pukánszky, 1938a). A cenzorok egyénileg, nem lefektetett szabályok szerint jártak el elsősorban (a vélt) politikai témájú daraboknál. Azonnali példaként a *Bánk Bán* szövegkönyvi változatai, illetve koronként és helyszínenként rendre másképp bemutatott előadásai juthatnak az eszünkbe. Kifejezetten politikai okokból történő cenzúrára még a századelőn is volt példa Budapesten, amikor – számos más európai városhoz hasonlóan (például Franciaországban, Ausztriában, Oroszországban és egyes német városokban) – itt is betiltották Gerhart Hauptmann *A takácsok* című darabját az egyik munkástüntetés után (Bachleitner, 2009; Goldstein, 2009c).

A nyílt cenzúra gyakorlatánál – miszerint a színház vezetőinek az előadást megelőző hetekben másolatot kellett eljuttatniuk a cenzorokhoz, akik a teljes szöveget, illetve annak bizonyos részeit is kifogásolhatták, és kezdeményezhették a darab betiltását is (Goldstein, 2009c) – azonban Európa-szerte elterjedtebb volt, hogy a hatóságok hatékonyabbnak ítélik a színházi vezetés öncenzúráját.

A század vége felé – az egyre szélesebb körben elterjedő modern életformák hatására – az erkölcsök viszonylagosabbá váltak, emiatt jobban reflektorfénybe került az erkölcsi normák kérdése. A normák bizonytalanná válása összekapcsolódott a piacról finanszírozott színházak nagyobb számban történő megjelenésével is, ami együttesen vezetett az állami színházak erkölcsnevelő funkciójának további megkérdőjeleződéséhez éppen akkor, amikor a nagyvárosi életformák elterjedése miatt a polgárság szemében a polgári erények hangsúlyozására nagyobb szükség volt, mint valaha (Gyáni, 1998). Az állami finanszírozású színházakkal kapcsolatban újból feltámadtak az erkölcsnevelő funkcióval kapcsolatos viták, és ezzel összefüggésben az erkölcsi okokból történő cenzúra kérdése ismét napirendre került. Ugyanakkor a nálunk a Prévost darabja kapcsán feltámadt színházi cenzúra követelése egy olyan évtized, az 1890-es évek közepére esett, amikor Európa-szerte összezsugorodtak az előzetes cenzúra pártolói és ellenzői. A viták 1914-ig többnyire kompromisszummal, illetve Franciaország esetében az előzetes cenzúra felszámolásával zárultak (Goldstein, 2009c).

Az erkölcsi felháborodást elkerülendő, taktikai megfontolásokból *Századvégi leányok*nak elkeresztelt darab hazai bemutatójával kapcsolatos botrány ugyanazokon a félelmeken alapult, amelyeket ez idő tájt a magyar politikai életben is megfogalmaztak: a Nemzeti Színház iránti csökkenő érdeklődés az erkölcsnevelő cél teljesülését is veszélyezteti. Ez annál is inkább égető kérdés volt sokak szemében, mivel a színház vezetősége a népszerűségvesztésnek éppen a nagyvárosi életformákat bemutató, könnyed darabokkal próbálta az elejét venni (Freifeld, 2000). A bemutatót követően Prévost darabjára egy alkalommal a parlamentben is az „erkölcsi korrupció” mintapéldájaként hivatkoztak. A költségvetési vitában Ugron Gábor függetlenségi politikus a konvencionálisnak tekintett erkölcsiség hazai visszaszorulása feletti aggodalmában általában az irodalmat és konkrétan – egyebek között – Prévost nevezetes darabját is ostromozta, ami pártjában hangos tetszést váltott ki, de a kormánypárti oldalon sem vezetett elutasításhoz:

„Ne csodálkozzék senki, hogy Magyarországon ugyanakkor, a mikor a Nemzeti Színház a francia silány regénynek, a »Félszűzek«-nek, a »Századvégi leányok« című színművével reklámot csinál [...] a mikor az erkölcstelenség, a ledérség nagy közintézeteinknél felüti fejét és sűrűn burjánzik, akkor ne csodálkozzék senki, hogy a főváros légkörében mind több a mérges miazma [...] (*Élénk helyeslés a szélső baloldalon*) hogy közeledünk ahhoz, hogy félnünk, rettegnünk kell attól, hogy valami félpompadour-féle kegyosztó és kegyjutalmakat szóró kormányzás, ép úgy, mint XV. Lajos korában Franciaországban, itt nálunk uralmat és tivornyákat ne ülhessen. (*Zajos helyeslés és tetszés a szélső baloldalon.*) [...] akkor azt megrendszabályozni, nem pedig szabadon bocsátani szokás.”⁷

7 *Képviselőházi naplók* (1861–1918). XXXII. köt. 1896. április 28., 366.

Tekintély és szüzesség

Prévost darabja a beharangozókat jegyző újságírók, valamint a tiltakozást kezdeményező írók, újságírók, politikusok szemében a társadalmi rend egyik alappillére, a konvencionális házasságot fenyegető kísérlet volt, amely különösen botránykeltőnek tűnt – a kellő népességszám és a nemzeti jólét biztosítására alkalmasnak vélt – polgári családeshímenyt idealizáló nemzet ezeréves fennállásának évében. Újfént előtérbe került a 19. századi Európában végig társadalomszervező erőnek tekintett becsület kérdése, amelyet a kortársak leginkább a férfierőben, a vitalitásban, illetve a női erényben véltek megtestesülni (Datta, 1999). A szüzesség glorifikálása, valamint a tapasztalt férfi – a jövődj férj – szerepének hangsúlyozása a szexualitásba való bevezetés, valamint a mértéktelenség feltételezett női örömeztet kontrollja kapcsán olyan téma volt, amely a nőekkel és a családdal kapcsolatos 19. századi orvosi, vallási, rendőri, politikusi, értelmiségi diskurzusokat Európa-szerte átszötte (Corbin, 1995; Eder, 1999b; Kövér, 2001). A férfi számára tehát saját fizikai erőnléte és attól nem függetlenül a tekintélye miatt fontos az otthoni szexualitás irányítása, amihez a legbiztosabb alapot az jelenti, ha ő maga veszi el felesége szüzességét, és ezzel – a 19. század második felében teret nyert orvosi elképzelés szerint megjelölve őt a maga számára (telegonia)⁸ – garantálja annak engedelmességét.

A szűz és a prostituált

Az emancipációs követelések a nő családban kijelölt helyének firtatásán keresztül a társadalmi *status quot* is megkérdőjelezték, ez vezetett aztán a nő iránti megújult érdeklődéshez (lásd például Fábri, 1996; Gerő, 2009). A feminizmus, a válás, a házasságtörés, a flört, a szabad kapcsolat, valamint a szexuális ismeretek terjesztésének a korszakban hangsúlyosabbá váló kérdése ugyanennek a folyamatnak a része. A nő iránti érdeklődést kiaknázó irodalmi és tudományos alkotások általában vitát kavartak, hiszen a gyors ütemben polgárosodó, ugyanakkor továbbra is szigorú kódok ellenére a felszín alatt egyre szabadosabb szokások kiélésére is lehetőséget biztosító nagyvárosoknak – köztük Budapestnek is – tükröt tartó, nem ritkán széles közönségre szabott művek félelemmel töltötték el az efféle változások kritikussait (lásd Nye, 1999). És ez nemcsak a nagyvárosokra volt igaz. Például Molnár Samu, a bajai gimnázium latintanára mint a korszak kisvárosi véleményvezéreiének egyik tipikus reprezentánsa 1896-ban a következőképp indokolta, miért is fontos a nőkről beszélni: „...most, a 19. század végén, midőn nagyobb szerepet kezd játszani a nő, mint a francia királyok idejében, – midőn ma már nem csupán élettársa a férfinak, hanem riválisa is – és sokszor ellenfele is az élet küzdelmeiben.”⁹ Nálunk főképp a sajtó kapta fel a témát; azonban a nagy nőmítoszok, például a *femme fatale* mítosza műalkotásokban alig fordult elő, „szépség és tehetség összhangját kizárólag színésznőkben ünnepelte a közönség” (Fábri, 1996: 166). Prévost darabja ezért is robbanhatott bombaként: két tucat értelmiségi a meghirdetett „új szellemiség” nevében rendőri beavatkozást sürgetett a női szexualitás konvencióinak képmutatására és valóságellenességére rámutató francia színdarab ellen. A flört szélsőséges ábrázolásával van dolgunk: a francia szerző szerint a házassági piacon való boldoguláshoz a szüzesség dogmájának betartása csak ilyen áron lehetséges. A nem partiképes hódolókkal flörtölő, de szüzességét számítóan a polgári normák szerint a megfelelő partinak tartogató, deklasszáldott család sarja – Maud de Rouvre – a tiltakozás aláírói szemében prostituáltak szintjére alacsonyodott.

A 19. századi polgári szexualitás két szinten zajlott: a szigorúan szabályozott – számos tiltást tartalmazó – szexualitás a polgári intimszférát jellemezte, miközben a férfiaknak átjárásuk lehetett a század második felétől Európa-szerte éppen a tiltások miatt egyre dinamikusabbá váló szabados, a szeretők, a prostituáltak és a pornográfia által benépesített szexualitás világába (lásd Eder, 1999a). A „fészűz” a prostituált és a „tisztességes asszony” által megjelenített pólusok között foglalt helyet, de szemben a prostituált nyilvános, utcai jelenlétével (lásd Mátay, 2003), a polgári szalonok világához tartozott, és éppen ezért megtévesztőbbnek tartották. A férfiakra és az erényes feleségekre

⁸ A megjelölés elmélete a nő természetes alacsonyabb rendűségét hangsúlyozza, miszerint a női test edény, így az általa kihordott utódok mindig arra a férfira fognak hasonlítani, aki elvette a szüzességét.

⁹ Dr. Molnár Samu: „Dumas és a nő.” A „Bajai Közlöny” tárcája. Előadás a bajai Casinóban. *Bajai Közlöny*, 21. sz., 1896. május 24., o. n. A tárcát a hetilap folytatásban közölte közel egy hónapon keresztül (május 24. és június 21. között).

veszélyesnek ítélte, a reprodukciótól elkülönülő szexualitás – élén a pénzért vett szerelemmel – tulajdonképp az anyagi és a társadalmi hierarchiára vetett árnyékot. Ekkoriban a magyar parlament is hangos volt az optikusok és az antikváriusok kirakataiban elhelyezett szemérmetlennek ítélt képek és nyomtatványok betiltásának követelésétől (lásd Kovács, 2008; Császtvay, 2010), és a hazai városokban – városi hatáskörbe tartozó szabályzás mellett – virágzott a prostitúció, a fővárosban még a leánykereskedelem is (lásd Szigeti, 2002; Mátay, 2003). Már említett felszólalásában Ugron Gábor is – kifejezésbeli csúsztatással élve (*demi-vierge* helyett *demi-monde*-ot [kb. „könnyű erkölcsűt”] használt) – egyenlőségjelet tett a flörtölő „félszüzek”, valamint a prostituáltak közé:

„...a társadalomnak nem szabad az erkölcstelenséget dicsőítenie, hiszen akkor a *demi-monde* felkel az utca sarából és mind magasabbra emelkedik fel az első emeletig, azután átcsap a küszöbön és behatol a szalonba. (*Úgy van! Úgy van! a szélső baloldalon.*) Ha jó tulajdonságait ez a nemzet levetkőzi, férfias jellemvonásáról lemond a társadalomban, bátorsága megszűnik és elhalványul és azok, a kiknek szólniuk kellene, elnémulnak s tisztán csak a szűrésre szorítkoznak: akkor ez a nemzet nem tarthatja fenn magát. (*Élénk helyeslés a bal- és szélső baloldalon.*)”¹⁰

A prostitúció színpadi ábrázolása azonban nem mindig vont maga után betiltást, *A Kaméliás hölgyet* például a század közepe óta Európa-szerte rendszeresen műsora tűzték, és a Nemzeti repertoárján is kulcsdarabnak számított a korszakban. Ugyanakkor ifj. Alexandre Dumas darabjának romantikus prostituáltképével szemben (amely megegyezett általában a nőalakok romantikus ábrázolásával, miszerint a külvilágtól elzárt nő széplelkű, sápadt és szenvedő (lásd Casta-Rosaz, 2000: 33), a prostitúció realiztikus ábrázolását már normasértőnek tekintették.

Flört az orvosok és írók szemével

A Századvégi leányok a társadalmi status quo-t biztosító idealizált nő képét rombolta az erényesnek tekintett szexualitás normái, a szüzesség, szenvedélytelenség és feltétlen hűség hármásának (Lafferton, 1998) kikezdésével, rámutatva ezzel az Európa-szerte egyre több férfi és nő számára tarthatatlanná vált, képmutató konvencióra, miszerint a polgári házasságot még flört sem előzhette meg a nők esetében (Corbin, 1996: 409, 86. lábj.; Eder, 1999b: 146).¹¹ Egyre többeket foglalkoztatott az, hogy miként lehet továbbra is megfelelni a szüzesség dogmájának a konvenciók oldottabbá válása közepette, azaz hogyan lehet összeegyeztetni azt a vágy visszafogott kifejezésével. Összetett művészetként a hangot, a beszédet és bizonyos mértékig akár a testet is érvényesülni hagyó flört – amelyre Amerikában tett utazásai során Alexis de Tocqueville is rácsodálkozott (Casta-Rosaz, 2000) – a kontinensen és mindenekelőtt Franciaországban angol-amerikai importként indult hódító útjára az 1880-as években. Míg a protestáns hátterű angolok és amerikaiak többsége a flörtöt kifejezetten hasznosnak tartotta az érzelmek és a test önfegyelmezése céljából, addig a katolikus hagyományú francia polgárság a testre a bűn forrásaként tekintett, ami értelemszerűen megnehezítette a flört elfogadását is (Casta-Rosaz, 2000). A flört orvosi legitimációjának hátterében általában a nőekkel kapcsolatos higiéniai felfogások megváltozása áll, de legfőbb oka az átörökíthető (kongenitális) szifilisz terjedése volt: a század két utolsó évtizedében Európa-szerte egyre több szexuális ismeretterjesztést folytató orvos kérdőjelezte meg a női szüzesség dogmáját, mert úgy vélték, az akadályozza a házastársak összehozását, ami aztán a házasságtörés, azaz az egészséges utódokra veszélyt jelentő szifilisz melegágya lehet (Casta-Rosaz, 2000). Olyan liberális orvosokra is akadt példa, akik nemcsak a flörtöt, hanem egyenesen a nők házasság előtti szexuális beavatását is szorgalmazták a jobb házasság biztosítása reményében (Casta-Rosaz, 2000). Bár az ilyen tanács korántsem volt általános, az orvosi diskurzus

¹⁰ *Képviselőházi naplók (1861–1918)*. XXXII. köt. 1896. április 28., 366.

¹¹ Európa-szerte – például német és francia nyelvterületen – a 19. században sokáig tartotta magát az a férfi felsőbbrendűségét és a nő alárendelt szerepét hangsúlyozó szerelem kód, miszerint „a férfi a szerelmet szereti, a nő meg a férfit” (Nikolas Luhmann idézi Eder, (1999b: 146).

elmozdulása a férfiak és a nők (a 19. században végig domináns) egymástól való társadalmi és fizikai izolálásának feloldását mutatja, aminek következtében a kapcsolatteremtésben – jóllehet a test, a vágy, a szexualitás egyelőre tabu maradt – létjogot nyert a beszéd és a tekintet.

A magyar orvosok által sokszor németből, illetve angolból fordított és a hazai nagyközönség számára kiegészített századvégi orvosi szakirodalom nem volt ilyen megengedő: a női szüzesség dogmáját nemhogy nem vetette el, hanem – szintén a szifilisz ellenszerének remélt – férfi szüzesség elvárásával egészítette ki. Az angolból 1890-en lefordított, szülőknek szóló nemi tanácsadás például, – amely férfiak és nők esetében egyaránt az önuralomra teszi a hangsúlyt a nemzeti erkölcs alapjának tekintett „nemi erkölcsösség” terén –, a flört elharapódzó gyakorlatát is hangsúlyozza (Blackwell, 1890). Bár magát a „flört” szót nem használja a fordító, a nagyvárosi „női jellem romlásának” leírása minden bizonnyal a férfi–nő-kapcsolatteremtés új gyakorlatára vonatkozik: egyre több az olyan fiatal nő, „kik durvák és gondtalanok, szűzies szemérmük elveszett ahelyett, hogy tartózkodók volnának, szemtelenek, merészek, gyakran illetlen a magaviseletük”. Ez az attitűd a felsőbb osztályokhoz és a középosztályhoz tartozó fiatal nők között is hódít, figyelmeztet a könyv szerzője, mert „versenyre vannak kényszerítve a prostituált nőkkel és szeretőkkel” (Blackwell 1890: 55).

A prostitúcióval kapcsolatos, nálunk is évtizedekkel korábban formálódni kezdett baloldali diskurzushoz (lásd Mátay, 2003) kapcsolható az az 1894-ben németből fordított, *A szüzesség egészségtana* című munka, amely a marxista és a női emancipációs retorikával is operáló prostitúció-ellenességet összekapcsolta a mindkét házasságnél elvárt szüzesség ideáljával (Korning, 1894). Egy másik, *Az egészségápolás könyvtára* című hazai sorozatban megjelent – már eugenetikai szempontot is érvényesítő – német munka vissza is tért az 1890-es években közreadott, az itt bemutatott művek által már számúzott olyan 19. századi sztereotípiákhoz, mint a házasságon belüli férfi mértékletesség és az azzal párban járó női szüzesség dogmájához, bár úgynevezett higiéniai okok miatt arra is felhívta a figyelmet, hogy „mindenkinek meg kell tanulnia uralkodni a nemi ösztöne felett!” (Gruber, é.n.).

Magyarországon a flört irodalmi ábrázolása sem volt európai mércével mérve úttörő: a didaktikus irodalom ugyan kritikával, de a századvégen már tárgyalta, míg az azt témaként megragadó első irodalmi művek csak húsz évvel a hasonló francia regények után jelentek meg. A didaktikus irodalomból az derül ki, hogy az 1890-es években a flört – úgyis, mint az újabb női magatartásformák egyike – már elterjedt társasági gyakorlat volt (Wohl, 1895). Egy évtizeddel korábbi illemkönyv például még arra hívta fel a figyelmet, hogy udvarlás idején a leány kerülje a „kokketeriát”: „Pedig nem jó a tűzzel játszani, és ettől nagyon, de nagyon óvakodjék a derék leányka. Magaviselete legyen ment minden ledérségtől, és inkább kimért, semhogy félremagyarázatra adjon okot, és éppen e pontot illetőleg kétszeres elővigyázat szükséges” (Kalocsa, 1884: 169). Egy másik kortárs illemkönyv pedig a jegyesek számára előírt önmegtartóztató viselkedés részeként a szüzesség látszatának a megóvását hangsúlyozta: „az ilyen fesztelen és szemérmes nem ismerő áradozások nem csak illetlenek, de tönkreteszik az illúziót s elosztatják az érintetlenség ama fényes sugárkörét, mely a gyöngéd érzelmű, finom tapintatú nőket nem csak az esküvőig, de azon túl is körbeveszi” (Wohl, 1880: 93). Ez utóbbi didaktikus munka szerzője egyébként ugyanaz a Wohl Janka, aki 1895-ben – eltávolodva a lányokat és szüleit intelmező illemkönyvek didaktikus jellegétől – *A modern asszony breviáriuma* „bevállalós” címmel jelentetett meg kötetet, amelyet a szerkesztői bevezetőben „a szellemi *dolce picante* nyalánkságok gyűjteményének” nevezett (Wohl, 1895). Ez a korábbi illemkönyvekhez képest mind szerkezetét, mind retorikáját tekintve sokkal kevésbé volt didaktikus: az évtizedben Európa-szerte ekkoriban hódító útjára indult interjú műfaját alkalmazva neves írók, parlamenti képviselők és néhány, vélten a nyilvánosságot formáló maroknyi nő válaszát közölte. A férfiakhoz intézett kérdés a „kacér nőkről” és „a tetszeni vágyó férfiokról” szólt. A kötet Szikrától – azaz gróf Teleki Sándornétól, a későbbi feministától is – tartalmazott írásokat: a népszerű „francia szellemességű” írónő¹² szerint ekkor már nemcsak a flört gyakorlata volt elterjedt, hanem a kifejezés használata is (Wohl, 1895: 43–44, 56–57, 58–61). A „Flirt”-ről című, a kötetben megjelent írásában Szikra már sokkal megengedőbb a hajadonok flörtölési szokásaival kapcsolatban, mint az előző évtized didaktikus útmutatói:

¹² Lásd Kosáryné Réz Lola visszaemlékezése: <http://www.nokert.hu/index.php/ni-arckepcsarnok/feministak-aktivistak/1154-kosaryne-rez-lola-emlekezés-szikrara> (utolsó letöltés: 2014. április 22.)

„Előrebocsátom, semmi kifogásom sincs általánosságban a fiatal lányok ártatlan és ártalmatlan *flirt*-je ellen. Természetes mulatságuk, kedvtelenségük ez nekik, mint madárnak a csicsérgés, pillangónak a szállongás, és nagyon szomorú fiatal lányság volna az olyan, mely bohókás jókedv és kacérság e vegyületét soha nem gyakorolná” (in Wohl, 1895: 58)

Hozzátette azonban, hogy a lány érdekében „érezhető korlátok közé” kell szorítani, kerülendő a presztízavesztést.

Szikra véleményét azonban korántsem osztotta mindenki: a Breviárium megjelenése után egy évvel, a *Századvégi leányok* bemutatója előtt a Magyarország például Prévost regénye kapcsán a flörtöt „erkölcstelenség” és a darab nőalakjait „a »flört« által megmértelyezett leányoknak” nevezte.¹³ A „flört” szó – kilépve a szalonok világából – a hazai politikai élet jellemzésében is utat tört magának: közvetlenül a bemutatót követően az *Egyetértés* már a miniszteri tanácskozások „flirtelését” emlegette.¹⁴ A korabeli értelmező szótárak is rögzítették a kifejezést: az 1894-ben kiadott 16 kötetes Pallas-ban ugyan még nem szerepelt, de az 1900-ban megjelent pótkötetben már igen. Jelentése: „Férfi és nő közt főként Angliában keletkezett társalgási tónus, melyet szerelmi ingerkedésnek lehet nevezni” (A Pallas Nagy Lexikona, (1990: 519). Az 1913-as Révai nagylexikon szintén utal a szó eredetére: „ang. ejtsd flört szerelmeskedés, kacérkodás, dévajkodás; Angolországból eredt kifejezés a nem komoly udvarlás jellemzésére” (Révai Nagy Lexikona, 1913: 584).

A témát nyíltan felvállaló első szépirodalmi munka csak 1904-ben jelent meg a hazai könyvpiacra: az Édouard Pailleron magyar tanítványának tekintett Ferenczy Ferenc (aki civilben a Kereskedelmi Minisztérium osztálytanácsosa volt) *Flirt* című vígjátékáról van szó (Ferenczy, 1904). Az 1911-ben operettként is játszott darab nem szűkölködik a flört definícióiban, és a szó kiejtése körüli bizonytalanságok hangsúlyozásával is arra kíván rámutatni (van, aki „i-vel ejti”), hogy relatíve friss, import társasági gyakorlatról volt szó: például „olyan udvarlás-féle”; „a földi salaktól teljesen megtisztult szerelem”; „a flirtelen asszony csiszolatlan gyémánt, csakis a flirt hozza érvényre lelkének ragyogását” (Ferenczy, 1904: 21–22). Ugyanebben az évben népszerű képes hetilapjáról (Tolnai Világlapja) elhíresült Tolnai Simon is piacra dobott hasonló címmel egy – mindössze két évfolyamot megélt – „szalonéclapot”,¹⁵ amelybe többek között Molnár Ferenc és Heltai Jenő is írt. Mindez jól mutatja, hogy a szűk egy évtizeddel korábban a konzervatív elitek által még normasértőnek tekintett téma irodalmi feldolgozása már nem számított ugyanúgy botránykeltőnek. A lap ekképp definiálta szerkesztőségi beköszöntőjében a szót: „A Flirt! Édes és huncut szó ez! [...] valójában csak a drót nélküli távirója két szívnek, mely a szemem át küldi és fogja fel üzeneteit.” Egyebek között őket követte 1911-ben az a Szabóné Nogáll Janka is *Flirt: tizenhét történet* című novelláskötetével (Szabóné, 1911), aki 15 évvel korábban mások mellett aláírta a *Századvégi leányok* elleni tiltakozást (erről lásd később). A téma elutasítása, majd felvállalása ugyanazon szerző esetében jól jellemzi a „flört” jelentései társadalmi elfogadásának alakulását az 1890-es évek és az első világháború között. Mindazonáltal nincs szó valóságos fordulatról: míg Ferenczy darabja az unatkozó asszonyok udvarlótartásának lélektanát kínálja („nem a férj megcsalása ez” – hangsúlyozza például a *Huszadik Század* is recenziójában),¹⁶ Nogáll Janka novelláskötete a flörtöt a házasság előszobájának tekintett szerelem szinonimájának tartja (Szabóné, 1911), azaz egyik sem a hajadon lányok modern ismerkedési gyakorlataként tekint rá, ahogy azt például a *Félszüzek* tette, mégoly sötét képet is festve róla. Egyedül Tolnai Simon „pikáns” szalonéclapja – amely a szórakoztató irodalom része – látta általában az udvarlás modern formáját a flörtben, nem téve különbséget aszerint, hogy asszonyról vagy lányról van-e szó. Sőt Szikra 1895-ös írásához képest visszalépésnek is tekinthető, hogy egy 1908-ban megjelent, a főváros szexuális életét enciklopédikusan bemutató mű újfent megrovóan ábrázolta a kamasz lányok flörtölését (magát a szót is használva) *Az úgynevezett tisztességes lányok* című alfejezetben (Szathmáry, 1908), és az 1911-ben másodszor is kiadott *A férjfogás művészete* című didaktikus munka (Ariadne, 1911) – amely hozomány nélküli lányoknak kínált praktikus tanácsokat – is jól láthatóan kerülte a kifejezést, ami rámutat a flört mint társadalmi gyakorlat változatos megítélésre az első világháború előtt.

¹³ *Magyarország*, Színház, Művészet rovat, 1896. március 21., 80. sz., 10.

¹⁴ Szűzies államférfiak. *Egyetértés*, 1896. április 17., 106. sz., 1.

¹⁵ *Flirt: szalonéclap*, 1903–1904. Kiadja: Tolnai Simon.

¹⁶ Lásd <http://www.huszadikszazad.hu/1904-marcus/kultura/flirt-a-nemzetiben> (utolsó letöltés: 2014. április 20.).

A tiltakozás

A *Századvégi leányokat* sokan a közösségi és a privát szférának a 19. században végig domináns szétválasztása és ezzel párhuzamosan a férfiak és a nők fizikai mozgásterének markánsabb elkülönülése megkérdőjelezésének tekintették, ezért túnt botránykeltőnek, és a rá zúduló kritika a privát szféra gyakorlatainak láthatóvá válásával kapcsolatos aggodalmakat tükrözi (lásd Gyáni, 1998). A magánszféra nyilvánosan való szerepeltetésén ütköztek meg tehát a Prévost darabja ellen tiltakozók, és ezért helyezkedtek a darabbal szemben a teljes elutasítás álláspontjára: a darabban szereplők magatartása, – vélték – ellentétes „az egészséges érzékekkel”, a „magyar egészséges lelkiállással”, amivel azt hangsúlyozták, hogy a darab megítélésakor a budapesti és végső soron a magyar társadalmi és morális higiénia megőrzésének tétje forog kockán. Különös pikantériája a dolognak, hogy éppen attól a Perczel Dezsőtől várták el a konvencionális házasság képmutatását bemutató darab elleni intézkedést, akinek a nevéhez számos, a konvencionális házasság merevségét felpuhító (azaz kimondatlanul is a házasság alapjául a szerelmi kapcsolatot elismerő) polgári házasság irányába mutató törvény fűződik, ráadásul erre éppen abban az évben került sor, amikor a hazai bölcsészeti és orvosi fakultások megnyíltak végre a nők előtt is (Fábri, 1996).

Most rátérek a saját korában nagy horderejű, ugyanakkor a hazai történeti emlékezetben nem rögzült tiltakozás és a tiltakozás nyomán támadt – szintén nem közismert – vita elemzésére. A vitába bekapcsolódó heti- és napilapok érvei megjárták a képviselőházat is. Maguk az újságok is figyelemre méltónak találták, hogy a teljes hazai sajtó hozzászólt a vitához; például a Magyar Hírlap a bemutató másnapján hangsúlyozta: „Az összes újság per longum et latum foglalkozik a különös panasszal.”¹⁷ A vita a főváros határainál sem állt meg, legalábbis a Bajai Közlöny már hivatkozott tárcája 1896 májusában annak országos jellegére hívta fel a figyelmet: „Azóta szélteben-hosszában, írók és színészek körében, hivatott és hivatlan organumokban ama kérvény jogosultságát firtatják.”¹⁸ Azt is tudjuk: Prévost a hazai emlékezetben a *Félszüzek* írójaként rögzült (legalábbis 1928-ban is így aposztrofálták),¹⁹ ami jól mutatja, hogy az egykori botrány még évtizedekkel később is meghatározó volt az egyébként nagy hazai népszerűsége szert tett író fogadtatás-történetében.

A tiltakozás a modern társadalmakban a társadalmi-politikai folyamatok kísérőjelensége. Szabó Máté ekképp fogalmaz *A tiltakozás kultúrája Magyarországon* című könyvében: a tiltakozás során a

„...társadalmi problémák megoldása, társadalmi viszonyok átalakítása érdekében a társadalom irányítói és a társadalom nyilvánossága »szólióztatnak meg«, kapnak szignálokat a normál kommunikációs folyamatok keretein túlmenően, vagy azok túllépésének kilátásba helyezésével egyének és csoportjaik részéről” (Szabó, 2007: 9–10).

Tükrözi az adott csoport szerveződési kompetenciáját, ezzel összefüggésben társadalmi státusát, tükrözi a nemzeti (lokális) politikai döntéshozatalra való befolyásolás képességét, valamint a csoportot jellemző, kollektív cselekvésre való „önbizalom” tudatosságát. A tömegtársadalmakban az intézményesített tiltakozás egyik formája a petíció, amelyen keresztül egy adott csoport erőszakmentesen közvetíti tagjai akaratát a politikai döntéshozóknak. Az értelmiségi petíció mint a társadalmi tiltakozások sajátos formája képes egy adott pillanat értelmiségi erőviszonyairól, illetve az aláírók számára fontos kérdésekről számot adni. Mégis mindössze egyetlen metszetét nyújtja a teljes vitának, tehát korántsem fed le a problémával kapcsolatos összes véleményt, nézőpontot, ezért szükséges a tiltakozást követő teljes vitára kitérni, ami a korabeli értelmiség politikához, illetve kultúrához való viszonyát is segít megvilágítani (Sirinelli, 1990).²⁰ A Jelenkorban közölt petíció aláírói között újságírókat, költőket (több olyat is, aki egyszerre volt

17 Ambrus Zoltán: Századvégi leányok. *Magyar Hírlap*, 1896. április 11., 100. sz., 3.

18 Lásd Dr. Molnár Samu: Dumas és a nő, *op. cit.*

19 M. Pogány Béla: A barátom barátnője. Marcel Prévost regénye. *Nyugat*, 1928. 12. sz. Lásd <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00445/13925.htm> (utolsó letöltés: 2014. április 20.).

20 A tiltakozások, petíciók története előkelő helyet foglal el a francia értelmiségtörténetben.

újságíró és költő) éppúgy találunk, mint politikusokat, sőt egy nőgyógyászt is, ami a fentiek ismeretében végül is nem meglepő: Bede Jób újságíró, Buday László – a későbbi neves statisztikus –, ekkor kezdő újságíró, költő, Égly Mihály újságíró (lapalapító), Gracza György, a Budapest című napilap főszerkesztője, regényíró, Hevesi Sándor, a későbbi neves rendező és kritikus, ekkor a Magyar Szemle belső munkatársa, Hock János plébános, képviselőházi tag – 1918-ban a Nemzeti Tanács elnöke –, Illyés István szintén képviselőházi tag, ő is rendszeresen publikált lapokban, költőként is ismert volt. A szintén aláíró Inczedy László közéleti tematikájú költő és közjogi író, Lándor Tivadar, író, fordító, Sinkó József egyházszónoklati folyóirat szerkesztője(?), a Palágyi-testvérek (a Jelenkor szerkesztői), Szabó Endre, hírlap- és regényíró, műfordító, valamint a felesége, a szintén regényíró Szabóné Nogáll Janka (mindketten a Petőfi Társaság tagjai), Sziklay János, regényíró, a Magyar Állam című katolikus lap munkatársa, Szomory Károly, a Magyar Szemle munkatársa, Telekes Béla, preszimbolista költő és hírlapíró, Tuszka Ödön, a II. Nőorvosi és Szülészeti Klinika nőgyógyásza, Varsányi Gyula hírlapíró (például Nemzeti Hírlap, Egyenlőség), valamint Vértesy Gyula író. Az erkölcsi kérdésekben konzervatív, valamint a katolikus sajtó felülreprezentáltsága egyértelmű, és érdekesség, hogy a Petőfi Társaság tagságát inkább megmozgatta a kérdés, mint a Kisfaludy Társaságét, ami valószínűleg a petíció mint forma szokatlanságával függ össze. Sajnos arról nincs információnk, hogyan szerveződött maga a tiltakozás, de számos más kérdésre – mint az, hogy miért gondolhatta azt ez az alig több, mint húsz író, hogy közös fellépésük hatásos lesz, miért pont ez lett tiltakozásuk tárgya, milyen eszmék jelentették a közös fellépés mozgatórugóit, és miként reagált a tiltakozás címzettje, azaz a magyar állam – az alábbiakban megkísérlek válaszolni.

A tiltakozás az úgynevezett hagyománytisztelet nevében zászlót bontó Jelenkorban látott napvilágot. A Millennium évében elindított lapban a Palágyi-fivérek és Vajda János költő rendszeresen közöltek úgynevezett kozmopolitizmust bíráló írásokat,²¹ és Vajda a szívügyének számító magyar nyelvvédelemnek is számos, a nyelvi importszavakat támadó cikket szentelt.²² Az írások célja az „egészséges nemzeti közvélemény” megteremtése volt – a „párisi kávéház sarkából” okoskodó – kozmopolita „leereszkedéssel” szemben.²³ A „különösben felolvasó általánosnak” a 19. század első felében ismertté vált elvét hangoztatták úgy, hogy hozzá a szókincset már a század utolsó harmadában a darwinizmus nyomán elterjedt kifejezésekből – például „faj”, „egyed”, „harc”, „verseny” – merítették. A „Kosmopoliták” című szerkesztőségi írás a századvég eszmei divatirányzatait (lásd „Buddhaság, kereszténység, renaissance, rococo, naturalismus, symbolismus, impressionismus”), valamint az emberjogi érvelést egymás kiegészítőiként tételezte fel, amelyek végül vélten egy nagy „habarodottságban”, az úgynevezett „kozmpolitizmusban” olvadnak fel. Hiszen – szólt az érvelés – „az örök emberi megvalósítására” csakis az önérzetes nemzetek képesek, és azok, akik az „általános emberit” hirdetik, valójában más nemzetek hívének szegődnek, például „majmoló frankomániába esnek”. A nagyvárosias, századvégi női attitűdök és szerepek irodalmi reprezentációja, valamint az import irodalmi tömegárak együttes bírálatát tartalmazó tiltakozás tehát egyáltalán nem volt előzmény nélküli a lapban.

A tiltakozás aláírói a tiltakozás legitimitásának és ezzel összefüggésben a címzett kiválasztásának az indoklásával kezdik: Prévost darabja nem irodalmi-esztétikai, hanem büntetőügyi probléma, pontosabban „közkeréklcsiséget védő rendőri szempontok alá esik”. A darab normaszegő voltaival szerintük a Nemzeti vezetősége is tisztában lehetett, mivel „a címbe a tisztesség látszatát” szolgáló eufemizáló fordítás – lásd *Századvégi leányok* – mellett döntött. A Jelenkor szerint ez „a látszat megóvására” bevetett „csele” azonban nem menti fel a színház irányítóit: ugyanolyan züllött a vezetőség, mint a minden újdonságra éhes francia fővárost kiszolgáló sikerhajhász francia drámaíró – szól a verdikt.

A tiltakozás második fele az aláírók kollektív identitását, írók és újságírók együttműködését hangsúlyozza („mi, alulírott munkásai a magyar irodalomnak és sajtónak”), és a levél eleji megszólítást követően másodszer is megszólítja Perczel Dezső belügyminisztert, akitől ezúttal konkrét cselekvést – a bemutató megakadályozását – követeli („Prévost Marcel úr szennyes munkájának színrehozatalát a Nemzeti Színház deszkáin eltüntetni méltóztatásuk”). A szövegben ugyanakkor sem a „tiltakozás”, sem a „petíció”, de még a „(nyílt) levél” szavak sem fordulnak elő. Helyettük az aláírók a „kérés” kifejezést használják, amivel önkéntelenül is a megszólított belügyminiszterhez és általában a politikai elitekhez való közelségükre utalnak. A „kérés” szó használata azt is kifejezi, hogy a magyar állam liberalizmusának korlátozására vonatkozó követeléshez az aláíróknak nem a petíció tűnt a megfelelő kifejezésnek, hiszen saját logikájuk szerint csak

21 Szerk.: „Kosmopoliták”, Jelenkor, 1896. március 22., 4. sz., 29–30.

22 Például n. n. [Vajda János]: Kik rontják a magyar nyelvet? Jelenkor, 1896. március 22., 4. sz., 62.

23 Uo. 29.

figyelmeztetik a hatalmat – azt a hatalmat, amelyhez ők is közel állnak – kötelessége betartásra, és nem valamely hatalmi eljárás ellen emelnek szót. Mindazonáltal a belügyminiszterhez írott levél egy adott értelmiségi csoport kollektív fellépéséről, a szerveződési kompetenciáról, a döntéshozatal befolyásolási szándékáról és az „önbizalom” tudatosságáról ad számot (Szabó, 2007).

Paradox módon a levelet (petíciót) jegyző írók a liberális állam biztosította szólás- és gondolatszabadságra hivatkozva is megerősítették fellépésük vélt jogosságát, mégpedig oly módon, hogy kijelentették, tiltakozásuk nem érinti e jogok megnyirbálását, épp ellenkezőleg: „...e kérésünkkel az írói és általában a gondolatszabadság kényes és magas érdekeit nem érintjük.” Az erre történő hivatkozás legfőbb oka az lehetett, hogy íróként, újságíróként napi szinten gondolatokat közöltek, véleményt formáltak, azaz miközben egy színdarab betiltását követelték, ki kellett állniuk a saját szellemi tevékenységük teljesítéséhez szükséges feltételek mellett is. Csavarva az érvelésen, kijelentették: mivel a darabnak nincs irodalmi értéke, ezért nyugodtan „közszemérem elleni merényletnek” tekinthető, ami a színházakba, mulatókba kirendelt rendőrök hatáskörébe esik. Úgy vélték, véleményük kellő megalapozottsággal bír saját írói, valamint a művek és a közönség közötti közvetítő funkciót betöltő kritikusi munkásságuk miatt. A kritikusi szerep és funkció Európaszerte a századvégen professzionalizálódott: az ipari méreteket öltött könyvkiadás és az olvasóközönség gyarapodása megkívánta a szakavatott közvetítőket – a képzett kritikusok – megjelenését. Itt ugyanakkor arról is szó van, hogy az 1848-as sajtótörvény 1867-es helyreállítása óta az előzetes színházi cenzúra is visszaszorult, és az 1896-ban tiltakozók – bár a cenzúra szót nem használták – a cenzúra gyakorlatát követelték vissza amolyan alkalmi cenzúrabizottsággá összeállva, éppen írói-kritikusi munkásságukra hivatkozva (Freifeld, 1999). Ilyen írókból, kritikusokból álló bizottság jött létre például a 20. század eleji Münchenben is (Németországban tartományonként változott a cenzúra), ahol a bizottság tagjai szellemi autoritásuk megerősítésének szándéka mellett naivul azt is remélték, hogy így állam és művészet között szakmai testületként közvetíthetnek a színházi cenzúra kérdéseiben (Stark, 2009). Ehhez hasonló testületi fellépési szándék húzódnhatott meg a magyar kezdeményezés hátterében is. Az aláírók a nyílt cenzúrát annál is inkább elengedhetetlennek tartották, mivel kevesellték a Nemzeti vezetősége által alkalmazott öncenzúrát.

A Századvégi leányok elleni érvelésben a *fin de siècle*-hez köthető kulturális tömegtermelés egy másik vonzataként az „alacsony” és a „magas” kultúra explicit szembeállításával is találkozunk. A Nemzeti Színház alapítása óta egészen a 19. század végéig politikai intézménynek – „a magyar politikai identitás ikonjának” – számított és kettős feladatot kellett ellátnia: a nyelv képviselését és finomítását, valamint a műveltség átadását, azzal a céllal, hogy a „fejlett” „német” színjátszás helyébe egy olyan „autentikus” magyar modellt állítson, amely egyszerre képviseli a „magas” és az „alacsony” kultúrát (Freifeld, 1999; 2000). Épp a tárgyalt évtizedre már jelentősen veszített politikai jelentőségéből („örök” riválisa, a Pesti német színház 1889-ben meg is szűnt): ekkor vált „a liberális nacionalizmus »klasszikus« intézményévé” (Freifeld, 1999). Az 1896-os tiltakozás szerint Prévost „alacsony kultúrához” tartozó darabja éppen értéktelenségénél fogva – mivel nem tekinthető kulturális produktumnak, hanem csak üzleti vállalkozásnak –, ha közérkölcökbe ütközik, hatósági ellenőrzés alá tartozik. A férfakkal flörtölő párizsi hajadonok témáját színpadra állító Prévost munkája – hangsúlyozzák az aláírók – „nemcsak az erkölcs és ízlés ellen merénylet [...], hanem az ép érzékiség ellen is”, amelynek színpadra állítása a petíció szerint egyébként a hazai legitim bohózat hagyomány része. Mivel a darab „elmeszegény”, lehetetlen esztétikai értelemben bírálni, ezért – szól a tömegkultúrára vonatkoztatott negatív képpel kapcsolatos konzervatív érvelés (lásd Gans, 2003) – nem a professzionális kritikusok, hanem a rendőrség feladata a „kritika”: az irodalom „lerakja minden fegyvereit, és a rendőrséghez folyamodik”, hogy az megvédje a közönséget az olyan tehetségtelen, pusztán nyereszkeskedő „üzér-íróktól”, mint amilyen Prévost.

A tiltakozás a budapesti „alacsony kultúra” tereire, az orfeumokra vonatkozó szigorú hatósági szabályozásra hivatkozva követelt hasonló szigorú a „magas kultúra” kiemelt terében, a Nemzeti színpadán bemutatott – „mélyen az orfeumok színvonala alatti” – darabokra vonatkozóan. (A rendőri fennhatóság alá tartozó orfeumokban kiegészítő szolgáltatásként valóban működött prostitúció is [Mátay, 2003]). Ez utóbbi érvelésben a „magas kultúra” nemcsak az „értékes”, hanem egyben a „nemzeti kultúra” szinonimája is, amit meg kell óvni a silány, kulturális tömegcikkektől, amelyek ráadásul importcikk is, tehát két tekintetben is veszélyt jelentenek a nemzeti (magas) kultúrára. Prévost szóban forgó darabja már csak azért is méltatlanul került a hazai „magas kultúra” tereibe, mert „saját hazájában is csak másodrendű színpadon adatott elő, és ott is a jól kiérdemelt visszautasításban részesült”. Az érvelés Párizs Európaszerte elterjedt századvégi démonizáló képével zárul, amely szerint a francia főváros ontja magából a szórakoztatásra szánt silány és egyben erkölcstelen tömegcikkeket, ezzel megfertőzve a többi nép közönségét, mivel versenyre

kényszeríti a helyi drámaszerzőket, és így útját állja a helyi drámairodalom fejlődésének: „A szajnai Babel kisöprött erkölcsi salakjával a magyar közönség ízlését mételyezzük.” A tiltakozás zárszavában az aláírók újfent felszólítják a belügyminisztert, hogy a közerkölcsöt és a közizlést, „de valósággal a nemzeti irodalmat” sértő darabot tiltsa be, ezzel is hangsúlyozva, hogy érvelésükben az erkölcsök, az esztétikai ízlés és a nemzeti kultúra ügye szorosan feltételezik egymást: ami nemzeti, az egyben erkölcsös és ízléses is, és ami erkölcsös, illetve ízléses, az *par excellence* nemzeti is.²⁴

A véleményformáló „közvélemény” „megdolgozása”

A továbbiakban első körben azokat a korabeli napi- és időszaki sajtóban megjelent „beharangozókat” ismertetem, amelyek nyomán a Palágyi-fivérek megszervezték a 21 értelmiségit mozgósító tiltakozásukat. Ehhez jó kiindulópontot jelent a Jelenkor egyik következő száma, amely közzétett egy ezzel kapcsolatos sajtószemlét.²⁵ A szemle bevezetőjében a Palágyi-fivérek „kérés” helyett ezúttal már szó szerint „tiltakozásról” beszélnek. Úgy vélik, az általuk is jegyzett nyílt levél olyan, a művészeti kérdések iránt érdeklődő, az egész fővárosi közönséget szinte példa nélküli lázban tartó „szellemi mozgalmat” indított el, amelynek nyomán „felszínre tört” egy értelmiségi – „irodalmi és széptani” – „közvélemény” is, amely ugyan nem egységes, de legalább meri hallatni a hangját. Ugyanakkor a szerkesztőség szerint a „szellemi mozgalom” nem állhat meg ennél a konkrét ügynél – ahogy azt a Pesti Hírlap is javasolja beharangozójában –, hanem „a nemzeti művelődés összes életbevágó nagy kérdését” fel kell karolnia. Nemcsak tiltakozni kell minden olyan darab ellen, amely lefokozza a magyar színművészetet és „megmétélyezi” a magyar közönség ízlését („a nyugatról beáramló »decadens» irányra» neveli), hanem hasonlóan kell eljárni „a magyar közművelődés egész kibontott vonalán: az irodalom, a tudomány, az iskola, a művészetek terén”. A harchoz szerintük lapjuk programpontjai szerint kell eljárni, amelyek a következők:

1. „a mételyező idegen befolyások túltengése” elleni küzdelem;
2. „küzdeni a magyar szellem önállóságáért”;
3. „független tárgyas bírálat erejével útját állani a századvégi logikai, ízlésbeli és erkölcsi bomlottásnak” – „nemzeti szellem által sugallt, elfogulatlan bírálat”.

A Palágyi-fivérek ezt követően rátértek a tiltakozás sajtóbeli visszhangjának bemutatására, azon lelkendezve, hogy a magyar sajtó pártállásra tekintet nélkül „rokonszenvező tárgyilagossággal” figyeli mozgalmukat (a lista szerint: Fővárosi Lapok, Nemzeti Újság, Magyar Újság, Egyetértés, Magyar Állam, Hazánk, Közgazdasági Napló, Budapest). A pártsemlegesség hangsúlyozására azért került sor, mert a Nemzeti rendszeresen a nemzeti hagyományok ápolását elégtelennek tartó ellenzéki politikusok, illetve sajtó céltáblája volt. Még 1896 elején is – közvetlenül a darab bemutatása előtt – érte kritika Nopcsa Eleket mint *kormányparti* színházi intendánst (azaz a színház művészeti igazgatóját irányító és ellenőrző állami főtisztviselőt); függetlenségi párti képviselők a személyén keresztül támadták az intézményt és annak műsorpolitikáját is (lásd még Pukánszky, 1938c). A Palágyi-testvérek örömmel hirdették, hogy egyes lapok – mint például a mérsékelt ellenzéki Magyarország – még magukévá is tették az általuk meghirdetett tiltakozást; idéztek is egy jellemző részletet, amelynek utolsó mondata vélten azt bizonyítja, hogy a lap is hozzájárult a „tiltakozáshoz, melyet huszonegy magyar író kezdeményezett”. Itt hangsúlyozni kell, mert a későbbiekben ez fontos lesz, hogy a Magyarország valójában mindössze húsz íróról beszélt, tehát nem vette tekintetbe az összes aláíró.²⁶ A Közgazdasági Napló, amely többek között szintén beszámolt a Jelenkor szervezte tiltakozásról, szintén „húsz magyar író” nyílt leveléről tett említést úgy, hogy közben az összes aláíró, köztük Nogáll Janka nevét is közölte!²⁷ Ugyanennek a lapnak a hasábjain a Nemzeti igazgatója, Festetics Andor is csak húsz magyar író támadásáról tett említést egy vele készült interjúban.²⁸ Pedig a lefelejtett író, Szabóné Nogáll Janka ekkor már túl volt számos elbeszélés, valamint első

24 A tiltakozással azonos lapszámban az országos színiakadémia növendékeit bemutató cikk már konkrét példával kívánta szemléltetni, milyen könnyen kerülhet a legfiatalabb színházi nemzedék Prévost darabjának hatása alá, mivel a végzős színinövendékek csak az „egyéniségük” kifejezését kedvezőtlen módon befolyásoló „érzelgős” német, vagy a „kétértelműen” „léha” francia darabokban próbálhatják ki magukat, és féltő, hogy a *Félszüzekben* is játszaniuk kell. (Sz. n.: Az új nemzedék. *Jelenkor*, 5. sz., 1896. március 29., 79.)

25 Szerk.: A mi tiltakozásunk. *Jelenkor*, 6. sz., 1896. április 5., 81–86.

26 C. n. *Magyarország*, 90. sz., 1896. március 31., 90. sz., 6.

27 C. n. *Közgazdasági Napló*, 1896. március 29., 80. sz., 6.

28 „Századvégi leányok” – Látogatás gróf Festetics Andornál. *Közgazdasági Napló*, 82. sz., 1896. március 31., 8.

regénye megjelentetésén (későbbi méltatója, Kadosa Marcell szerint a nőkre nehezedő kényszerűségből írt ifjúsági irodalmat),²⁹ sőt 1891 óta a hivatalos író-társaságnak, a Kisfaludy Társaságnak – számos kérdésben csak visszafogott, de a női tagságot tekintve valóságos – alternatíváját kínáló Petőfi Társaságnak is tagja volt (Fábri, 1996). A századvégen Európa-szerte megújuló tiltakozási kultúra egyik régi-új eszközének tekinthetjük a petíciót mint az értelmiség akaratát a döntéshozatal centrumai felé közvetítő csatornát. A Jelenkor petíciója azt mutatja, hogy egyes értelmiségi csoportok elégedetlenek voltak, kevesellték a liberális konzervatív politikai vezetés kultúrpolitikájának szigorát. Ugyanakkor a tiltakozás ezen formája nálunk – lett légyen a cenzúra követelése a tárgya – alapvetően szokatlanak számított. A nyilvános, kollektív igényeket artikuláló tiltakozás (Szabó, 2007) nem volt bevett a hatalom és az értelmiség kapcsolatában: úgy vélem, ez a magyarázat arra, amiért védelmezői rendre megfélemeztek az egyetlen női aláíróról, hogy ezzel is a petíció mint még nem rögzült értelmiségi gyakorlat frissen kivívott tekintélyét óvják egy alapvetően férfiközpontú társadalomban.

Csatlakozva a Jelenkor tiltakozásához, a mérsékelt ellenzéki Magyarország (ahol Ugron Gábor is rendszeresen publikált) április 5-ei számában – a tiltakozás után, de a bemutató előtt – a Napihírek rovatban még az utolsó pillanatban is megpróbálta lerántani a leplet az átdolgozott darabról: azt „*megkorrigálták* és eredeti mivoltából kiforgatták”.³⁰ Ugyanakkor hangsúlyozta a cikk, hogy a tiltakozás az eredeti darabnak szólt, nem az „átalakított munkának”, és egyúttal úgy vélték, az átdolgozás a tiltakozásnál is alaposabb ítéletet mond a bemutatóról (nem véve tudomást arról a bevett gyakorlatról, hogy irodalmi művek színpadi adaptációja hagyományosan kisebb-nagyobb átalakításokkal történt a korszakban is): „Éppen Prévost darabjának tökéletes kiforgatása a maga valójából sokkal teljesebb elítélését tartalmazza a munkának, mint az írók tiltakozása.” A napilap szerint a Nemzeti gárdája azzal, hogy átdolgozta, valójában maga is ítéletet mondott a darab felett. Egyúttal támogatásáról is biztosította a Jelenkort, amelynek reklámot csinált azzal, hogy beszámolt az „akció” készülő folytatásáról, a periodika „felveszi a szóharcot a sajtó ama része ellen, mely a tiltakozást nem fogadta rokonszenvvel”. Az „akció” kettős – hangsúlyozták –: szembesíteni a lapokat saját kritikájukkal, és bebizonyítani, hogy a darab megegyezik a regénnyel, amelynek erkölcstelenségét még a Nemzeti igazgatója sem vitatja. Az érvelés szerint a mű átdolgozása tehát a darabmal szembeni legsúlyosabb kritika, de egyben a legsúlyosabb támadás is, hiszen az nem más, mint a szerzői jogokkal való visszaélés:

„Bizonyos, hogy ha helyén való volt a tiltakozás egy dekadens mű ellen, éppen a jó ízlés nevében helyén való akkor is, ha egy írónak munkáját úgy átváltoztatva viszik a színpadra, hogy annak az eredetiségéből nem marad meg egyéb, mint a személyek nevei.”³¹

Itt a szerzői jogok rendszerére történő hivatkozás – amely tehát nem vette figyelembe az irodalmi művek színpadi adaptációjával törvényszerűen együtt járó módosításokat – egy újabb érv volt a cenzúrát követelők érvei között.³²

A Palágyiak valóban a Magyarország által beharangozott „akció” szerint jártak el: szóvá tették a tiltakozásukat kigúnyoló lapokat, sőt azt is, hogy – ezt nehezményezték is – a Budapesti Hírlap, miközben „a nemzeti szellemnek előharcosa”, „nem járult hozzá” a tiltakozáshoz (úgy vélték, erre csakis azért kerülhetett sor, mert az elkerülte a lap kiadó-tulajdonosának, Rákosi Jenőnek a figyelmét).³³ Korábban Rákosi a Budapesti Népszínház első igazgatójaként könnyed francia darabokat ültetett át magyarra: feltehetőleg ezért tartotta távol magát a vitától. A Budapesti Hírlap a bemutató előtt valóban nem,

²⁹ Kadosa Marcell: Szabóné Nogáll Janka (Szabó Endre felesége, író halálára). *Nyugat*, 1924, 21–22. sz. Lásd <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00367/11160.htm> (utolsó letöltés: 2014. április 20.).

³⁰ *Magyarország*, 1896. április 5., 95. sz., 6.

³¹ Uo.

³² A Hétben Ignótust is foglalkoztatta, hogy a regényhez képest már a francia darab is visszafogottabb, vagy csak annak hazai adaptációja az: „... a regény meséje enyhítéséből nem tudom, mennyi illeti meg a francia átdolgozást, s mennyi a magyar fordítást s nyelbeütést.” (P.P. [Ignótus]: Századvégi leányok. *A Hét*, 1896. április 12., 15. sz., 242.)

³³ Szerk.: „A mi tiltakozásunk”. *Jelenkor*, 1896. április 5., 6. sz., 82.

hanem csak a bemutató másnapján közölt egy írást Alfától, azaz Alexander Bernáttól a lap tárcarovatában, amely az elmaradt botrányt részletezte.³⁴ Alexander a századvégén jelentkező új kritikugeneráció kiemelkedő tagja, 1892 óta a Színiakadémia dramaturgia tanszékén előadó, valamint a Vígszínház pályázatbíráló bizottságában is közreműködött; ironikus szűkszavúsággal közölte: a darab előadása, „melyet rendkívül erkölcstelennek kürtöltek ki”, megbotráncolás nélkül lezajlott. Alfa szerint a közönség véleménye is ezt támasztja alá, amely „fáradt és unott” volt, hiába várta „a velőtrázó erkölcstelenséget”. Úgy vélte, a darab erkölcstelenségét sokkal inkább a darab színvonaltalanságában kell keresni. A „cselekménye képtelenség”, éppen ezért nem lehet erkölcsmorbidnak tekinteni („a mi erkölcseinket nem érinti”). Ezzel persze Alfa nem mondott mást, minthogy a történet a francia képzelet terméke, francia erkölcsökkel. A francia „tartalom” és annak hazai színpadi megformálása, azaz a darab és az előadás szétválasztására precedensértékű kísérletet tett, kiemelve ebben a főhőst játszó Márkus Emília szerepét, aki „egészen elnyomta a brutális vonásokat”. Ez azért fontos, mert az arra vonatkozó vitával szemben, miszerint összemosható-e a regény és a darab, a francia „tartalom” és a hazai „előadás” külön történő értékelhetőségét tekintve egyértelműen konszenzus uralkodott a magyar sajtóban.

A korszak legliberálisabb napilapjának, a Magyar Hírlapnak a tiltakozással kapcsolatos bírálatát azonban ízekre szedték, és tételesen cáfolni próbálták a Palágyi-fivérek. Ebben az is szerepet játszhatott, hogy korábban a liberális napilap ugyanabban az időpontban jelentetett meg tárcát provokatív címmel („Perczel mint dramaturg”), amikor a Jelenkor közölte a belügyminiszterhez intézett tiltakozást.³⁵ A Magyar Hírlap ironikus stílusban támadta a belügyminisztert, amiért az – fittyet hányva a Nemzeti Színház autonómiájára – „belügyminiszteri segédhivatallá” süllyesztette le. A cikkben nincs szó Prévost botrányosnak beharangozott darbjáról. Báró Nopcsa Elek intendáns egyik korábbi – a belügyminiszter által utólag nem ellenzett – intézkedése került a Magyar Hírlap célkeresztjébe. Az úgynevezett Bartók-ügyről van szó: még 1896. január 31-én az ellenzéki Bartók Lajos – nem mellesleg a Petőfi Társaság alelnöke, a Bolond Istók szerkesztője és a Nemzeti drámaíró bizottságának tagja – megtámadta Nopcsa Eleket az Operaház javadalmazásáról szóló képviselőházi vitában. Bartók nehezményezte, hogy az ígéretések ellenére elmaradt az új Nemzeti Színház „felállítása”, miközben az állami színházak nemhogy nem kívánják például a *Bánk Bánt* játszani, de még csak részletes programot sem kínálnak a millenniumi ünnepekre. Bartóknak ez a nehezményezett helyzet jó apropót jelentett az intendánsi intézmény megtámadására, amely vélten sem a színházak előnyére nem szolgál, sem – „autokratikus jellegénél fogva” – a felelősségen alapuló kormányzati rendszerbe nem illik. Kiállt amellett is, hogy „a színházi ügy – a rendészeti kérdések felvételével – mielőbb áthelyezendő a belügyi tárcából a vallás- és közoktatásügyi miniszter úr tárcájába mint kiválóan kultúrkérdés”. Nopcsa válaszában sikeresen megvédte az intendánsi intézményt (elvetették Bartók határozati javaslatát), majd politikai ellenfelén egy másik, a politikától elvileg független terepen állt bosszút: felmentette a Nemzeti drámaírói állásából, és a feloszlott háromfős bizottság helyébe egy fődramaturgi állást hozott létre, a korábban szintén bizottsági tag Váradi Antal számára.³⁶ A Magyar Hírlap – más sajtóorgánumok mellett – Bartók Lajos eltávolítását az autonómia súlyos megsértésének látta, ami nem maradt egészen következmények nélkül, hiszen 1897-ben részben Bartók Lajos ellehetetlenítése miatt is kellett Nopcsának távoznia:

„Tudatlanságuk nagyobb-e, mint bátorságuk, értelmetlenek-e csupán, vagy rosszhiszeműek? [...] Ma: kiűzik onnan a művészetet és beviszik a politikát. Ott ma állások vannak protegáltak számára. Az intrika elve szerint mozog a művészet a régiek mártírsága által megszentelt helyen.”

Prévost darabja kapcsán a rendőrségi beavatkozás sürgetése ebből a szempontból is érdekes: a bemutató előtt közel két hónappal a képviselőházban többen is hiába szólaltak fel az állami színházak felügyeletének a kultúrta hatáskörébe való áthelyezéséről.³⁷ A belügyminiszterhez eljuttatott tiltakozás éppen azt tanúsítja, hogy a hatáskör kérdését egyes értelmiségi csoportok rossz szemmel nézhették. A tiltakozók tulajdonképpen azt nehezményezték, hogy a színházi apparátus – beleértve az intendánst is – nem folytat kellő öncenzúrát.

34 Alfa [Alexander Bernát]: Századvégi leányok. A *Budapesti Hírlap* tárcája. *Budapesti Hírlap*, 1896. április 11., 100. sz., 1–2.

35 Szerk.: Perczel mint dramaturg. *Magyar Hírlap*, 1896. március 29., 88. sz., 1–2.

36 Nem ez volt az első és nem is az utolsó összetűzésük: korábban és később is párbajoztak egymással (Lásd Don, 2013: 53).

37 *Képviselőházi naplók* (1861–1918). 1896. február 1., 131–135.

Amit a Palágyi-testvérek a Magyar Hírlapnál nehezményeztek: szerintük a lap félreérti a tiltakozást és helytelenül – itt a Magyarországot idézték³⁸ – „preventív rendőri cenzúrát” emleget. Továbbra is a Magyarországból idézve egyetértően úgy vélték, a rendőrség nem látatlanban fog eljárni, hanem meg fog győződni arról (sic!), hogy a darab „nem szolgál [...] se nemzeti, se művészeti célt”, és ezért nincs helye a Nemzetiben, másrészt a színház vezetősége a belügyminiszternek felel, aki „ebben a hatáskörében akadályozza meg [...] a merényletet”. A Magyar Hírlap másik érvét, miszerint a tiltakozást általában a magyar írók nevében fogalmazták meg, holott erre az aláírók nem voltak felhatalmazva, a Jelenkor szerkesztői szintén cáfolni igyekeztek: a tiltakozás csakis az aláírók nevében fogalmazódott meg („eszünk ágában sem volt másoknak, mint az aláírottaknak nevében beszélni”). Ráadásul – hívja fel a figyelmet riválisa érveinek megalapozatlanságára a Jelenkor – a Magyar Hírlap egy évvel korábban, 1895-ben vitriolos kritikában ismertette a francia darab párizsi bemutatóját,³⁹ annak jeleneteit „a legnyíltabban plágiumoknak” is nevezve, ami egy okkal több, hogy csatlakozzon a tiltakozáshoz (bizonyítékképpen közöltek is a vonatkozó rövid színházi ismertetőből egy részletet, amelyben vastagon szedték a szerintük őket igazoló, lehangsúlyosabb gondolatokat). A plágium vádja olyannyira megtetszett a Jelenkor szerkesztőinek, hogy bár óvatosabban fogalmazva, de maguk is csatlakoztak a vádhoz:

„Prévost munkája egészében az utánzó (epigon) irodalmi termék benyomását kelti, és szerzőjének minden eredetiség nélkül való szűkölködését a műértő előtt napnál fényesebben igazolja [...] oly nemű tollforgatónak benyomását teszi, ki a mások által elejtett eszmehulladékokon élőködik.”⁴⁰

A populáris kultúra kétszáz éves kritikájának egyik fő tétele ez: a magas kultúrától lop, utánoz, és selejtet gyárt (lásd Gans, 2003). A Palágyiak szerint egy évvel korábban, a párizsi bemutató kapcsán az egész magyar sajtó „egyhangúlag pálcát tört a darab fölött”, és ennek a kritikának most is irányadónak kellene lennie; ehhez példának a Fővárosi Lapok („szépirodalmi közlöny”) párizsi levelezőjének, valamint a Pesti Hírlap ismertetőjéből idéztek.

Mozgalmukat „a magyar írók nemzeti szellemű mozgalmaként” aposztrofálva a Palágyiak nemcsak a hazai magyar nyelvű sajtó múltbeli – a párizsi bemutatóval kapcsolatos – érveit ismertették, hanem a szerintük mozgalmuk támogatásában nem érdekelt magyarországi német sajtóét is: nehezményezték, hogy miközben „a független szellemű” Neues Pester Journal például „meleg rokonszenvvel fogadta” a tiltakozásukat, a „nemzeti irányú” Budapesti Tagblatt tárcacikkében élesen szembefordult velük. Úgy vélték, a cikk szerzője a „német” kritikusokra jellemző leereszkedéssel akarta őket a francia irodalomból kioktatni. Ahogy ez gyakran előfordult a francia kultúrát bírálókkal, a Jelenkor szerkesztői is végül az őket igazoló francia forráshoz fordultak, és Emile Faguet irodalmár, valamint a Temps-beli kritikáinak köszönhetően világszerte ismert Francisque Sarcey konzervatív színikritikus a Cosmopolis című háromnyelvű nemzetközi folyóiratban megjelent írásait idézték (egyébként egyetlen magyarként itt Ignórus rendszeresen publikált a „politikai krónika” rovatban, ami jelzi a lap hazai ismertségét).⁴¹ A francia források használatának említése azért is fontos, mert a Jelenkor hasábjain a leggyakrabban inkább kárhóztatták a külföldi – mindenekelőtt német és francia – tekintélyek használatát: a tudományban a németek másolása ellen óvott a lap, míg a szépirodalomban a franciákétól. A két nagy európai kultúrától való elhatárolódás korántsem volt abszolút tehát, erre utal a lap szerkesztőinek egy másik megjegyzése is, miszerint a magyar irodalmi sajtó előszeretettel használ francia, illetve német tekintélyeket: „Az önértékelés annyira elharapódzott, hogy a széptani bírálat terén nincsenek más tekintélyeink, mint Sarcey, Lemaître és Brunetière.”⁴²

38 Szerk.: A mi tiltakozásunk. *Jelenkor*, 1896. április 5., 6. sz., 82. A Palágyiak itt szó szerint idéztek a *Magyarországból*. Lásd c. n. *Magyarország*, 1896. március 31., 90. sz., 6. (Az erre vonatkozó részt nem sikerült megtalálni a *Magyar Hírlapban*.)

39 Lásd *Magyar Hírlap*, 1895. május 27.

40 Szerk.: A mi tiltakozásunk. *Jelenkor*, 1896. április 5., 6. sz., 84.

41 Lásd <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k30975z/f345.image> (utolsó letöltés: 2014. április 20.).

42 Sz. n. [Palágyi Tivadar]: Kóros áramok. *Jelenkor*, 1896. április 19., 8. sz., 115.

Míg a Jelenkor szerkesztői a Budapesti Tagblatt újságíróját, Julian Weiss-t a dilettáns és egyben a magyar kultúrával szemben pökhendi kritikus prototípusának állították be, aki méltó párja kritikája tárgyának, „a perverz-hajlamú, üzérszellemű francia írónak”, addig magukat professzionális kritikusként ábrázolták, akik „függetlenül tárgyias bírálatot gyakorolnak”. A Palágyi-testvérek szervezésében a „magyar írók nemzeti szellemű mozgalma”, amely nem kis részben (jóllehet ellentmondásosan) a századvégi francia kultúra bírálatával is összekapcsolódott, egyúttal a professzionalizmusra törő magyar (irodalom)kritika csörtéjévé is terebélyesedett, amelyet a „német” vagy „németes” kritikusokkal szemben kellett megvívni:

„Egyébként megjegyezzük, hogy Weiss Julián úr bennünket csak annyiban érdekel, amennyiben fajképe (típusa) azon önértetlen tollforgatóknak, kik a magyar szellemet lenézve, annak rendszeres mételyzésén fáradoznak. Kik megtiltanák a magyar írónak, hogy önálló véleménnyel, meggyőződéssel bírjon a külföldi irodalmi alkotásokról. Mert hát ilyeshez csak a német nyelvet orrhangon beszélő uraknak van joguk. A barbár magyarok pedig hajoljanak meg Marcel Prévost úr lángelméje előtt.”⁴³

A színházi vezetés reakcióját – az öncenzúrát – ugyancsak a Palágyiak szemszögéből ismerhetjük meg (sajnos a színházzal kapcsolatos levelezés odaveszett a Nemzeti Színháznak az erre az időszakra vonatkozó levéltári anyagával együtt [lásd Pukánszky, 1938a, 1938b]):

„...a tiltakozás olynemű ellenállásra sarkallta Festetics Andor urat [1895-től a Nemzeti igazgatója], minőre csak a gyöngye és akaratnélküli szellemek ragadtatják magukat. Több lapban nyilvánosságra hozatta, hogy a darabból minden illetlenséget töröltetett.”⁴⁴

Szerintük ez nyílt beismerése a darab erkölcstelen voltának.

A függetlenségi párti Egyetértésben közzétett szerkesztőségi tájékoztatás is a színházi vezetés öncenzúráját hangsúlyozza: „a Nemzeti Színház igazgatója és dramaturgja a darabot oly alapos átdolgozásnak vetették alá, hogy nem maradt benne semmi szeméremcsértő dolog.”⁴⁵ A Közgazdasági Napló a Festetics Andorral közölt interjújához szerkesztőségi kommentárt is fűzött: „...a Századvégi leányok előkelő színvonalon álló dráma, amely megható erővel rajzolja le a rossz társaságban levő ártatlanság hiú küzdelmét a megváltás után.”⁴⁶ A Palágyiak úgy vélték: az arra való igyekezet, hogy a regénnyel szemben a darabot „mélységesen erkölcsös” műnek állítsák be (azaz az öncenzúra) csak nevetségessé tette a színházigazgatót.

A darab és a regény közötti különbségeket cáfolandó a tiltakozás kezdeményezői megint csak francia forráshoz, az 1789-es forradalom idején alapított Journal des Débats-hoz fordultak, ahol egyébként 1891-ig Keszler József színikritikus politikai tudósítóként működött. A lapból idézték, hogy „csekély változtatásoktól eltekintve [a darab] semmiben sem különbözik a regénytől” (ezt a Palágyiak ki is emelték az idézetben). A lapban nyilatkozó Jules Lemaître neves francia kritikust is idézték, aki szerintük kérelhetetlenül pontosan (a mai olvasónak persze megmosolyogatóan tanárasan) definiálta a félszűz fogalmát a nagyérdeműnek: „Valósággal a félszűz kevésbé szűz, mint a legtöbb férjes asszony.” Itt fontos megjegyezni, hogy Jules Lemaître-re mint tekintélyre hivatkoztak, nem fukarkodva olyan, a Jelenkorban teljességgel szokatlan jelzős szerkezetekkel, mint „finom elméjű francia kritikus”, és pontosan idézték az általa mondottak leelőhelyét is. Ehhez kapcsolódva a Jelenkor szerkesztői szerint Festetics kétszeresen is kudarcot

43 Szerk.: A mi tiltakozásunk. *Jelenkor*, 1896. április 5., 6. sz., 84.

44 Szerk.: A mi tiltakozásunk, *Jelenkor*, 1896. április 5., 6. sz., 85.

45 A „Századvégi leányok” előadása ellen. *Egyetértés*, 1896. március 31., 90. sz., 4.

46 Századvégi leányok – Látogatás gróf Festetics Andornál (a Közgazdasági Napló tudósítójától). *Közgazdasági Napló*, 1896. március 31., 82. sz., 8.

vallott, hiszen egyrészt olyan darabot válogatott be a Nemzeti repertoárjába, amely nem oda való, másrészt a magyar dramaturg teljesen „meghamisította” a darabot, „megváltoztatván benne a címtől kezdve mindent, ami a darabban lényeges lehet”, azaz visszaélt a szerzői jogokkal:

„...egyrészt semmi érzeke nincs egy elsőrendű nemzeti közművelődési intézet hagyományai és hivatása után, mert hiszen minden lelkifurdalás nélkül beszenyvezné egy elvetemült szellemű idegen munka előadásával; de másrészt kitűnik az is, hogy éppenséggel semmi-némű becsüléssel nem viseltetik Marcel Prévost úr munkája iránt sem, mert hiszen oly módon dolgoztatja át, hogy arra többé maga a szerző soha rá nem ismerne. [...] Nem is értjük azt az irodalmi lelkiismeretlenséget, mely egy író munkáját tökéletesen kiforgatja valójából és mégis amaz írói cég alatt árulja, amelyet teljességgel meghamisít.”⁴⁷

Tiltakozásuk után két héttel a Jelenkor szerkesztői már valószínűnek tartották, hogy akciójuk nem ért célba: a „szennymunka” betiltása elmaradt.⁴⁸ Ezt mégsem kudarcként könyvelték el, sőt – ellenkezőleg – úgy tartották: „...a bíráló szelleme fölébredt, amely a Nemzeti Színházat, a magyar drámai irodalmat, de általán a nemzeti közművelődést meg fogja védeni minden idegen mételeytől.” Tehát ők is belátták: a konzervatív liberális Magyarország törvény biztosította keretei között a betiltást megcélzó rendőri eljárás helyett inkább az irodalmi (kritikai) közvélemény nyomásgyakorlásában bízhatnak. A Palágyi-fivérek mellett a Jelenkor harmadik szellemi atyja, Vajda János a tiltakozást követően közreadott írásában meg is hirdette a műbírálót megújítani szánt „nemzeti klasszicizmus” gondolatát, amely olyannyira népszerű lett például az irodalomtudósok körében, hogy – bő egy évtizeddel később – a Nyugat folyóirattal való vitáiban Horváth János is e gondolat reprezentánsaként lépett fel. Akciójuk megghiúsulását a Jelenkor szerkesztői azonban nyíltan továbbra is a francia irodalom hazai túlzott mintakövetésével magyarázták: „Elbeszélőink, tárcaíróink nagy része francia könnyedséget és szellemességet erőltet. Csak a minap pirongattak meg bennünket, hogy egy fajtalan francia író fölött ítéletet mondani mertünk.”⁴⁹

Kriminalizálás helyett kritika

A Jelenkor nem mulasztotta el, hogy a meghirdetett szigorú bíráló jegyében a bemutatóról is beszámoljon. Erre a szintén rend- és erkölcpárti Magyar Szemle 23 éves színházi kritikusa, a későbbi neves rendező, Hevesi Sándor vállalkozott.⁵⁰ Állítása szerint az igazgató minden igyekezete ellenére a darab csúfosan megbukott, amit a kritikus egyben a közönség megdicsőüléseként írt le: „a Nemzeti Színház közönsége Prévost Marcel darabját a leghatározottabban visszautasította” a napisajtó nyomában. Leírásából, amelyben azt részletezi, miként próbálta Festetics igazgató és Váradi Antal dramaturg „erkölcsössé” tenni a darabot, újfent az öncenzúra technikáiról értesülhetünk (illetve arról, hogy nem recepcióról, hanem valóságos transzferjelenségről van szó, azaz az „importműnek” a befogadó kontextus elvárásaihoz való igazításáról (Espagne, 2004). „...megmásította a címet, törölte a gorombaságokat, enyhítette az illetlenségeket, a mocskos gúnydal helyett, ostoba és ártatlan dalocskát énekeltetett s végül kinyilatkoztatta, hogy a darab jó és erkölcsös.”⁵¹

Hevesi szerint az évad sikertelen bemutatóinak ellensúlyozására szánt darab „ütőkártya” volt Festetics kezében, de az akció pont a visszájára sült el, mert a darab nemcsak részleteiben, hanem alapjaiban is erkölctelennek bizonyult. Itt hosszú érvelés következik arról, mit is tekintett Hevesi erkölcsi elvárásnak az irodalomban:

47 Szerk.: A mi tiltakozásunk. *Jelenkor*, 1896. április 5., 6. sz., 85.

48 Sz. n. [Palágyiak]: Kóros áramok. *Jelenkor*, 1896. április 19., 8. sz., 115.

49 Uo.

50 Hevesi Sándor: Századvégi leányok. 'Színház és zene.' *Jelenkor*, 1896. április 12., 7. sz., 110–111.

51 Hevesi Sándor: Századvégi leányok. 'Színház és zene.' *Jelenkor*, 1896. április 12., 7. sz., 110.

„Mindig az a kérdés, mit tart az író az ő saját teremtéseiről. Tárja föl a bűnt, az erkölcstelenséget a maga egész mivoltában, ámde ha erre vállalkozik: tanulja meg előbb, mi a bűn és mi az erény, mi az igazság és mi a hamisság, mi az erkölcsösség és mi az erény, miképpen fogja bemutatni másnak? Maupassant, akivel egy ízléstelen író Prévost-t összehasonlította, mindig tisztában van a személyeivel s erkölcsös író, anélkül, hogy az erkölcsbíró álarcát öltene magára.”⁵²

Az állami színházak erkölcsnevelő feladatát hangsúlyozva Hevesi kiemelte, hogy lehet ábrázolni az erkölcstelenséget, de ott kell álljon ellenpontnak a szilárd alapokon álló erkölcsösség ábrázolása is, ám ennek Prévost darabja híján van:

„Az erkölcsösség csak véletlen szerencse, vagy ostobaság, ez Prévost felfogása s ez jellemzi ezt az üres századvégi írókat. S mily gyöngé és gyámoltalan az erkölcsösség rajzolásában, éppen olyan sajnálatraméltó akkor, amikor az erkölcstelenségről rántja le a leplet. Mert az erkölcstelenséget csak az leplezheti le, aki maga is erkölcsös. Ítélni csak az ítélni, aki maga büntelen.”⁵³

(Prévost Hevesi szerint ezzel maga is tisztában lehetett, ezért írt mentegetőző előszót regényéhez.)

Hevesi itt – nyilván önlegitimációs gesztusként – a bírálat növekvő fontosságú szerepe mellett érvelt: egyre több a kétes erkölcsiségű munka a magyar kulturális piacon, azaz a közvetítést nemcsak önmagában a művek sokasága és a növekvő számú közönség teszi indokolttá, hanem az erkölcsösség megítélése miatt is szükség van a tisztánlátó bírálókra.

Saját, imént idézett bírálata mellett a lap kiemelte „a mű egyhangú elítélését” a napisajtóban is, példákkal együtt.⁵⁴ A szóhasználat itt sem véletlen (lásd még „a színházlátogató közönség, valamint a napisajtó ítélkezett”): bár a darabot nem tiltotta be a végrehajtó hatalom, azért az irodalom és a közönség ítélőszéke mégiscsak kimondta az elmarasztaló ítéletet – hangsúlyozták a Palágyi-fivérek. Kármentésként (mert a remélt kriminalizálás elmaradt) a darabot amolyan veszélyesnek mondható zónába próbálták beszorítani: kijelentették, „tiltakozásuk” utólagos igazolását látják az „ítéletben”. Úgy vélték, a bírálatok tükrözik, hogy „tiltakozásuk mennyire hatott a közérzületre”, és ez azoknak is jelzésértékű, akik – bár a darabban kapcsolatban oszthatják az álláspontjukat – a tiltakozást mint eszközt rosszallják. Éppen az utóbbi miatt tiltakozásukat önkéntelenül is legitimálni igyekeztek, amikor annak kezdeményezőiként ezúttal már ők is csak *húsz* író tiltakozásáról beszéltek.

A Jelenkor szerkesztői Prévost darabjáról szóló ítélethez a legismertebb színikritikusoktól, Keszler Józsefnek a Nemzetben, Alexander Bernátnak a Budapesti Hírlapban és Silberstein (Ötvös) Adolf Pester Lloydban megjelent beszámolóiból idéztek saját tézisük alátámasztásához. Az utóbbi kettő Ambrus Zoltán mellett a Vígszínház pályázatbíráló bizottságának is a tagja volt, hivatalosan is elismert színházi színikritikusnak számított, Keszler József pedig – aki ebben az időben a francia drámairodalom legavatottabb szakértője volt – a színikritikusok idősebb generációjához tartozott. A premierbírálatok azonban sokkal sokszínűbbek, mint azt az idézetek mutatják. Keszler a Nemzetben Prévost-t például „haszonleső” képmutatónak aposztrofálta (aki „haszonlesésből” dimenzionálja túl a téma – „az apró csintalanságok” – jelentőségét), és elsőként a magyar kritikusok között azt is felrótta neki (nyilván a hasonlóan kritikus francia véleményekből kiindulva), hogy az erkölcstelen szerepeket tendenciózusan idegen származásúakra osztotta („a gonoszság ügyvivőinek idegeneket választott”).⁵⁵ Keszler szóba hozta a darabot ért

52 Uo. 110–111.

53 Uo. 111.

54 Bírálatok a Századvégi leányokról. *Jelenkor*, 1896. április 12., 7. sz., 111–112.

55 Keszler József tárcája. *Nemzet*, 1896. április 11., 100. sz., 1–2.

támadásokat is, nehezményezve a színházi öncenzúra gyakorlatát: „Valami irodalmi rendőrség, amelynek eddig hírére nem hallottuk, hirtelen föltámadt és cenzúrát gyakorolt fölötté, mielőtt látta. Az igazgatóság az őt jellemző bátorsággal megfutamodott a cenzúra elől és kinyirbálta a darabból a »botránkoztatóbb« részeket.”⁵⁶

Az öncenzúra, vélekedett, olyannyira kontraproduktív volt, hogy a közönség végig unta a darabot. Alexander Bernát – ahogy erről már korábban volt szó – („a darab rossz, néhány helyen szemérmetlen, cselekvénye képtelenség, a mi erkölcsünket nem érinti”) elsősorban a fordítást kárhóztatta.⁵⁷ Silberstein Adolf, a Pester Lloyd színikritikusa hevesen támadta a darabot, azt „a párizsi boulevard-romantika szeméjtjének nevezve”.⁵⁸ A három bírálat alapján a Jelenkor szerkesztői újfent azt a következtetést vonták le, hogy a színházakat az orfeumokhoz hasonlóan szigorúan kellene szabályozni:

„Sajnos, rendőrségünk a Cafés chantants irányában sokkal szigorúbban járhat el, mint színházainkkal szemben, melyek alkotmányos szabadságot élveznek. Ehhez képest tizenkét kávéházi színpadunkon valószínűleg csak gyöngé paródiában látjuk majd viszont a Félszüzeket, mert a kávéházakban a törvény éber őre vigyáz.”⁵⁹

A Jelenkor legfőbb szövetségeseinek bizonyult Magyarország sem mulasztott el tárcát közölni a bemutató alkalmából: a középpontban a darab átdolgozását tárgyalta a szerző, hangsúlyozva, hogy „a Nemzeti Színház dramaturgja erkölcsök alá fogta, sok jelenetet átdolgozott benne, enyhített és simított rajta”.⁶⁰ Fokozva a fokozhatatlant, azt is leszögezte: ez „a legszélsőbb” színmű, amely a francia színpad és irodalom szabadossága alatt készült, és amely a megnyitás előtt álló Vígszínház repertoárjára lett volna való.

Bírálat a liberális sajtóban

A bemutató értékelése – nem véletlenül – igazán a liberális sajtóban volt jelentős. A Magyar Hírlapban a Keszlerhez hasonlóan elsősorban franciás műveltségű, ekkor már több fontos regénnyel büszkélkedő Ambrus Zoltán a darab körüli közéleti botrányt mindenekelőtt reklámfogásként értelmezte, és arra kereste a választ, „vajon pornográf-e Prévost?”⁶¹ Ambrus kiemelte, hogy a francia drámaíró a neves satirikus lap, a Gil Blas újságírójaként kezdte, ahol kitűnt „irodalmi formába öltöztetett pajzanságaival”, és csak amióta írónak állt, „adja a szigorú moralistát”. Ambrus szerint Prévost üzleti megfontolások alapján adagolja a pikantériát:

„A Prévost üzlete ama kiadókhöz hasonlít, akik leragasztott címlapok alatt, »erotikumot«, »pikantúrát« igényelve, jobbára ártatlan és híg fecsegéseket árulnak. Ezek a kiadók csak igen kevéssé, mondhatnánk, csak annyira sértik a közszemérmeket, amennyire az üzlet éppen megköveteli. Ez az irodalom csak félig irodalom, mint ahogy darabunk hősnői csak Demi-Vierges-ek.”⁶²

Ambrus magát a tiltakozást is reklámfogásnak és a cenzúra visszakövetelésének minősítette. A szellemi életben a nők marginalizálásával kapcsolatos, világnézeteket áthidaló korabeli konszenzusról győz meg bennünket az is, hogy akárcsak a többi lap, a liberális Magyar Hírlap is csak a férfi aláírókat vette számításba:

56 Uo.

57 Lásd e tanulmány 34. lábjegyzetét.

58 Bírálatok a Századvégi leányokról. *Jelenkor*, 7. sz., 1896. április 12., 7. sz., 112.

59 Uo.

60 K.E.: Századvégi leányok. A Magyarország eredeti tárcája. *Magyarország*, 1896. április 11., 100. sz., 1–3.

61 Ambrus Zoltán: Századvégi leányok. *Magyar Hírlap*, 100. sz., 1896. április 11., 1–3.

62 Uo. 1.

„Összeáll húsz úriember (közöttük egy pár író) s tiltakoznak a darab előadása ellen. A belügyminiszterhez folyamodnak segítségért; visszakövetelik a cenzúrát. A szóban forgó darabot ugyan nem ismerik; ami ellen ágálnak, felvonulnak, az előttük meglehetősen ismeretlen valami. De nekik ez mindegy: elég, ha a regényt ismerik. [...] Az összes újságok per longum et latum foglalkozik a különös panasszal. [...] Minő reklám!”⁶³

Ambrus végig azt sejteti, hogy a botrány valójában a Nemzeti érdeke: 1. az egyik napilap interjút adott a színésznővel, megnyugtató a közönséget, hogy „a darabban nincs szadizmus vagy afféle”; 2. a dramaturg mindent megtesz, hogy elfogadhatóvá tegye a darabot: „Váradi [a Nemzeti frissen kinevezett fődramaturgja] hozzálát, hogy kiirtson a daraból minden kifogásolhatót. Félő, hogy a Századvégi leányok a század végén ártatlanabb lesz egy Hahn-Hahn Ida regénynél”; 3. a közönség özönlik a darabra: „veszekszik a jegyért s tíz forintot ígér egy zártszékért cserébe.” A cikket Ambrus is – a magyar sajtóban konszenzust élvező módon – a közönség által is nagyra értékelt előadás dicséretével zárja (Márkus Emíliát a második felvonás után tizenkétszer hívták vissza).

Fontos, hogy a közönség ábrázolása során a kritikusok nem tartották fontosnak, hogy annak összetételéről szóljanak: a 19. században a leghangosabban az alacsony sorból származó, gyakran írástudatlan társadalmi csoportok esetében követeltek cenzúrát (lásd Goldstein, 2009b). Itt azonban nem ilyen csoportokról, hanem olyan fővárosi polgári közönségről van szó, amelynek erkölcsait – egyes politikusi és értelmiségi csoportok szerint – meg kell óvni. Az előzetes cenzúra követelése nyilván emiatt sem talált igazán visszhangra a konzervatív liberális *establishment* körében.

A mértékadó liberális konzervatív hetilapban, a Vasárnapi Újságban a korszak egyik legnevesebb színikritikusa, Szüry Dénes ismertette a darabot, és azt „ledérségnek”, „süllyesztő iránynak”, „fércműnek” nevezte.⁶⁴ Szüry úgy vélte, a Nemzeti azért tűzte műsorra, hogy a remélten kasszadarabbal beelőzze a megnyitás küszöbén álló Vígszínházat: tudjuk, a Nemzeti Színház csak állami támogatásból és a saját bevételeiből élt, míg a Vígszínház részvénytársaságként kívánt működni, ami a remélt munkamegosztás („magas” vs. „könnyű” drámairodalom) helyett (ez Szüry véleménye is) mégiscsak konkurencia-helyzetet teremtett. A kritikus úgy vélte, a Nemzeti nagy hibája, hogy vegyesen játszik színvonalas és színvonalatlan darabot is, ez utóbbira példa Prévost szóban forgó műve. A korszakban elterjedt liberális érvhez nyúlva azzal érvelt, ha a darab színvonalas volna, nem kellene a téma normaszegésével foglalkozni: „...a genialitas meghajlást követel, még ha bánt is az iránya.” Ugyanakkor visszaigazolva a darab bemutatásán felháborodott sajtót, Szüry hangsúlyozta, hogy egy normaszegő darab esetében más elbírálás alá esik a könyv és a színház: „...az ilyféle úttörő könyveket nem igazán használják nyilvános fölolvadás céljára, hanem visszavonult magányban nyeldesik az emberek.” E mögött az az Európa-szerte elterjedt meggyőződés állt (többek közt Friedrich Schillernek köszönhetően – az ő erre vonatkozó érvei a 19. század elejétől ismertek voltak nálunk is⁶⁵), hogy bármennyire is felforgató tartalmú lehet egy könyv, az érzékekre ható színházi előadás akár cselekvésre is buzdító azonnali és megmászhatatlan hatásának csak a töredékével rendelkezik, és ez volt a legfőbb érv a színházi cenzúra mellett (Goldstein, 2009a; Goldstein, 2009b). Míg az olvasás többnyire privát és magányos cselekvés, amit a többé-kevésbé művelt egyén kontrollálni tud, addig egy előadás megtekintése közösségi akció, ahol egyéni kontrollra csekély a lehetőség.

Szüry felrótta az általa magázva megszólított szerzőnek „a régi francia lelki nobelesse” és a „gyöngéd lelkű francia női” típus mellőzését, és – messze nem azonosulva a Palágyiak frankofóbiájával – a francia kultúrát számos francia kritikushoz hasonlóan mentegetve úgy véli, a párizsi erkölcsök nemzetközi hatásra – „az élvhajásztól kimerült nemzetközi sokadalom léhaságaitól” – romlottak meg. Itt Szüry a Prévost darabja kapcsán szóvá tett francia vs. idegen kettősséget egyetértően veszi át Keszler Józseftől: a darab erkölcstelen figurái mind idegen származásúak. Keszler és Szüry – a francia kritikusok többségével megegyező – értelmezéséhez maga Marcel Prévost adta a muníciót, hiszen nem félreérthető módon a szereplők leírása, elnevezése során többször is utalt azok idegen gyökerére: a flörtölő Maud de Rouvre angol keresztnévet visel (a flört mint gyakorlat szigetországból eredő importját hangsúlyozandó)

63 Uo. 2–3.

64 Szüry Dénes: A századvégi lányok. *Vasárnapi Újság*, 16. sz., 1896. április 19., 246–247.

65 Köszönet Gajdó Tamásnak, hogy erre felhívta a figyelmemet és segítette a kutatásban.

és kubai anyától származik (az érzékiség egzotikumát hangsúlyozandó), a meghiúsult parti után pedig – 1894-et, Dreyfus letartóztatásának évét írjuk! – az őt szeretőjének kívánó zsidó bankár karjaiba menekül (tipikus antiszemita sztereotípiával a zsidóság, a pénz- és a szexéhség összekapcsolását kiemelő).⁶⁶ A hazai kritikusok közül senki sem részletezte a regényben és a darabban előforduló sztereotípiák kérdését (az antiszemitát sem): a szereplők idegen gyökerének megemlézése általánosságban csak Prévost és vele együtt a „francia szellem” mentegetésére szolgált.

A darab – szerzője szándékaival ellentétben – mégsem az erkölcstelenség „idegen” gyökereinek a leleplezése miatt lett népszerű, hanem mert a flörtöt mint Franciaországban hódító útjára indult társadalmi gyakorlatot – ahogy később, 1904-ben a Huszadik Század fogalmazott: „a modern udvarló-tartás lélekrajzát” – mutatta be. Szüry abban azonban osztozott a Jelenkor által közzétett tiltakozás íróinak félelmében, hogy egy ilyen darab a közönséget rossz útra viszi („unalmasnak fogja találni a tisztességet”), és hovatovább alacsony mércét állít a hazai drámaírók elé, akik majd megrészegülnek a könnyű siker lehetőségétől (és még akkor is ok van a félelemre, teszi hozzá, ha a színházi bírálóbizottság magyar írókkal szemben egyébként szigorú mércét használ).

Szüry ezen a ponton figyelmeztet is: az írók tiltakozása a „Nemzetközi Művészet” (ez a Nemzeti külföldi darabokat jelölő kategóriája volt) feltartóztatására akkor is megalapozott, ha egyben különösnek tekinthető: „Ez a célzat rokonszenvet érdemel, még ha veszedelmes fegyverrel védik is azt.” De mit is értett Szüry „veszedelmes fegyver” alatt? Úgy vélte, a darab által okozott erkölcsi kár nem ér fel azzal, amit betiltása miatt a sajtó- és szólásszabadság elszenvedne:

„Értem az előleges rendőri beavatkozás fegyverét, ami olyan féltett és értékes jogot érintene, amely nem állana arányban a »Századvégi leányok« előadásából eredő erkölcsi hátránnyal. Bármit inkább, semhogy a sajtó- és szólásszabadságon essék csorba! [...] Nálunk minden szabad, szóval és írásban. Ez bajnak forrása időnkint; de mérhetetlenül kisebb baj, semmint ha nem lenne szabad a szó s az írás.”⁶⁷

Azzal érvelt, hogy egy esetleges rendőrségi betiltáson felbuzdulva mások majd újabb – esetleg értékesebb – művek betiltására fogják felszólítani a rendőrséget. A sajtó- és a szólásszabadság megvédelmezésével kapcsolatosan – és a botránydarab negatív esztétikai megítélését ellensúlyozandó, valamint a darab hazai bemutatóját az eredeti műtől külön kezelő magyar sajtóhoz hasonlóan – azt is kiemelte, hogy a magyar bemutató ellen nem emelhető kifogás, sőt a főszerepet játszó Márkus Emília „a művészi becsvágy legértékesebb fokát érintő célzattal kezeli azt”. Figyelemre méltó az is, hogy a többi lappal egyetértésben ő is mindössze húsz íróról beszélt.

Szüry írása mérce volt a már említett kisvárosi értelmiségi, Molnár Samu bajai tanár számára is. Szóhasználatuk azonban jelentősen eltért, ami rávilágít a liberalizmus korabeli szerteágazó értelmezési lehetőségeire és korlátaira, és ezzel összefüggésben a hazai nacionalizmus radikalizálódására is:

„...húsz neves író már megsokallva a végtelen szabadosságot a mindenféle piszkos idegen színművek színrehozatalában, tiltakozott Marcel Prévost *Demi-Vierges* színműve színrehozatala ellen, sőt egyenesen a belügyminiszter úrhoz fordultak, hogy tiltsa meg a dráma előadását.”⁶⁸

Szüry Dénes véleményének ismertetése során Molnár hangsúlyozta: bár a nyílt levél „szokatlan forma”, a tiltakozás megalapozott, hiába gúnyolják „hypererkölcsösnek” a „mozgalmat”. Azt ugyanis nem szemérmes indulatok, hanem „irodalmi józanság” vezette, hogy útját állja az import „félmoralista áramlatoknak”, mert „odáig jutottunk már, hogy ez a dekadens irány nem ismeri a családi és magánélet szentélyét, lányos szemérmét, sőt még a paradicsom fügefalevelét sem tiszteli már”. A Jelenkor által komoly társadalmi jelenségnek tételezett frankofília bírálatához kapcsolódva Molnár

⁶⁶ Prévost egyébként később Dreyfus-párti lett. Lásd Piers Paul Red: Dreyfus and the Birth of Intellectual Protest, <http://standpointmag.co.uk/node/4256/full> (Jan.–Feb. 2012) (utolsó letöltés: 2013. november 15.).

⁶⁷ Szüry Dénes: A századvégi lányok. *Vasárnapi Újság*, 1896. április 19., 16. sz., 247.

⁶⁸ Dr. Molnár Samu: Dumas és a nő. *op. cit.*

szerint „a frankomaniakusok” igazi bűne az, hogy „a francia szellemet csak elaljasodott formában bálványozzák”, amit szerinte jól mutat, hogy Prévost darabját Párizsban csak harmadrangú színház játszotta. Molnár a nyílt levél mint forma veszélyeire is kitért Szűry erre vonatkozó gondolatmenetéhez kapcsolódva:

„Mert könnyen megeshetik, hogy holnap más hús író áll elő és esetleg olyan iránynak előzetes elnyomására fogja föl hívni a végrehajtó hatalmat, amely szélesebb körre kiterjedő, még féltettebb kincset érintene. Nálunk minden szabad szóval, írásban.”

A függetlenségi párti (és liberális elveket valló) Egyetértésben a lap színikritikusa, Tímár Szaniszló a viták miatt a *Századvégi leányok* a „színi saison legérdekesebb darabjaként” aposztrofálta.⁶⁹ Ugyanakkor úgy vélte, az erkölcstelenség vádja miatt érdemtelenül sok reklámot kapott, amit jól mutat, hogy „nagy volt a kapkodás a jegyek után; tíz nappal előbb már nem lehetett a jegyekre előjegyeztetni”. A várakozásokkal szemben azonban a közönség „japán saláta” helyett csak közönséges „főzeléket” kapott: „Nem elég erős arra, hogy perverzitásnak, vagy cédaságnak tartjuk, nem elég finom, hogy tisztességes szalondarabnak nevezzük.”⁷⁰ Ugyanakkor jó problémafelvetésnek tartotta a konvencionális házasság képmutatása leleplezését (a szereplők „emancipálták magukat az erénytől”). A megint csak hús író tiltakozásaként aposztrofált „nyílt levelet” ugyancsak képmutatónak találta, hiszen a tiltakozók nem tudhatták, milyen átdolgozás fog színpadra kerülni, ráadásul a közönség „ennél frivolabb jelenetekhez is hozzászólt már”: „Az anticipált felháborodás tehát nem volt igazolt, mert csak olyan darabról ítélnénk, amely a *Nemzeti Színházban*, nem olyanról, amely Párizsban került színre.” A színészi játékot megkülönböztető diskurzushoz kapcsolódva azt is leszögezte, hogy az ötszöri visszatapsolással végül is a közönség „az igazgatóság pártján állt”.⁷¹

A nemzetközi – elsősorban francia – modern áramlatokra a korszakban legnyitottabb A Hét a regény és nem a darab kapcsán – aminek itt természetesen jelentősége van – egyértelműen a szerző mentegetésével indít: a *Demi-Vierges* „elég jó regény”, „böcsületes újságírói munka”, azaz „egy kicsit szeniális és egy kicsit nagyképű.”⁷² Itt a P.P. álnév mögött rejtőző Ignotus azért nevezte újságírói munkának Prévost regényét, mert a francia szerző – olyan újságírói kompetenciák mellett, mint a „pillantás közvetlensége” és az „ítélet gyorsasága” – az újságírókat meghazudtoló módon „a maga szemével nézett meg egy sötét világot”, akárcsak – Ignotus szerint – a szibériai börtönökről tudósító amerikai tudós és diplomata (Ignotus szerint: „felfedező”), George Kennan. Figyelemre méltó, hogy Ignotus a regényt dicsérve hírlapírói érienyeket emel ki, ami azt mutatja, hogy nemcsak az újságírásról kérték számon irodalmi színvonalat, hanem ez fordítva is megtörténhetett.

Ignotus úgy vélte, a darab hatása a francia irodalom valóságosságával magyarázható, mondván, a skandináv irodalom mellett „a francia irodalom tárja föl legőszintebben az életet”: a *demi-vierges* típusa mindenhol létezik, mivel csak „a legkiváltságosabb körök anyagi körülményei teszik lehetségessé, hogy a leányok hamar férjhez menjenek”, és „a világ nemcsak boldog arisztokratákból áll”. A korszakban nem szokatlan módon, de a darab hazai értelmezési kontextusában inkább kivételes jelleggel Ignotus az „új nő” és az alsóbb osztályok problematikáját az azoknak tulajdonított felforgató jelleggel keresztlül össze is kapcsolta (lásd Datta, 1999), és a házasságok kitolódását gazdasági kérdésnek láttatta, amely csakis egy utópikus társadalomban található megoldásra: „Ilyen mód ez a pikáns kis probléma együvé kerül a munkások roppant problémájával; megoldani csak egy utópikus nagy gazdasági átalakulás tudná, s amely ezt megindítja, ama rettentő világforradalmat regények és drámák nem igen szokták előidézni.” Ez egy örök probléma – tartja Ignotus –, és leszögezi, hogy törvénnyel nem lehet majd időszerű házasságokat kikényszeríteni. Ő az egyetlen, aki a *Századvégi leányok* címet nem az eufemizálás miatt, hanem azért nem tartja jónak, mert „e jelenséget szemérmatosan csak a század végére akarja korlátozni”. A darab legfőbb hibája Ignotus szerint az, hogy „unalmas”, „technikai ügyfogyottság”, valamint számos ellentmondás jellemzi, és „nem érdemli meg azt a felvetést, hogy

69 Tímár Szaniszló: *Századvégi leányok. Egyetértés*, 1896. április 11., 100. sz., 1.

70 A gasztronómiai hasonlatok gyakoriak voltak a szellemi termékek fogyasztása ábrázolásakor a 19. század végi európai és hazai sajtóban.

71 Tímár Szaniszló: *Századvégi leányok. Egyetértés*, 1896. április 11., 100. sz., 1.

72 P.P.[Ignotus]: *Századvégi leányok. A Hét*, 1896. április 12., 328. sz., 241–242.

merészen, de becsületesen száll szembe a morál hazugságaival”. Ignóthus tehát méltányolta volna, ha „a társadalmilag és politikailag steril és biztonságos színjátszással szemben” – ami a 19. századi színház legfőbb jellemzője volt (Goldstein, 2009c) – az élet valóságghú bemutatására került volna sor. Míg tehát a regény esetében sikeresnek vélte az erkölcsi hazugságok leleplezését, a darabot elhibázottnak tartotta: még a regény célját sem sikerül teljesítenie. Akárcsak Szüry és sokan mások, a hazai játékot azonban ő is megdicsérte, ami végső soron megmentette a bemutatót.

A tiltakozás utóélete

A botrány hullámai megtörték a liberális állam mellvédjén: a darab kriminalizálását célul kitűző tiltakozás hatástalan maradt, amit a Jelenkor beismerése mellett az is ékesen bizonyít, hogy a bemutatót követően még négyszer játszották a Nemzetiben 1896 áprilisában, és csak közvetlenül a millenniumi ünnepi előadások előtt vették le a repertoárról. Ugyanakkor a botrány elcsendesülésével számos vidéki – például a pécsi, a szegedi és a debreceni – színházban (ezek a jelentősebb vidéki színházak szokásukhoz híven a Nemzetiben az évad során játszott darabokból állították össze kínálatukat) a helyi társulatok októberben több ízben is játszották Prévost darabját,⁷³ ami a darab iránti folytonos érdeklődést bizonyítja. A debreceni előadás kapcsán a helyi lap a történet leírásán túl – a magyar sajtóban már megszokott módon – szintén a színészi játékra helyezte a hangsúlyt a mű és annak előadása szétválasztása felé tett lépésként: a „három főszereplő diszkrét játékának köszönhető, hogy a közönség végighallgatta az előadást [...] igaz művészettel játszották meg és rajzolták meg a mi színpadainkon visszatetsző alakokat.”⁷⁴

A század utolsó éveiben a „századvégi leányok” kifejezés az értéktelenség és a normasértés toposzaként hódított: ekként tűnt föl 1897. áprilisában a Zalai Közlöny egyik szarkasztikus tárcájában,⁷⁵ a Szarvas és Vidéke 1898-as nőkhöz intézett vezércikkében pedig mint „fenyegető” tömeg.⁷⁶ A „félszüzek” kifejezés is elterjedt volt: például Ady Endre is használta – igaz, nem az erkölcstelenség, hanem a sekélyes érzelmek megfelelőjeként – Herczeg Ferenc *Gyurkovics-leányok* című darabjának debreceni bemutatójának ismertetésekor 1899-ben.⁷⁷

A színházak személyi állománya sem változott meg: az inkriminált darab bemutatása idején igazgató Festetics Andor, valamint Váradi Antal dramaturgigazgató is a székében maradt, az utóbbit ráadásul még az év során a III. osztályú vaskorona rend lovagjává is ütötték. Hovatovább a színházat intendánsként felügyelő Nopcsa Elek nemhogy nem bukott meg, de még az év októberében ki is nevezték a Magyar Királyi Operaház és a Nemzeti Színház, azaz az állami színházak felügyeleti hatóságának az élére – igaz, egy év múlva távoznia kellett a székéből, amire távolról sem a Prévost-bemutató, hanem a korábbi Bartók-ügy, valamint kudarcos személyi politikája miatt került sor. Ugyanakkor a Nemzetiben a millenniumra való tekintettel elmaradt a nyári szünet, és belügyminiszteri engedéllyel – ezúttal tehát előzetes cenzúra révén! – állítottak össze műsort azokból a darabokból, amelyeket a színház a legjobb teljesítményének tartott (Pukánszky, 1938b). Ekkor tűzték újból műsorra egyebek között Dumas *Kamélias hölgyét* is, amely azon túl, hogy a Nemzeti „legjövendelmezőbb kasszadarabjának” számított,⁷⁸ a nő–férfi-ábrázolás tekintetében sem volt (már) normasértő – mint említettem –, és gondolkodás nélkül bekerülhetett az említett reprezentatív válogatásba (Pukánszky, 1938b).

73 Pécsi előadás: október 7 és 12; szegedi előadás: október 7 és 9., debreceni előadás: október 14. *A Pécsi Nemzeti Színház műsorának repertórium bibliográfiával (1895–1949)*. Országos Színház-történeti Múzeum és Intézet, Budapest, 1992, 57. (Lásd *Pécsi Napló*: szeptember 23., október 7., október 8., október 13.) A szegedi előadás plakátja: <http://www.europeana.eu/portal/record/09408/902799ADA057EC0860BECB50377A87C37CDF3BAC.html?start=7> (utolsó letöltés: 2014. április 20.). Illetve a debreceni plakát leírása: http://biblioteca.universia.net/html_bura/ficha/params/title/szazadvégi-leanyok-les-demi-vierges/id/58449183.html (utolsó letöltés: 2014. április 22.). Ugyanakkor a korszakban konzervatívabb ízlésűnek mondott kolozsvári színház nem játszotta. Itt köszönöm meg Huszár Ágnes és Gajdó Tamás segítségét (Országos Színház-történeti Múzeum és Intézet).

74 *Debrecen-Nagyvárad Értésítő*, 1896. október 18., 42. sz., 2.

75 V.H.: A szegény ördög. *Zalai Közlöny*, 1897. április 2.

76 Szerk.: Vezércikk a nőkhöz. *Szarvas és Vidéke*, 6. sz., 1898. február 6.

77 http://www.intratext.com/IXT/HUN0028/_P22.HTM

78 Magyar Hírlap, 1896. március 22., 10.

Irodalom

- A Pallas Nagy Lexikona (1900): XVII. kötet (I. pótkötet). Budapest: Pallas.
- Ariadne (1911): *A férjfogás művészete. Hogy lehet hozomány nélkül jól férjhez menni?* 2. kiadás. Budapest: Magyar Könyvkiadó.
- Bachleitner, Norbert (2009): The Habsburg Monarchy. In: Robert Justin Goldstein (ed.): *The Frightful Stage. Political Censorship of the Theater in 19th Century Europe*. New York & Oxford: Berghahn Books.
- Blackwell, E. (dr.) (1890): *Tanács a szülőknek, hogyan neveljék gyermekeiket nemi tekintetben erkölcsösen*. A 6. kiadás után angolból fordítva. Budapest: Athenaeum.
- Casta-Rosaz, Fabienne (2000): *Histoire du flirt. Les jeux de l'innocence et de la perversité, 1870–1968*. Paris: Grasset.
- Corbin, Alain (1995): *Time, Desire and Horror. Towards a History of the Senses*. Transl. by Jean Birrell. Oxford & Cambridge: Polity Press.
- Corbin, Alain (1996): *Women for hire. Prostitution and Sexuality in France after 1850*. Massachusetts, Cambridge: Harvard University Press.
- Császtvay Tünde, szerk. (2010): Az obszcén Budapest. *Budapesti Negyed*, 3. sz.
- Datta, Venita (1999): Intellectuals, Honor, and Manhood at the Fin de Siecle. In uő: *Birth of a National Icon. The Literary Avant-Garde and the Origins of the Intellectual in France*. New York: New York Press.
- Don Péter (2013): *Lovagias ügyek. Magyar írók és újságírók párbajai (1834–1920)*. Budapest: Corvina.
- Eder, Franz X. (1999a): Introduction. In: Franz X. Eder & Lesley Hall & Gert Hekma (eds.): *Sexual Cultures in Europe*. Manchester & New York: Manchester University Press.
- Eder, Franz X. (1999b): Sexual Cultures in Germany and Austria. In: Franz X. Eder & Lesley Hall & Gert Hekma (eds.): *Sexual Cultures in Europe*. Manchester & New York: Manchester University Press.
- Egy nagyvilági hölgy [Wohl Janka] (1880): *Az Illem. Útmutató a művelt társaséletben*. Budapest: Athenaeum.
- Espagne, Michel (2004): A francia-német kulturális transzferek. *Aetas*, 3–4. sz.
- Fábri Anna (1996): „A szép tiltott táj felé.” *A magyar írók története két századforduló között (1795–1905)*. Budapest: Kortárs.
- Ferenczy Ferenc (1904): *Flirt*. Budapest: Lampel.
- Freifeld, Alice (1999): The de-germanization of the Budapest stage. In: Keith Bullivant & Geoffrey Giles & Walter Pape (eds.): *Germany and Eastern Europe 1870–1996: Cultural Identities and Cultural Differences*. Amsterdam & Atlanta: Rodopi Bv.
- Freifeld, Alice (2000): *Nationalism and the Crowd in Liberal Hungary, 1848–1914*. Washington & Baltimore & London: The Woodrow Wilson Center Press.
- Gans, Herbert J. (2003): Népszerű kultúra és magaskultúra. In: Wessely Anna (szerk.): *A kultúra szociológiája*. Budapest: Osiris.
- Gerő András (2009): *Se nő, se zsidó: előítéletek találkozása a századforduló Monarchiájában*. Budapest: Új Mandátum.
- Goldstein, Robert Justin (2009a): Introduction. In: uő. (ed.): *The Frightful Stage. Political Censorship of the Theater in 19th Century Europe*. New York & Oxford: Berghahn Books.
- Goldstein, Robert Justin (2009b): France. In: uő. (ed.): *The Frightful Stage. Political Censorship of the Theater in 19th Century Europe*. New York & Oxford: Berghahn Books.
- Goldstein, Robert Justin (2009c): Summary. In: uő. (ed.): *The Frightful Stage. Political Censorship of the Theater in 19th Century Europe*. New York & Oxford: Berghahn Books.
- Gruber Miksa (dr. med.) (é. n.): *A nemi élet egészségtana férfiak számára*. Átdolgozta és a honi viszonyokhoz alkalmazta Dr. Sugár K. Márton. Az egészségápolás könyvtára II. Budapest: Légrády. (Az OSZK elődjéhez 1907-ben került belőle példány.)
- Gyáni Gábor (1998): *Az utca és a szalon. A társadalmi térhasználat Budapesten, 1870–1940*. Budapest: Új Mandátum.
- Horváth Zoltán (1961): *Magyar századforduló. A második reformnemzedék története (1896–1914)*. Budapest: Gondolat.
- Kalocsa Róza (1884): *Az Illem könyve*. Budapest: Révai.
- Korning Th. G. (dr.) (1894): *A szexualitás egészségtana*. Ford. Dr. Nadas Mihály. Budapest: Rozsnyai Károly kiadása.

- Kosáry Domokos & Németh G. Béla, szerk. (1985a): *A magyar sajtó története II/1. 1867–1892*. Budapest: Akadémiai.
- Kosáry Domokos & Németh G. Béla szerk. (1985b): *A magyar sajtó története II/2. 1848–1867*, Budapest: Akadémiai.
- Kovács Bernadett (2008): Művészi aktábrázolás vagy közszeméremsertő meztelenkedés. *Art Magazin*, 5. sz.
- Lafferton Emese (1998): A bukott nő a viktoriánus képzeletvilágban. *Rubicon*, 6. sz.
- Mátay Mónika (2003): Egy prostituált lemészárlása: a város, a nő és a bűnöző. *Médiakutató*, ősz, 7–28. o.
- Nye, Robert A. (1999): Sex and sexuality in France since 1800. In: Franz X. Eder & Lesley Hall & Gert Hekma (ed.): *Sexual Cultures in Europe*. Vol. I. National Histories. Manchester & New York: Manchester University Press.
- Pukánszky Kádár Jolán (1938a): A Nemzeti Színház levéltára. *Levéltári Közlemények*, 16. sz.
- Pukánszky Kádár Jolán (1938b): *A Nemzeti Színház százéves története*. I. köt. Budapest: Magyar Történelmi Társulat.
- Pukánszky Kádár Jolán (1938c): *A Nemzeti Színház százéves története*. II. köt. Budapest: Magyar Történelmi Társulat.
- Pukánszky Kádár Jolán (1940–1941): Az Országos Levéltár színház-történeti forrásanyaga. *Levéltári Közlemények*, 18–19. sz.
- Rényi Gyula (1898): *Félszüzek*. Szeged: Gönczi.
- Révai Nagy Lexikona* (1913): Budapest: Révai Testvérek.
- Rózsa Géza (dr.) (1896): *Félszüzek*. Budapest: Sachs és Pollák.
- Sirinelli, Jean-François (1990): *Intellectuels et passions françaises. Manifestes et pétitions au XXe siècle*, Paris: Fayard.
- Stark, Gary D. (2009): Germany. In: Robert Justin Goldstein (ed.): *The Frightful Stage. Political Censorship of the Theater in 19th Century Europe*. New York & Oxford: Berghahn Books.
- Szabó Máté (2007): *A tiltakozás kultúrája Magyarországon. Társadalmi mozgalmak és politikai tiltakozás 2*. Budapest: Rejtjel.
- Szabóné Nogáll Janka (1911): *Flirt: tizenhét történet*. Budapest: Légrády.
- Szathmáry Sándor (1908): *Nagyvárosi erkölcsök. Budapest szexuális élete*. Budapest: Magyar Országos Laptudósító.
- Szigeti Péter (2002): A szexualitás nyilvánossága a századforduló Budapestjén. *Médiakutató*, tavasz, 85–101. o.
- Virágh Lajos (1896): *Félszüzek*. Budapest: Kun.
- Wohl Janka, szerk. (1895): *A modern asszony breviáriuma*. Budapest: Athenaeum.

Balázs Eszter (1971) történész. 2008-ban szerzett doktori fokozatot a párizsi École des Hautes Études en Sciences Sociales-on és az ELTE-én. A Kodolányi János Főiskola kommunikáció- és médiatudományi tanszékének docense, lapunk szerkesztője. Érdeklődési területe a társadalom-, a kultúr- és a médiatörténet, illetve ezeken belül értelmiség-történet. Könyvei: *Les Héros de Budapest* (2006, Phil Casoarral), „Az intellektualitás vezérei.” *Viták az irodalmi autonómiáról a Nyugatban és a Nyugatról* (2009). Legutóbbi írása a *Médiakutató*-ban: „Káprázattól az illúzióvesztésig : a háború jelentései a Nyugatban” (2010. tavasz).

Klesténitz Tibor

„A rendes mederben javul a miniszterelnök állapota.” A KSV-lapok, az Esti Újság és Gömbös Gyula utódlásának kérdése*

A címben idézett információt¹ az Esti Újság című kormánylap tette közzé 1936. október 4-én, tehát mindössze két nappal azelőtt, hogy bekövetkezett a németországi gyógykezelésen tartózkodó Gömbös Gyula halála. A tanulmány azt mutatja be, hogy ez a furcsa híradás miként illeszkedik a kormánylap és a Központi Sajtóvállalat (KSV) közötti konkurenciaharc történetébe.

A két világháború közötti évtizedekben világszerte megfigyelhető a korábbi korszak meghatározó folyamatának, vagyis az információs monopóliumok lassú leépülésének a megszakadása – az önkényuralmi rendszerekben és a fejlett demokráciákban egyaránt (Z. Karvalics, 2004). Gömbös Gyula miniszterelnökként szintén arra tett kísérletet, hogy saját sajtóbirodalmat építsen ki, monopolizálva ezzel a magyarországi híráramlást. Törekvései természetesen komoly ellenállást váltottak ki a sajtópiac ellenérdekelte szereplőinek részéről, a konkurenciaharc pedig a hírelállítás terén is éreztette hatását. Az esettanulmány ennek a küzdelemnek az egyik epizódját tárja fel.

A történet két főszereplője az 1932 után kiépített kormánypárti sajtóbirodalom egyik orgánuma, valamint az 1919 óta működő katolikus lapkiadó, a Központi Sajtóvállalat (KSV). A Zichy János gróf² által irányított vállalat – a kortársak által gyakran csak keresztény pártnak hívott – Keresztény Gazdasági Szociális Párt, illetve a Habsburg-ház magyarországi uralmának helyreállítására törekvő legitimista politikusok befolyása alatt állt. Ezek a csoportok 1932-ben bizalmatlansággal fogadták Gömbös Gyula miniszterelnöki kinevezését (aki főszerepet játszott IV. Károly király második trónfoglalási kísérletének megakadályozásában 1921-ben), és az is ellenkezésre sarkallta őket, hogy Gömbös modern, országosan szervezett tömegpártot kívánt létrehozni politikájának támogatására. 1933 júniusában Zichy János a keresztény párt elnökeként bejelentette, hogy a királykérdés eltérő megítélése miatt pártja ellenzékbe megy (Gergely, 1993). A KSV azonban ennek ellenére sokáig csak nagyon visszafogottan érvényesítette orgánumaiban – a Nemzeti Újságban és a százezres példányszámban megjelenő déli lapjában, az Új Nemzedékben³ – az ellenzékiiséget, hiszen ingatag anyagi helyzete miatt igencsak rászorult a kormány támogatására (Klesténitz, 2013: 281).

Gömbös Gyula miniszterelnökként a sajtó kezelésében is újításokra törekedett (Sipos, 2011), sőt kifejezetten a magyar nacionalista sajtó megteremtését tartotta küldetésének.⁴ Már legelső rádiónyilatkozatában kifejtette: egyetlen kormány sem lehet eredményes, „ha közte és a közvélemény között nincsen meg az állandó, szilárd és kölcsönös bizalmon alapuló lelki kapcsolat”. Ezért megbízta a miniszterelnöki sajtóosztályt vezető Antal Istvánt,⁵ hogy kezdje meg az új típusú kormánylapok indításának előkészítését (Gergely, 2004). Így jelenhetett meg 1933 februárjában

* A tanulmány az MTA BTK Médiatudományi Kutatócsoportjának támogatásával készült.

1 A rendes mederben javul a miniszterelnök állapota. *Esti Újság*, 1936. október 4.

2 Zichy János, gróf (1868–1944): nagybirtokos, legitimista politikus, számos katolikus társadalmi egyesület elnöke, 1926-tól a Keresztény Gazdasági és Szociális Párt elnöke.

3 Esztergomi Prímási Levéltár (a továbbiakban EPL) Cat. D/c/3247-1934. Czapik Gyula jelentése a KSV-ről 1934. szeptember 10.

4 Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára (a továbbiakban ÁBTL) V-116532. A Budapesti Népegészség vádirata Antal István ellen 1945. 99. Lásd még Antal (2004).

5 Antal István (1896–1974): jogász, politikus. 1932-től a miniszterelnökségi sajtóosztály vezetője, 1935–1936 között igazságügyi államtitkár. 1944-ben tagja lesz a Sztójay-kormánynak, a népbíróóság halálra ítéli, ám ezt életfogytiglani fegyházbüntetésre változtatják. 1960-ban amnesztiával szabadul.

Hubay Kálmán⁶ szerkesztésében a Függetlenség. A lap alaptókéjét Budapest főváros sajtóalapjából teremtették elő. Antal István elsősorban tömegorgánumnak szánta, amely direkt propaganda helyett tendenciózus híradásokkal szolgálja a kormányfő érdekeit (Antal, 2004). A lapot kezdetben negyvenezer példányban nyomtatták ki, de 1934 nyarára elérte a százezres forgalmat. Ennek egyik titka az alacsony ár volt, hiszen hétköznap négy fillérbe, hétvégén tíz fillérbe került, amivel az egyik legolcsóbb napilapnak számított. Ez természetesen csak komoly anyagi áldozatok árán volt fenntartható.⁷ A következő kormánylap, a maga tíz filléres árával szintén olcsónak számító Új Magyarország 1934 augusztusában indult meg (Gergely, 2004).

A katolikus véleményformálók közül sokan figyelték ellenérzésekkel a fejleményeket. Mikes János megyéspüspök⁸ például felsőházi beszédében ítélte el az új kormánylapokat, mert azok alacsony áraikkal megnehezítették konkurenseik helyzetét.⁹ A Bangha Béla jezsuita páter¹⁰ nevéhez köthető Sajtószemle publicistája még élesebben fogalmazott, és – összhangban a liberálisok által használt terminológiával (Gergely, 2001) – azzal vádolta a kormányt, hogy a „dömpinglapokat” agresszív piacszerzési céllal árulják olyan olcsón.¹¹

A politikai ellentétek és a dömpingsajtó megteremtése tehát megelőlegezték a két fél közötti konfliktusokat, amelyek azonban csak 1935-től jelentkeztek ténylegesen. Az ekkor megtartott parlamenti választásokat követően, amelyeken a keresztény párt komoly visszaesést szenvedett el, a kormány intenzív kampányba kezdett a Nemzeti Egység Pártja (NEP) országos szervezetének kibővítésére. Ehhez kapcsolódva a Miniszterelnökségen azt tervezték, hogy négyfilléres déli lapot indítanak, ami komoly konkurenciát jelentett volna az Új Nemzedéknek.¹² A KSV ráadásul 1935 nyarán súlyos anyagi válságon ment keresztül, olyannyira, hogy még nyomdászamláját sem tudta kifizetni. Ezt végül Antal István tette meg a Miniszterelnökség sajtóalapjából. A szívesség fejében viszont – természetesen – azonnal előállt kívánságaival: azt akarta elérni, hogy a jelentős példányszámmal büszkélkedő Új Nemzedék szakadjon ki a vállalatból, és egy új részvénytársaság adja ki, amely 51 százalékban a kormány, 49 százalékban pedig a KSV birtokában áll.¹³ Antal garantálta volna, hogy az Új Nemzedék továbbra is katolikus marad, de elvárta, hogy ezután politikailag a kormányt szolgálja. A Nemzeti Újságot a KSV tulajdonában hagyta volna, de kikötötte, hogy ennek is kormánytámogató orgánumnak kell tevékenykednie.¹⁴ A javaslatról kezdett egyeztetések híre komoly feszültségeket váltott ki a legitimisták köreiből, akik úgy vélték, a kormány az Új Nemzedék megszerzésével meg akarja akadályozni, hogy az a legitimista propaganda eszköze legyen. Egyesek szerint Antal István összehangolt akciót kezdett a legitimisták háttérbe szorítására a sajtóban.¹⁵

Az Új Nemzedék átvételének terve azonban végül megghiúsult, a KSV vezetői pedig 1935 végén – ismeretlen forrásból – jelentős összegű kölcsönt szereztek,¹⁶ ami lehetővé tette a számukra, hogy lapjaikat függetlenítsék a kormány befolyása alól. Az anyagi háttér rendezése szerencsésen egybeesett a politikai változásokkal, amelyek szintén növelték a vállalat mozgásterét. 1935 végén a kormánypárt konzervatív politikusai ugyanis elérkezettnek látták az időt, hogy megállítsák a NEP további terjeszkedését (Ormos, 2000). Mindez látványos következményekkel járt a vállalat politikai irányvonalában: a KSV orgánumainak vezércikkeit január 1-jét követően a politikai problémák nyílt, ellenzéki szellemű tárgyalása jellemezte. A vállalat egyik publicistája például fellépett a járási pártszervek

6 Hubay Kálmán (1902–1946): miskolci származású újságíró, 1933-tól a Függetlenség szerkesztője. 1938-ban a hungaristákhoz csatlakozik, 1944-ben a nyilas puccs után miniszter lesz. Háborús bűnösnek halálra ítélik és kivégzik.

7 ÁBTL V-116532. Jegyzőkönyv Antal István kihallgatásáról 1946. január 13. 49. Antal emlékirataiban havi huszonezzer pengős dotációról írt, amelyet azonban idővel, a Függetlenség példányszámának emelkedésével párhuzamosan csökkentettek (Antal, 2004).

8 Mikes János, gróf (1876–1945): 1912 és 1935 között szombathelyi püspök, majd lemondása után címzetes érsek, a hazai legitimizmus egyik vezéralakja.

9 A magyar sajtó nehézségei. *Nemzeti Újság*, 1934. június 15.

10 Bangha Béla (1880–1940) jezsuita szerzetes, hitszónok, politikus, író, több folyóirat (Mária Kongregáció, Magyar Kultúra) szerkesztője, a katolikus sajtómozgalom egyik meghatározó alakja.

11 Állásfoglalás a sajtódömping kérdésében. *Sajtószemle*, 1934. 3. sz. 3. Antal István egyébként azt állította emlékirataiban, hogy a KSV lapjai – miután a Magyar Újságírók Egyesülete 1934. április 22-én elítélte a dömpingsajtót – a Függetlenség pártjára álltak (Antal, 2004). A vállalat lapjaiban azonban nem találni nyomát ennek az állítólagos támogatásnak – a KSV szerkesztősegei valójában inkább a tárgyyszerű tájékoztatásra szorítottak ebben a kérdésben. Lásd például *Nemzeti Újság*, 1934. május 2.; 1934. május 3.

12 EPL Cat. 56/123-1937. Marsovszky Ivor a primásnak, 1935. augusztus 3.

13 Amikor egy évvel korábban az Új Magyarorságot létrehozták, Gömbös szintén kikötötte, hogy a miniszterelnökség sajtóosztályáé legyen a tulajdonjog 51 százaléka (Antal, 2004).

14 EPL Cat. 56/123-1937. Czapik Gyula Drahos Jánosnak, 1935. augusztus 17.

15 EPL Cat. 56/123-1937. Körlevél a magyar legitimizmus Vezéreihez, „Egy aggó legimitista” aláírással. Dátum nélkül.

16 EPL Cat. 56/123-1937. Czapik Gyula Drahos Jánosnak, 1935. december 19.

felállításának terve ellen, mert úgy látta, hogy ez az intézmény a kíméletlen centralizmus előretolt bástyája lenne, amelyet idegen szellemű drillel, parancsszóval akarnak az országra erőltetni.¹⁷A Nemzeti Újság szerzője a fő ellenséget a NEP új képviselőiben vélte megtalálni,¹⁸ akiről úgy vélte, hogy csak a hatalom árnyékában tudnak szervezkedni, a tömegek pedig kényszerből támogatják őket, noha „az erőszakoskodás, a felforgatás, az értékek lábbal tiprása sohasem volt a jobboldali politika célja és módszere”.¹⁹

Az Esti Újság megjelenése – a konkurenciaharc kezdete

1936 nyarán a KSV lapjainak politikai állásfoglalását három tényező befolyásolta: a legitimisták aktivizálódása, az új kormányzati dömpinglap kiadása és Gömbös Gyula súlyos betegsége. Utóbbi már májusban közismertnek számított a fővárosban (Gergely, 2004), olyannyira, hogy a beavatottak körében az utód keresése is napirenden volt (Ormos, 2000). Az ingatag helyzetben a kormánypárt „centruma” és szélsőségei külön szervezkedésbe kezdtek (Gratz, 2000). Ennek következtében megszaporodtak a botrányos kiszivárogtatások. A KSV lapjai nagy terjedelemben adtak hírt ezekről az esetekről: a Nemzeti Újság például részletesen beszámolt a NEP bizalmas dossziéit kezelő munkatársáról, aki nyilvánosságra hozta, hogy a központban milyen nyilvántartást vezetnek a párt tagjairól és a köztisztviselőről. Ebben még azt is rögzítették, hogy kivel barátkoznak, mennyit isznak, kinek udvarolnak, milyen lapot olvasnak az érintettek.²⁰ Az Új Nemzedék az ügyre egy karikatúrával reagált, amely egy kihalt utcán sétálgató és olvasó férfit ábrázolt, akit titokban egy detektív figyel. A szöveg: „Megvan a bűntény, mint sejtettem, ellenzéki lapot olvas...”²¹

A legitimista politika 1936-ban új erőre kapott. A királypártiak már az előző évben megkezdték a Habsburg-restauráció melletti kampányukat (Gergely, 2004), 1936 elején pedig Ottó főherceg arra kérte hazai támogatóit, hogy belső ellentéteiket elsimítva folytassanak intenzívebb restaurációs propagandát (Kardos, 1998). A Gömbössel szembeni ellenzékiesség és a királypártiság gyakran összefonódott a legitimisták közéleti megnyilvánulásaiban – és így a KSV-lapok hasábjain is. 1936 júliusában például terjedelmes beszámolót közöltek egy politikai gyűlésről, ahol a szónok az ellenzék egységes tiltakozásának tulajdonította, hogy a népet nem sikerült a külföldi mintájú diktatúra előtti meghajlásra kényszeríteni. Úgy vélte, hogy Magyarországot elsősorban a náciizmus és a „bolsevista köntösben jelentkező pánszlávizmus” veszélyezteti, amellyel szemben a törvényes magyar királyság helyreállítása a legjobb védelem.²²

A harmadik fontos tényező a kormányzat újabb dömpinglapjának megjelenése volt.²³ Miután – mint korábban láthattuk – az Új Nemzedék átvételéhez fűződő tervek nem valósultak meg, hozzá kellett látni az új lap előkészítéséhez,²⁴ amely végül Esti Újság néven jelent meg 1936. július 28-án, Habay Kálmán irányításával. A programadó vezércikk alig leplezett antiszemita közhelyekkel határozta meg az orgánum célját: arról írt, hogy az utcán a rikkancsok révén csak egy bizonyos csoport hangja hallható, amelynek tagjai „idegenek”, és „hatalmas érdekeltségekhez” tapadnak. Az Esti Újság az „idegenekkel” szemben kívánt az „új Magyarország” képviselőjeként fellépni. A magyarság a lap interpretációja szerint a parlamenti választások során megtalálta a megújulás útját, azóta pedig „megszállta a hídfőket”, meghódította a szellemi irányítás bástyáit, és úr akar lenni az élet minden területén. A lapot olcsón, példányonként hat fillérért árusították.²⁵

17 Szabad önkormányzatokat. *Nemzeti Újság*, 1936. január 5.

18 Ezt jól érzékelteti például, hogy a lap elemzést közölt a kormánypárt kártékonyak tartott tagjairól. Akik ülnek mögötte. *Nemzeti Újság*, 1936. február 16.

19 Fejet a fiatalságnak. *Nemzeti Újság*, 1936. január 24.

20 *Nemzeti Újság*, 1936. július 5.

21 A mellékutca titka. *Új Nemzedék*, 1936. július 8.

22 „Ha nem rendezik a Dunavölgyét, Ausztria és Magyarország hadszíntérére lesz!” Gróf Sigray Antal beszéde az osztrák és magyar restaurációról. *Új Nemzedék*, 1936. július 7.

23 Ez egyébként a miniszterelnök egyik szívügyének számított: amikor május végén Antal István meglátogatta a balatonfüredi szanatóriumban, Gömbös hosszasan kérdezgette az Esti Újság előkészítéséről (Gergely, 2004).

24 Antal megemlíti emlékirataiban, hogy a lap létrejöttét hosszas tervezés előzte meg, azonban nem szól a KSV-vel folytatott tárgyalásokról (Antal, 2004).

25 Lükttet az élet. *Esti Újság*, 1936. július 28.

A konkurencia megjelenésére a KSV lapjai azonnal erőteljes ellenkampány indításával reagáltak, meglehetősen nyílt utalásokat téve a politikai háttérre.²⁶ Zichy János gróf egy interjújában a dömpinglap elindítását méltánytalan lépésnek nevezte, arra hivatkozva, hogy a kormányfő betegségének idejére az ellenzék önkéntes „fegyverszünetet” vállalt. Ezt azonban a kormányoldal (vagy annak egy része) nem értékelte, sőt a dömpinglap megindításával maga kezdett újabb offenzívába.²⁷

Az ellenkampányban az Új Nemzedék egyik szerzője azzal vádolta az Esti Újságot, hogy kizárólag propagandaeszközként működik: a hatalom birtokosai csupán azért hozták létre, mert fel kellett ismerniük, hogy a NEP politikájának nincsen talaja a „magyar lélekben”. Az Új Nemzedék hangsúlyozottan a jobboldalról emelt szót az új sajtótermék ellen, amely „a NEP-szervezkedés sajnálatosan közismert módszereit újságpapírosra váltva éket ver magyar és magyar közé”. A cikk szerint a KSV-nek nincsen kétsége afelől, hogy a terjedelmes és olcsó déli lapot az Új Nemzedék pozícióinak gyengítésére hozták létre.²⁸ A Nemzeti Újság kommentárja szerint az Esti Újság elindítása – ami áttételes módon tulajdonképpen az Új Nemzedék közéleti befolyásának elismerését jelenti – a konkurenciaharc megindítása miatt éles ellentétben áll a kormány hivatalos, katolikuspárti állásfoglalásaival. Nem mellékesen az Esti Újság példátlan dömpingáron kel el, közpénzekből, ami „alig összeegyeztethető” a *fair play* szellemével.²⁹

A KSV szerkesztőségeiben árgus szemekkel figyelték a konkurens lapot, hogy azonnal lecsapjanak a támadható szakmai hibákra. Az alkalomra nem is kellett sokáig várniuk. Az Esti Újság első száma ugyanis hírt adott arról, hogy a Balatonon felborult egy vitorlás, és a balesetben öt osztrák állampolgár életét veszítette. A hírt állítólag sok osztrák orgánus is átvette. Az Új Nemzedék munkatársa erre körbetelefonálta a hatóságokat, és gyorsan kiderítette, hogy a hír kacsa, az MTI pedig szintén megcáfolta a jelentést. Az Új Nemzedék csípős kommentárja szerint tehát a konkurens lap tevékenysége „sikeres balatoni ellenpropagandával, a remekül megszervezett balatoni mentőszolgálat rossz hírbe hozásával” kezdődött. A dömpinglap első száma emellett egy gyógyszercsere miatt bekövetkezett kórházi halálesetről is beszámolt, ám ez a hír is hamisnak bizonyult. Az Új Nemzedék ezek után joggal figyelmeztette konkurensát, hogy „éppen a keresztény újságírás nem mehet odáig semmiféle rejtett politikai cél kedvéért és neki ellenszenves intézménnyel szemben sem, hogy valótlanúságot írjon a propaganda kedvéért” (kiemelés az eredetiben).³⁰

A KSV-lapok hangvétele később is a maró gúny jellemezte. A Nemzeti Újság munkatársa szeptember elején az Esti Újság postai úton terjesztett reklámcéduláját kritizálta, amely szerint terjesztőit a nagytőke megbízásából „terrorizálták”, ezért az árusok nem árulták, sőt eldugták a lapot. A kommentár szerint a kormánylap munkatársai a kitalált terror meséjével akarták leplezni, hogy a dömpingsajtó az alacsony ár ellenére sem kell a közönségnek.³¹ Az ellenkampány ráadásul tekintélyes támogatót is fel tudott vonultatni a kormányzó testvérenek, Horthy Istvánnak³² a személyében, aki interjút adott az Új Nemzedéknek. Szavai szerint az Esti Újság csak az állam pénzének pocskékolására jó. A tábornok – aki nem kedvelte Gömböst, mivel attól tartott, hogy testvérenek helyére pályázik – ezután kijelentette: „Szerintem azonban már ez sem segít sokat, és egyszer ennek a rendszernek is vége lesz és egy más politikai éra váltja fel a jelenlegi kormányzatot” (kiemelés az eredetiben).³³

Az Esti Újság és a mögötte álló kormányzati tényezők azonnal válaszoltak a kihívásra. Az ellencsapás fő érvét az jelentette, hogy a KSV és a katolikus politikusok az alkotmányvédelem jelszavával összefogtak az ellenzékkel, ezzel mintegy „elárulva” a keresztény politika zászlaját. Ezt a felfogást jól szemlélteti a dömpinglap egyik karikatúrája,

26 Antal emlékirataiban beszámol róla, hogy az Esti Újság megjelenését az ellenzéki sajtó nagy ellenszenvvel fogadta, de csak az ekkor Bethlen István fia, Bethlen András által vezetett 8 Órai Újság reakcióit elemzi részletesebben (Antal, 2004).

27 A gróf nyilatkozata szerint: „Különös játék folyik ekörül az új sajtótermék körül. Vagy benne van a dologban a miniszterelnök úr keze, és ebben az esetben ki kell jelentenem, hogy ez velünk szemben méltánytalan, vagy nincsen benne, akkor pedig egyszerűen érthetetlen. Ez az én mentalitásomba egyáltalán nem fér bele. Ez utóbbi esetben egy belső bomlás jelének kellene ezt tekinteni.” A világeszmék nagy összecsapásáról, a magyar belpolitika tévútjairól, a kormánypárt egy részének különös játékáról, az alkotmány és a totalitás kérdéseiről és Gömbös miniszterelnökről nyilatkozik gróf Zichy János, a kereszténypárt vezére. *Az Est*, 1936. augusztus 1.

28 Két üzenet. *Új Nemzedék*, 1936. július 28.

29 Itt a kormány új dömpinglapja. A NEP-totalitás politikájának fölvonulása a katolikus sajtó ellen. *Nemzeti Újság*, 1936. július 28.

30 Szenczációk, melyek fél napig sem élnek. *Új Nemzedék*, 1936. július 29. Az Esti Újság szakmai hozzáállásához további érdekes adalék, hogy az MTI a balatoni tragédia hírért, amely más lapokban is megjelent, már július 27-én, tehát egy nappal korábban megcáfolta. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban MNL-OL) K 428 a sorozat. MTI Napi hírek. 1936. július 27., 29.

31 A terrorizált NEP-hatalom. *Nemzeti Újság*, 1936. szeptember 5.

32 Horthy István (1858–1937): lovassági tábornok, 1927-től haláláig Jász-Nagykun-Szolnok vármegye törvényhatóságának képviselőjeként a Felsőház tagja.

33 Horthy István lovassági tábornok nyilatkozik a kormány új lapjáról és az időközi választásról. *Új Nemzedék*, 1936. július 29.

amelyen egy alak, a kisgazdapárti Eckh[ardt Tibor³⁴] a csizmájába gyömöszöl egy apró figurát, Zichy J[ános]t, aki ezt mondja: „Tyűh, de milyen mélyre süllyedtem.”³⁵

Ugyanennek a kommunikációs stratégiának a jegyében Antal István közvetlenül is felszólította a keresztény párt politikusait, hogy az ellenzékkel való „paktálás” helyett álljanak a jobboldalra. A Nemzeti Újság válasza szerint Antal nyitott kapukat döngtet, a katolikusok azonban nem fogadják el a kormány kizárólagosságigényét a jobboldalon. Éppen Antal ne tudná, hogy „a NEP sajtópolitikája legutóbb is éppen a katolikus sajtó létét próbálta megtámadni, miután másképpen nem tudta birtokába ragadni?” – tette fel a kérdést a publicista, amivel az Új Nemzedék átvételének csak nemrég meghiúsult tervére utalt.³⁶ Egy másik publicisztika azt hangsúlyozta, hogy a KSV lapjainak írásai a keresztény tömegek álláspontját tükrözik. Az egységes keresztény-nemzeti front hiányáért a Gömbös-politikát tette felelőssé, mivel álláspontja szerint a NEP nem összefogást, hanem meghódolást követelt a többi jobboldali párttól.³⁷

Az Esti Újság a legitimizmus megtorpanását is igyekezett kihasználni. 1936. július 11-én Németország és Ausztria egyezményt kötött egymással, amit – Magyarországon is – az Anschluss előkészítéseként értékelték (Kardos, 1998). Az Esti Újság szerint az egyezmény híre hidegzuhanyt jelentett Ottó főhercegnek, aki arra számított, hogy ausztriai uralmának restaurációja a küszöbön áll. A lap jólétesülttségét fitogtatva arról adott hírt: Ottó jelentős kölcsönt vett fel egy olajmágnástól, hogy a francia közvélemény meggyőzésére kezdett sajtókampány költségeit fedezni tudja.³⁸ Két nap múlva pedig már arról számolt be, hogy a főherceg akár nemzetközi szerződésben is kész biztosítékot adni az osztrák revízióról való lemondásra. Ez pedig azt jelenti, hogy a magyar restaurációról már nem is álmodik, hiszen ő is tudja, még a magyar arisztokraták sem mernék bejelenteni, hogy Ottó a revízió feláldozásának árán akar Magyarország királya lenni.³⁹ Ezekre a cikkekre a KSV-től nem érkezett reakció, ami arra enged következtetni, hogy a helyzetértékelés lényegét nehezen lehetett volna hihetően megcáfolni.

Sztanyavszky vagy Darányi? A miniszterelnök utódlásának kérdése

A Központi Sajtóvállalat lapjai viszont egy másik, még hozzá az adott helyzetben jóval nagyobb jelentőségű politikai üggyel revánsot tudtak venni konkurensükön. Augusztus végén a Nemzeti Újság számolt be arról a politikai körökben terjedő pletykáról, amely szerint Sztanyavszky Sándor házelnök,⁴⁰ Gömbös egyik közeli bizalmasa, a NEP radikális köreinek reprezentánsa lesz a következő miniszterelnök. A lap vezércikkírója az elképzelést „egyéni vágyalomnak” minősítette ugyan, de úgy vélte, hogy a híresztelés háttérében tudatosan felépített kísérlet rejtőzik a kormányfő utódlásának befolyásolására. Ezért szükségesnek tartotta, hogy az egész katolikus közvélemény nevében tiltakozzon a jelölt ellen a „legáthidalhatatlanabb bizalmatlanság” alapján: Sztanyavszky alkalmatlan a feladatra, kinevezése tragikus lenne az egész országra nézve, mivel „intézményes hadiállapot” jönne létre a kormány és a nemzeti közvélemény között.⁴¹

A cikk a házelnök egyik nyilatkozatát is idézte, amelyben célzást tett arra, hogy személye „az újabb politikai események középpontjában” áll. Az Esti Újság azonnal cáfolta Sztanyavszky jelöltségének híret, és az esetet önkényes botránykeltésnek igyekezett beállítani: arra hivatkozott, hogy az interjú készítő Magyarország című lap utólag félreértésnek minősítette és visszavonta Sztanyavszky nyilatkozatának idézett részét. A dömpinglap interpretációja szerint tehát a KSV alap nélkül akart feltűnést kelteni, hogy elhitethesse, a házelnök személyi ambícióinak idejekorán történt nyilvánosságra hozásával lehetetlenné tette azok beteljesítését.⁴² Egyes szélsőjobboldali körök állítólag még

34 Eckhardt Tibor (1888–1972): politikus, országgyűlési képviselő, az Ébredő Magyarok Egyesülete, a Fajvédő Párt és számos más szélsőjobboldali szervezet vezetője, 1932 és 1940 között pedig a Független Kisgazdapárt elnöke.

35 Mélyponton. *Esti Újság*, 1936. augusztus 20.

36 Furcsa változatok a Lehel kürtjén. Kiket vádol Antal István a liberalizmussal való szövetkezéssel? *Nemzeti Újság*, 1936. augusztus 18.

37 Jobboldal és ellenzékiség. *Nemzeti Újság*, 1936. augusztus 6.

38 Nagy fontkölcsönt kapott Deterding olajkirálytól a Habsburg-család. *Esti Újság*, 1936. augusztus 5.

39 A revízió feláldozásával akartak restaurálni Stenockerzeelben. *Esti Újság*, 1936. augusztus 7.

40 Sztanyavszky Sándor (1882–1942): politikus, 1926 és 1931 között a Belügyminisztérium államtitkára, majd 1932 és 1935 között a Nemzeti Egység Pártjának elnöke, 1935 és 1938 között a képviselőház elnöke.

41 „Az események középpontjában.” *Nemzeti Újság*, 1936. augusztus 28.

42 Nem nyilatkozhatom. *Esti Újság*, 1936. augusztus 30.

tovább mentek a nyomásgyakorlás terén, és megüzenték, olyan társadalmi mozgalmat szerveznek a KSV ellen, hogy az „attól koldul” majd.⁴³A Nemzeti Újság szerkesztősége azonban kitartott álláspontja mellett, és megismételte, cikke nem pusztán az interjú, hanem a politikai körökben terjedő híreken alapult, és kijelentette: a NEP cáfolata a közvélemény szemében hiteltelen.⁴⁴

A KSV nem sokkal ez után egy másik, hasonló kombinációról is hírt adott, amely szintén a gömbösi vonal átmentését célozta volna. Egy „mértékadó politikus” szerint a kormányfő és Sztanyavszky Sándor arra készül, hogy pártközi értekezlet összehívásával nyugodtabb légkört teremtsen a belpolitikában, amit arra használ fel, hogy elfogadtassa a kormányzóhelyettesi méltóság felállításáról szóló törvényt. Gömbös ugyanis állítólag belátta, hogy egészségügyi állapota miatt nem maradhat tovább miniszterelnök, de azt remélte, hogy kormányzóhelyettesnek alkalmas lenne. Az egész manőver célja az lett volna, hogy biztosítsa a jövőben Gömbös híveinek hatalmi pozícióját.⁴⁵ Egy másik variáció szerint Gömbös a hadsereg főfelügyelőjének tisztségét álmodta meg a maga számára, és egy „erőskezü miniszterelnököt” szeretett volna hatalomra segíteni.⁴⁶

A KSV lapjainak szerzői ezekkel az állítólagos törekvésekkel szemben az ideális miniszterelnök-jelöltet Darányi Kálmán⁴⁷ személyében találták meg, akit lényegében Gömbös ellenpólusaként méltattak. Dicsérték frázisok és vezényszavak nélküli beszédmódját, és olyan politikusként jellemezték, aki képes lehet nyugodt légkört teremteni, ha le tudja győzni a NEP szélsőségeit.⁴⁸ Ez azért is figyelemre méltó, mert Kozma Miklós⁴⁹ már májusban úgy vélte, az adott helyzetben nem az a lényeg, ki lesz a következő kormányfő, hanem az, hogy ki ne legyen. Ezért azt tartotta szükségesnek, hogy minden komoly tényező egyetlen, mindenkinek elfogadható közös jelölt, méghozzá Darányi Kálmán mögött sorakozzon fel (Ormos, 2000). Úgy tűnik tehát, hogy a konzervatív politikusok utódlási terveinek keresztülvitelét a kormánypárt szélsőjobboldali csoportjai megpróbálták saját jelölt felléptetésével megnehezíteni, és ez a törekvés Gömböstől sem lett volna idegen. Ezt a feltevést erősíti Antal István emlékirata is, amely megemlékezik arról, hogy a korai kiszivárogtatás riadóztatta a katolikusokat, a hercegprímás pedig – aki neheztelt Sztanyavszkyra a katolikus házasságjogi gyakorlat nyilvános elmarasztalása miatt – „csírájában elfojtotta” a kezdeményezést (Gergely, 2004).⁵⁰

Ezeknek a törekvéseknek a létre utal az Esti Újság sajátos híradásainak sorozata is. A lap ugyanis szeptemberben heti rendszerességgel számolt be a müncheni gyógykezelésen tartózkodó miniszterelnök egészségének örvendetes javulásáról – noha a beavatottak számára egyértelmű volt, hogy a beteg menthetetlen (Gergely, 2004). Az Esti Újság ennek ellenére folyamatosan győzködte olvasóit, egyik híradását például Gömbös feleségének a nevével igyekezett hitelesíteni.⁵¹ Október 4-én pedig, tehát két nappal a kormányfő halála előtt a lap egyenesen arról számolt be, hogy Gömbös visszatér Budapestre, és újra átveszi hivatalát.⁵²

Ezzel a híreszteléssel – amely a nemzetközi sajtóban is terjedni kezdett⁵³ – a Nemzeti Újság kiemelten foglalkozott. Interpretációja szerint a háttérben tudatos manipuláció állt: mivel Gömbös bizalmi emberei egyedül a kormányfőnek köszönhetik hatalmukat, így a végsőkig igyekeznek fenntartani a felépülésére vonatkozó illúziót. Ezért próbálták meg

43 Reszket. *Új Nemzedék*, 1936. szeptember 1.

44 Politikai Posta. *Nemzeti Újság*, 1936. augusztus 30.

45 Utolsó kísérlet a NEP-rendszer megmentésére? *Új Nemzedék*, 1936. szeptember 3.

46 Csütörtökön indul szanatóriumi utókezelésre Gömbös Gyula. *Új Nemzedék*, 1936. szeptember 1. A régebbi szakirodalom a pártközi értekezlet összehívásában szintén a miniszterelnök kudarcának bizonyítékát látta. E felfogás szerint Gömbös belátta, hogy csak az ellenzéki követeléseket kielégítve, kompromisszumokkal képes stabilizálni helyzetét (Kónya, 1968).

47 Darányi Kálmán (1886–1939): politikus, 1926-tól országgyűlési képviselő, 1935-től földművelésügyi miniszter, 1936 és 1938 között miniszterelnök.

48 A nyilatkozat. *Új Nemzedék*, 1936. szeptember 6.

49 Kozma Miklós (1884–1941): politikus, 1922-től az MTI elnöke, 1934-től a Felsőház tagja, 1935 és 1937 között belügyminiszter.

50 Ez annak ellenére is figyelmet érdemlő egybeesés, hogy Antal összekeverte az időrendet, hiszen Sztanyavszky a katolikusok által sérelmezett beszédet valójában csak 1936 novemberében mondta el. Lásd például *Magyar Kultúra*, 1936. november 20., 288. Az eset egyébként Darányi közvetítésével, Sztanyavszky bocsánatkérését követően simul el. MNL-OL K 428 a sorozat. MTI Napi hírek 1936. december 1., 8.

51 Örvendetesen javul a miniszterelnök állapota. *Esti Újság*, 1936. szeptember 13.; Örvendetesen javul a miniszterelnök állapota. *Esti Újság*, 1936. szeptember 20.; Beszélgetés Gömbös Gyulánéval a miniszterelnök javuló egészségügyi állapotáról. *Esti Újság*, 1936. szeptember 22.

52 A rendes mederben javul a miniszterelnök állapota. *Esti Újság*, 1936. október 4.

53 A német hírügynökség október 1-jén kiadott jelentése szerint Gömbös állapota lényegesen javult, de a kormányzó arra készült, hogy október közepén Darányi személyében új kormányfőt nevezzen ki, Gömbösnek pedig más fontos megbízást kívánt adni. MNL-OL K 428 i sorozat. MTI Bizalmas értesítések 1936. október 1., 524. sz., 124. Néhány bécsi lap arról számolt be, hogy a miniszterelnök a tervek szerint október 10-én tér vissza Budapestre és „személyesen intézkedik a politikai helyzet megoldásának kérdésében”. MNL-OL K 428 i sorozat. MTI Bizalmas értesítések 1936. október 3., 530. sz., 130.

korábban a miniszterelnök felépüléséről meggyőzni a közvéleményt, ezért nyilatkoztatták őt többször – lefényképezni persze érthető okokból nem engedték –, és végül ezért kezdték el terjeszteni a hazatéréséről szóló híreket. Egyetlen céljuk mindezzel saját politikai életük meghosszabbítása volt.⁵⁴

Az Esti Újság ellenmagyarázata szerint a katolikus politikusok kedvezőtlen belpolitikai fordulattól féltek, ezért arra törekedtek, hogy legalább Gömbös környezetét eltávolítsák a közéletből. A Nemzeti Újság ebben az értelmezésben azt sugalmazta, hogy Gömbös emberei – csak azért, hogy a saját érdekeiket védjék – hazahozatják a beteget, úgy, hogy az utazással tudatosan kockáztatják annak egészségét. Az Esti Újság szerint viszont ha a kormányfő hazajön, azt csak és kizárólag a saját lelkiismeretére hallgatva teszi.⁵⁵

Az Esti Újság pozícióit azonban hamarosan védhetetlenné tette, hogy aznap maga a Miniszterelnökség sajtóosztálya cáfolta a hazatérés hírért.⁵⁶

Az Új Nemzedék ezt a sajátos eseménysort azzal magyarázta, hogy Gömbös belátta: nem maradhat miniszterelnök, ezért valóban vissza akart térni Budapestre, hogy személyes jelenlétével gyakoroljon nyomást az utód kiválasztása során. Ezt azonban a manipulációs szándékok leleplezésével a Nemzeti Újság cikke megakadályozta, a miniszterelnökségre pedig Darányi Kálmán maradt az egyetlen jelölt.⁵⁷

Gömbös október 6-án bekövetkezett halála után a NEP szélsőségei még egy kísérletet tettek pozícióik javítására – és a KSV-lapok erről is részletesen beszámoltak. Sztanyavszky Sándor ezúttal a belügyminiszteri széket célozta meg, amiért az Országgyűlés elnökének posztjáról is kész lett volna lemondani.⁵⁸ A kormánypárt szélsőséges szárnyának számos képviselője személyesen próbált meg nyomást gyakorolni a Darányi vezetésével a földművelésügyi tárca épületében ülésező miniszteri értekezletre, Darányi azonban ragaszkodott ahhoz, hogy Kozma Miklós az új kormányban is megőrizze hivatalát.⁵⁹

Antal István emlékirataiban arról ír, hogy a Gömbös Gyula halálát bejelentő délutáni lapok gyászkeretben jelentek meg (Gergely, 2004). Ez azonban az Új Nemzedék esetében nem felel meg a valóságnak.⁶⁰ A Nemzeti Újság pedig – amely egyébként szintén nem alkalmazott gyászkeretet – nekrológiájában igen kritikusan írt a kormányfőről, mint aki úgy gyakorolta a hatalmat, hogy az igazi nemzeti összefogás, „amelynek lelki előfeltételei pedig a magyarságban meglettek volna – nem következhetett be”.⁶¹ A KSV publicistája a valódi összefogás megteremtéséhez – egyebek között – annak a sajtópolitikai gyakorlatnak a megszüntetését is szükségesnek látta,

„...amely úgy szülte a lapokat mint a házinyúl, és annyi pénzt pocskolt el a sajtódömpingre, amennyiből már nagyobb és nemesebb feladatok elvégzésére is jutott volna. Ezzel összefügg a közéleti hang módosítása: megszüntetése annak a rendszernek, amely közpénzen kitartott lapjait dühös macskaként ugratta mindenkinek az arcába, aki a kormány cselekedeteiről őszinte véleményt mondani merészelt.”⁶²

***

A KSV orgánumainak állásfoglalása Gömbös Gyula utódlásának kérdésében egy hosszú folyamat utolsó állomását jelenti, amelynek során a vállalat eljutott arra a pontra, hogy valódi ellenzéki álláspontot foglalt el a miniszterelnökkel és a kormány szélsőséges csoportjaival szemben. 1936 folyamán a KSV valóban aktívan vett részt a közélet formálásában,

54 Elég volt már a játékból! Rút politikai manőver egy betegágy körül. *Nemzeti Újság*, 1936. október 4.

55 A környezet. *Esti Újság*, 1936. október 6.

56 Aggasztóra fordult Gömbös állapota. *Nemzeti Újság*, 1936. október 6.; MNL-OL K 428 i sorozat. MTI Bizalmas értesítések 1936. október 5., 532. sz., 132.

57 Kormányválság! Gömbös Gyula távozása befejezett tény. Találgatások a Darányi-kabinet összeállításáról. *Új Nemzedék*, 1936. október 6.

58 Legújabb fordulat: nem változik a kormánylista? *Új Nemzedék*, 1932. október 10.

59 Délben kinevezés, délután eskütétel. Vereséget szenvedett a Marton-csoport. *Új Nemzedék*, 1932. október 13. Az eseményről emlékirataiban Lázár Andor igazságügy-miniszter is beszámolt, aki szerint a kormánypárt szélsőséges csoportja Kozma kinevezését állítólagos zsidó származására hivatkozva akarta megakadályozni (Lázár, 1995).

60 Meghalt Gömbös Gyula. *Új Nemzedék*, 1936. október 7.

61 Gömbös Gyula temetése szombaton délelőtt lesz az Országház kupolacsarnokából. *Nemzeti Újság*, 1936. október 7.

62 A keresztény és nemzeti közvélemény egységesen követeli. *Új Nemzedék*, 1936. október 9.

Zichy János szerint lapjaik végre független hangon szólaltak meg. Ez országsszerte élénk visszhangot váltott ki, ami „évtizedek hosszú várakozásainak beteljesedését” jelentette. A KSV-lapok megnövekedett befolyásával vélte magyarázhatónak azt is, hogy sikerült a Sztanyavszky-féle miniszterelnöki kombinációt kiküszöbölni, „amely a magyar katolicizmusra felette hátrányos lett volna”.⁶³ A püspöki kar megbízásából a vállalat ügyeit nyomon követő Czapik Gyula⁶⁴ szintén pozitív mérleget vont. A KSV véleménye szerint „a kormánnyal való összeköttetésének lazítása után kifejezésre juttatott, az előzőnél valamivel erősebb katolicitása és óvatos ellenzékiesség felé hajló kritikája a közhangulat és elterjedés szempontjából is előnyösnek bizonyult”.⁶⁵

Czapik azt is kiemelte, hogy az Új Nemzedék szerkesztőségében eleinte nagyon tartottak az Esti Újság konkurenciájától, de végül nem csökkent a példányszám.⁶⁶

A Gömbös-csoport szemszögéből viszont a történet tanulságai kifejezetten kedvezőtlenek voltak. Gömbös információpolitikai stratégiája tulajdonképpen igencsak általánosnak számított a korszak Európájában, hiszen ő is egy ingatag társadalmi talajon álló, legitimációs hiányokkal küszködő politikai rendszer vezetője volt, aki igyekezett megteremteni hatalmának szellemi háttérét, és egyben megpróbálta kiküszöbölni a rendszer megváltoztatásának szükségességére figyelmeztető szellemi termékek hatását (Z. Karvalics, 2004). A KSV esetében, amint láthattuk, ez a felvásárlási törekvésekben, majd az ellenpropagandában volt tetten érhető. 1936-ban azonban az Új Nemzedék sikeresen állta – a jelentős részben éppen a KSV esti lapjának gyengítésére – újonnan létrehozott kormányzati dömpinglap konkurenciáját. A hitelességi versenyben, ahogyan azt a Gömbös felépülésével kapcsolatos, manipulatív szándékú híresztelések sorsa is megmutatta, egyértelműen riválisa fölé kerekedett. A Gömbös Gyula uralmának stabilizálására létrehozott kormányzati dömpingsajtó a miniszterelnök utódlása körüli összeütközések során nem bizonyult alkalmasnak arra, hogy a hírek monopolizálásával eredményesen szolgálja ki alapítóinak érdekeit. A konkurenciaharc bemutatott mozzanatai arra engednek következtetni, hogy az Esti Újság ekkoriban szakmai szempontból nem volt versenyképes, hiszen hírei gyakran nem állták ki a hitesség próbáját. Ez pedig, legalábbis részben, annak a szakirodalomból ismert általános megállapításnak (Gergely, 2004; Ormos, 2000) az újragondolására, illetve árnyalására ösztönözhet, amely szerint Gömbös dömpinglapjai korszerű és befolyásos orgánumok voltak.

Irodalom

Antal István (2004): Adatok az Antal–Gömbös-féle dömpingsajtó megteremtéséhez (Részletek Antal István emlékirataiból). Közli: Gergely Jenő. *Múltunk*, 2. sz.

Gergely Jenő (1993): *A keresztényszocializmus Magyarországon (1924–1944)*. Gödöllő: Typovent.

Gergely Jenő (2001): *Gömbös Gyula. Politikai pályakép*. Budapest: Vince Kiadó.

Gergely Jenő, szerk. (2004): *Gömbös Gyula hatalomra kerülése és kormányzása 1932–1936. Antal István sajtófőnök emlékiratai*. Budapest: Új Palatinus Könyvesház.

Gratz Gusztáv (2000): *Magyarország a két háború között* (szerk. Paál Vince). Budapest: Osiris. (Millenniumi Magyar Történelem.)

Kardos József (1998): *Legitimizmus. Legitimista politikusok Magyarországon a két világháború között*. Budapest: Korona Kiadó.

Klestenitz Tibor (2013): *A katolikus sajtómozgalom Magyarországon 1896–1932*. Budapest: Complex.

Lázár Andor (1995): *Visszaemlékezéseim*. Budapest. (A Ráday Gyűjtemény tanulmányai 7.)

Kónya Sándor (1968): *Gömbös kísérlete totális fasiszta diktatúra megteremtésére*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

63 EPL Cat. D/c/3090-1936. Zichy János a prímásnak, 1936. szeptember 17.

64 Czapik Gyula (1887–1956): nyomdász, 1910-től pap, temesvári lapszerkesztő. 1918 után Budapestre költözik, az Egyházi Lapok, a Magyar Kultúra és a Szív szerkesztőjeként dolgozik. 1939-től veszprémi püspök, 1943-tól haláláig egri érsek.

65 EPL Cat. D/c/3090-1936. Czapik Gyula jelentése 1936. szeptember 30.

66 Uo.

Ormos Mária (2000): *Egy magyar médiavezér: Kozma Miklós – Pokoljárás a médiában és a politikában*. I. kötet. Budapest: PolgArt.

Sipos Balázs (2011): *Sajtó és hatalom a Horthy-korszakban. Politika- és társadalomtörténeti vázlat*. H. n.: Argumentum.

Z. Karvalics László (2004): *Bevezetés az információtörténelembe*. Budapest: Gondolat–Infonia. (Információtörténelem.)

Klestenitz Tibor PhD, történész, tudományos segédmunkatárs (MTA BTK TTI). Kutatási területe a 20. századi magyar katolikus társadalom- és egyháztörténet. Legutóbbi írása a *Médiakutatásban*: „Két nagygyűlés Budapesten” (2013. tavasz). E-mail: klestibor@yahoo.com

Modern sajtópropaganda és információ-áramlás a nemzetközi politikában: Winston Churchill és Emery Reves

A tanulmány Emery Reves (Révész Imre) 1939 előtti politikai és üzleti karrierjét vizsgálja, különös tekintettel a Winston S. Churchillhez fűződő sokrétű kapcsolatrendszerre. A magyar származású Reves¹ újságíróként, üzletemberként és Churchill irodalmi ügynökékként vált híressé. Cége (Cooperation Press Service) volt a legfőbb európai és amerikai terjesztője Churchill cikkeinek, írásainak. 1941-től Reves az Amerikai Egyesült Államokban tevékenykedett, ahol nagy sikerrel adta ki a brit államférfi háborús memoárját, 1945 után pedig egyik legfontosabb üzleti partnerévé és bizalmasává vált. A tanulmány célja Churchill és Reves sajtó- és propaganda-tevékenységének bemutatása, mert a magyar származású világpolgár nemzetközi sajtóbirodalma világszerte ismertté tette Churchill demokratikus értékeket védő írásait és eszméit. Churchill és Reves közös tevékenysége, kapcsolatrendszere jól bizonyítja, hogy az üzleti tevékenység politikai hatalommal és nemzetközi sajtóbefolyással ötvözve időnként a nemzetközi viszonyok alakulását is befolyásolhatja.

Emery Reves és a Cooperation Press Service

1937. február 25-én Winston Churchill Londonban, a Westminster katedrális közelében lévő Morphet Mansions 11. szám alatti otthonában első ízben fogadta az akkor még Révész Imre nevet használó újságíró-üzletembert. Révész a Roger Berthoudnak adott interjújában így emlékezett a találkozóra: „A fürdőszobában volt, és elkezdett beszélni, aztán megjelent az ajtóban teljesen meztelenül, kezében egy törölközővel” (idézi Berthoud, 1981).² A nem kis nehézségek árán (Gilbert, 1997) létrejött találkozó egy több mint két évtizedig tartó együttműködés, üzleti kapcsolat és személyes barátság kezdetévé vált. Révész, aki ekkor Párizsban tartózkodott, csak Austen Chamberlain volt brit külügyminiszter és Charles Mendl, a párizsi brit nagykövetség sajtóattaséja közbenjárásával tudta kieszközölni a személyes találkozást Churchill-lel. 1937 februárjától az 1965-ben bekövetkezett haláláig Révész 82 alkalommal találkozott Angliában Churchill-lel. Az első találkozón végül abban állapodtak meg, hogy Révész dupla annyit fizet egy Churchill-cikkért, mint vetélytársa, a brit sajtómágnás Lord Beaverbrook – cserébe azonban 50 százalékos részesedést kért. A későbbiekben a szerződések feltételei folyamatosan változtak, végül 1937 szeptemberétől a részesedés 60 százalékban Churchill javára módosult, és a további együttműködés során ez állandósult.

Az 1904. február 16-án Újvidék városától negyven kilométerre északkeletre fekvő Bácsföldváron, Révész Simon és Gizella egyetlen gyermekeként született Révész Imrének nem volt egyszerű idáig eljutnia. A Rosenbaumról Révészre nevet változtató zsidó fa- és gabonakereskedő apa a családját előbb Újvidékre (ahol fia hegedülni tanult, és ebben különösen tehetségesnek mutatkozott), majd a világháború kitörése után Budapestre költöztette (Gilbert, 1997; Davis, 1997; Berthoud, 1981). A család a magyar fővárosban a háború alatt szinte teljesen tönkrement, és Révész Imre, aki – vélhetően az anyagi nehézségek és a háború után erősödő antiszemitizmus miatt – nem szeretett Budapesten élni, a család anyagi támogatásával 1922-ben a berlini egyetemen közgazdasági tanulmányokba kezdett. Ez a korszakban gyakori és tipikus volt, mert a *numerus clausus* törvény 1920 őszi bevezetése után

¹ Révész Imre 1940 februárjában brit állampolgárságot kapott, és ettől kezdve neve Emery Reves-re változott.

² A beszélgetést a londoni Times riportere 1981 márciusában, fél évvel Révész halála előtt készítette a svájci Montreaux-ban. Révész ekkor már komoly memóriazavarokkal küszködött, így az interjú több tárgyi tévedést is tartalmaz (a Cooperation Press Service-t 1930-ban nem Párizsban, hanem Berlinben alapította, a Churchill-lel létrejött első találkozó időpontja nem 1935 vége, hanem 1937. február 25-e).

„...az emigráció immár minden, egyetemre törekvő zsidó számára komolyan megfontolandó lehetőség lett. A zsidó fiatalok reálisan látták, hogy többségüknek nincs lehetősége arra, hogy Magyarországon folytassanak felsőfokú tanulmányokat. A külföldi egyetemek színvonalas képzést, jó oktatást ígértek, az idegenben esetleg állásra is lehetett számítani. A kiváló középiskolákból származó, jó képességű diákok elindultak a németországi, ausztriai, svájci és csehszlovákiai német egyetemek felé” (Frank, 2012: 82).

Az első világháború utáni német infláció miatt Révésznek azonban Berlinben az otthonihoz hasonló nélkülözésekben volt része: „Emlékszem, hogy hat darab ötvenmillió címletű bankjegyre írtam a levelet a szüleimnek, mert ez olcsóbb volt, mint a levélpapír” (Berthoud, 1981). Két elvégzett szemeszter után megpróbálta tanulmányait Oxfordban folytatni, de jelentkezését elutasították. A párizsi Sorbonne-on azonban még sikerült elvégeznie egy jogi szemesztert.

Révész pályájának első nagyobb fordulata a zürichi egyetemhez kötődik, ahol közgazdaságtudományi képzésben vett részt, és szoros barátságot kötött a szintén ott tanuló Neumann Jánossal, a későbbi világhírű matematikussal és atomtudóssal, valamint Fellner Vilmosmal, aki később ismert közgazdászprofesszorként Nixon amerikai elnök gazdasági tanácsadója lett. Az illusztris társaságot időnként kiegészítette Révész unokatestvére, Solti György, aki szintén ekkor kezdte zenei pályafutását. A zürichi tanulmányokhoz és a megélhetéshez szükséges anyagiakat Révész részben magánzeneórák adásával fedezte, részben azzal, hogy interjúkat készített a Svájcba látogató hírességekkel, majd ezeket újságcikk formájában publikálta. Többek között politikusok (Francesco Nitti, Aristide Briand), írók és költők (Thomas Mann, Arthur Schnitzler, Rabindranath Tagore) voltak az interjúalanyai, a beszélgetésekről készült cikkek pedig főként svájci és német újságokban jelentek meg. Az 1926-ban közgazdászdoktorrá avatott Révész teljes energiával az újságírás és az azzal kapcsolatos üzleti tevékenység felé fordult, jó érzékkel használva ki, hogy a Népszövetség genfi székhelyén rendszeresen megfordultak a nagypolitika, a nemzetközi diplomácia, a korabeli gazdasági és szellemi élet meghatározó alakjai. Egy genfi látogatása alkalmával Révész meghívást kapott Aristide Briand francia külügyminiszter ebédvel egybekötött sajtófogadására, ahol a francia politikus arról panaszkodott, hogy a diplomaták hiába egyeznek meg a Népszövetségben fontos ügyekben, ha a különböző országok sajtója azokat nemzeti szempontok alapján át- és félreértelmezi. Briand szavainak hatására érlelődött meg Révészben az ötlet, hogy nemzetközi sajtóügynökséget kell létrehozni, amelynek célja a nemzetközi eseményeket tárgyaló cikkek lefordítása, terjesztése és publikálása a legszélesebb körben: „Támadt egy ötletem, miszerint szükség van egy olyan szervezetre, amely a világ eseményeit tárgyaló újságcikkeket terjeszti és publikálja; angol és német szerzők írásait a francia sajtóban, francia és német cikkeket a brit sajtóban és így tovább” (idézi Berthoud, 1981).

Az ötlet megvalósítása azonban komoly nehézségekbe ütközött. Noha a nemzetközi sajtóügynökség létrehozásának tervét több politikus is (Robert Cecil, a Népszövetség brit delegációjának képviselője, Henry de Jouvenal francia szenátor és üzletember, Louis Loucheur, a francia elektromos ipar milliárdosa) támogatta elviekben, az anyagi segítség elmaradt. Családi nehézségek is adódtak: édesapja halála után Révész családja visszaköltözött Újvidékre, Révész Imre pedig munkát kapott egy drezdai gyárban, ahol négy évig sajtómunkatársként és a vezetők számára készült beszédek szerzőjeként tevékenykedett. Ez a munka nem igényelt különösebb szellemi erőfeszítést, így Révész úgy érezte: fölöslegesen szerzett diplomát és doktori címet. Végül – megvalósítva régi álmát – 1930-ban kis sajtóügynökséget nyitott Berlinben Cooperation Press Service for International Understanding néven. Első ügyfelei régi támogatói voltak: Robert Cecil, Henry de Jouvenal és Louis Loucheur cikkeit hat-hét európai újságnál tudta elhelyezni, a publikálás jogdíjait az első időszakban saját haszon nélkül juttatta vissza a szerzőknek. Az üzleti tevékenység sikeres beindulását a terjesztési és a szerzői kör folyamatos bővülése jelezte. Révész észak-európai újságok mellett cseh, osztrák és lengyel lapokkal is szerződéseket kötött, szerzői gárdája pedig jórészt brit, francia és német szocialista, szociáldemokrata és liberális politikusokkal, gondolkodókkal bővült. Az ilyenfajta sajtótevékenységet azonban nem mindig fogadta osztatlan rokonszenv, ahogyan azt a későbbiekben Révész egy Churchillnek címzett 1939. októberi levelében szemléletesen kifejtette:

„Amikor 1930-ban elindítottam a Cooperationt, Dr. Beneš azzal vádolt, hogy magyar revizionista vagyok, a magyarok pedig azzal, hogy a csehek fizetett ügynöke. Számos német demokrata francia kémnek tartott, Párizsban pedig úgy gondolták, hogy náci propagandát végzek. Borah amerikai szenátor 1934-ben úgy nyilatkozott rólam, hogy a Népszövetség melletti agitációm célja az Egyesült Államok csatlakoztatása a nemzetközi szervezethez” (idézi Gilbert, 1997: 221–222).

Az kétségtelen tény, hogy a Révész által terjesztett cikkek szerzői náci- és fasizmusellenességüket sohasem tagadták, ezzel együtt a kommunizmust is elvetették, hangsúlyozva a megbékítési politika, a Népszövetség keretein belüli együttműködés és a leszerelés szükségességét. Mindezek egybeesetek Révész személyes álláspontjával is, amelyet ugyanebben a levélben ismertet:

„Ami a kommunista irányultságomat illeti, az ugyanolyan ostobaság, mint a többi vádaskodás. Kapitalista vagyok, vagy legalábbis szeretnék az lenni! Minden körülmények között teljes mértékben individualistának tartom magamat, és teljes szívemből utálok a kollektizmus minden formáját. Úgy gondolom, hogy erre bizonyíték egész eddigi életem és pályafutásom” (idézi Gilbert, 1997: 221–222).

Ennek a nyílt kiállításnak meg is lett a tragikus eredménye. Két hónappal a náci hatalomátvétel után Révést berendelték a német külügyminisztérium sajtóosztályára, ahol közölték vele, hogy részletes információkkal rendelkeznek cégének nemzetiszocializmus-ellenességéről. A külügyminisztérium sajtóosztályának tanácsosa – miután megmutatta Révésznek a róla összegyűjtött információkat tartalmazó aktát – azzal vádolta meg, hogy kizárólag német demokrata és szocialista szerzők cikkeit terjeszti, a német nemzeti álláspontot képviselő írásokat sohasem. Az események ezek után felgyorsultak. Révész irodáját 1933. április 1-jén náci rohamosztagosok szállták meg és dúlták fel. A Révész és cége elleni támadás a nemzetiszocialisták előre megtervezett akciójába illeszkedett (vö. Kershaw, 2003; Goebbels, 1994), és menekülnie kellett (1933. április 1-jén, az éjjeli expresszsel kalandos körülmények között és jókora szerencsével Párizsba). A nácik előli folytonos menekülése tanulságaként 1940-ben Révész amerikai beutazó vízumot szerzett édesanyjának, az olasz kormány azonban megtagadta a lisszaboni kikötőbe készülő Révész Gizella Olaszországot is érintő átutazó vízumát. Az 1942 januárjában lezajlott újvidéki mészárlás áldozatául esett Révész édesanyja és számos rokona, a maradék rokonság jó része a későbbiekben az auschwitzi koncentrációs táborban pusztult el.

A Churchill–Reves-együttműködés sikerei és buktatói

A francia fővárosban Révész újraindította a Cooperationt. Ez anyagi szempontból nem volt egyszerű, de az addigra kialakított kapcsolati háló miatt zökkenőmentes volt az újrakezdés: a francia szerzők készségesen álltak Révész rendelkezésére. 1936 márciusában, első angliai útja során Révész felfigyelt Churchillnek a nemzetközi élet eseményeit tárgyaló cikksorozatára, amelyet akkor az Evening Standard publikált. Az írások irodalmi és szakmai színvonala, valamint a Churchill által képviselt politikai nézetek alapján Révész úgy döntött, hogy a brit politikus írásaira a Cooperationnek szüksége van. Austen Chamberlain mindezt röviden közölte is Révésszel: „Miért nem szerzi meg magának Winstont? Ő közülünk a legjobb” (idézi Gilbert, 1997: 6). Az 1937. február 25-ei Churchill–Révész-találkozót március 1-jén újabb követte, de a hivatalos szerződésalkötésre csak 1937 nyarán került sor. A Cooperation és Churchill között létrejött megegyezés szerint Révész cége hat hónapon keresztül kizárólagos jogokat kapott a Churchill-cikkek terjesztésére bárhol az európai kontinensen és a világon (kivéve az Egyesült Királyság és az Egyesült Államok területét), többnyire 60–40 százalékos részesedéssel Churchill javára. A szerződés szerint néhány napilap esetében (Paris-Soir, De Telegraaf, Berlingske Tidende, Dagens Nyheter) Churchillt cikkenként 60 százalékos részesedés, de minimum 25

font illette. A Cooperation azonban fenntartotta a jogot, hogy a további lapszerződések esetén a haszon megoszlása 50–50 százalékos legyen (Gilbert, 1997).

A szerződéskötés érdekében Révész minden érvét és rábeszélő készségét bevetette: 1937. február 25-ei levelében hosszasan sorolta a Cooperation addigi illusztris szerzőit (Gilbert, 1997), két hónappal később pedig arról tájékoztatta Churchillt, hogy Austen Chamberlain öt cikke a Cooperation terjesztésében 43 400 francia frank (mai árfolyamon több mint tízezer font) hasznot hozott. Korábban Austen Chamberlain cikkeit Révész cége átlagosan 16 országban és 20 sajtóorgánumban tudta elhelyezni, ez a széles terjesztési kör nyilvánvalóan pozitív irányban befolyásolta Churchill döntését (Gilbert, 1997).

A szerződéskötés előtti fél éves huzavona leginkább az anyagi haszon megoszlása körüli vitákkal magyarázható, mivel Churchill nagyon kemény, időnként hajlíthatatlan üzleti tárgyalópartnernek bizonyult. Ennek megfelelően Révész mindig pontos elszámolást küldött brit partnerének, mert Churchill a honorárium átutalásának legkisebb késését is szóvá tette. A közös üzleti célú sajtóvállalkozás nem indult tehát könnyen. Churchill életrajzírója szerint:

„Révész kezdetben csak filléreket gyűjtögetett Churchillnek. Rávette a Paris Soir-t, hogy 9 font 9 shillinget fizessen az Evening Standardbeli cikkeiért, míg a stockholmi Dagens Nyheter csak 4 font 4 shillinget volt hajlandó erre áldozni. Egy kis kaunasi (Litvánia) jiddis újság nyolc shillingért kapta meg őket, azaz mai áron 12 fontért. Ezekből a másodközlési honoráriumokból Révész 40%-ot vett le magának, ami magas volt ugyan, de megdolgozott érte. Széles kapcsolati hálózatot hozott létre és működtetett, gondoskodott különböző fordításokról, megpróbálta elérni, hogy Európában egy időben jelenjenek meg a cikkek (amihez a helyi kiadók ragaszkodtak), s mindezt fax vagy elektronikus levelezés nélkül, kizárólag kezdetleges légipostai szolgáltatásokra támaszkodva. Egyetlen hónap leforgása alatt, 1937 októberében, ő és Churchill tizenkilenc levelet váltottak. Közülük kilencet Churchill írt, aki a korábbi óvatosság után lelkes híve lett a Révész-féle vállalkozásnak” (Jenkins, 2005: 165).

Churchill teljes bizalmának elnyerése Révésznek így is több mint egy évébe került. 1938. augusztus 5-én Erland Echlin, a Toronto Star londoni képviselője táviratban kért megerősítést, hogy a Cooperation bírja-e Churchill felhatalmazását és eljárhat-e a nevében. A brit politikus rövid válaszában közölte, hogy Révész cége iránt teljes bizalommal van (Gilbert, 1997).

A Cooperation többnyire az Angliában megjelent Churchill-cikkeket egy-két napon belül és gyakran új címmel jelentette meg a céggel szerződött külföldi sajtóorgánumokban. Így az 1937. augusztus 20-án az Evening Standardban megjelent A „Plain Word to the Nazis” című írás „Anglo-German Relations” címmel 16 lapban jelent meg (Paris-Soir [Párizs], Berlingske Tidende [Koppenhága], Dagens Nyheter [Stockholm], Le Soir [Brüsszel], Nieuwe Rotterdamsche Courant [Rotterdam], Tidens Tegn [Oslo], Dagsposten [Trondheim], Helsingin Sanomat [Helsinki], Paevaleht [Tallin], Lietuvos Zinios [Kaunas], Lidove Noviny [Prága], Neue Zürcher Zeitung [Zürich], Journal des Nations [Genf], Újság [Budapest], Kurjer Warszawski [Varsó], La Nacion [Buenos Aires]). Mindez 6980 font bevételt jelentett, amelyből 4500 fontot Churchill kapott (Gilbert, 1997). Churchill a Strand Magazine 1938. februári számában publikált egy cikket („Women in War”), amelyet Révész csak három újságnak adott el (Svenska Dagbladet [Stockholm], Berlingske Tidende [Koppenhága], Illustrated Weekly of India [Bombay]), de az üzlettel így is 48 fontot (mai árfolyamon mintegy 1500 fontot) keresett (Gilbert, 1997). Ezerkilencszáz-harmincyolc nyarán a Cooperation már az Egyesült Államokban, Dél-Amerikában és a brit domíniumokon is terjesztette Churchill írásait, ami egyre komolyabb haszonnal járt, és jórészt Révész üzleti érzékének és szervezőkészségének volt köszönhető. Révész a Roger Berthoud-nak adott interjújában az alábbi példával illusztrálta a Cooperation tevékenységét:

„A következőképpen működtünk. Mondjuk Hitler tartott egy beszédet. Én felhívtam Churchillt, hogy reagáljon rá. Este 8-ra a titkára már telefonon lediktálta a választ párizsi irodánkunknak. Ezt azonnal három nyelvre lefordítottuk, és éjjelre már eljuttattuk a különböző lapok szerkesztősegeihez. Így másnap, amikor az emberek elolvasták Hitler beszédét, már ugyanakkor Churchill válaszát is megismerhették” (idézi Berthoud, 1981).

William Deakin, Churchill vezető irodalmi tanácsadója is nagyra értékelte Révész intellektuális és szervezési képességeit:

„Zseniális volt. Mindig ámulatba ejtett a módszere – a világsajtó alapos tanulmányozása után elhelyezett egy cikket mondjuk az indonéz sajtóban 10 fontos nyereséggel, majd mindezt rövidesen többszörözte a cikk globális terjesztésével. Nem csupán irodalmi ügynök és üzletember volt, hanem a nemzetközi események éles szemű megfigyelője is, naprakész tudással rendelkezett, különösen Közép-Európáról. Sohasem volt unalmas, mindig inspiráló beszélgető partnernek bizonyult és villámgyorsan megragadta az adódó lehetőségeket” (idézi Gilbert, 1997: 9).

A hivatalos Anglia azonban nem fogadta túl nagy lelkesedéssel a Churchill–Révész-együttműködést, mert a Cooperation Press Service széleskörű nemzetközi publicitást adott Churchill megbékítés-ellenes álláspontjának, így Anglia „másik hangját” is megismerhette a világ.

Az üzleti partnerek közötti információáramlás és információcsere fordított irányban is működött. Churchill elsőként Révészről szerzett tudomást az 1938. november 17-én a németországi és ausztriai zsidóság ellen rendezett pogromról, az úgynevezett Kristályéjszakáról (Gilbert, 2008). 1938 szeptemberében, a müncheni egyezmény idején különösen intenzívvé vált levélváltásuk, és mindenben azonos álláspontot képviseltek: eszerint a náci Németországnak nem lehet engedni, akár katonai erővel is meg kell fékezni a Csehszlovákia elleni német agressziót. Emellett mindketten hangsúlyozták, hogy az Egyesült Államokat be kell vonni az európai stabilitás biztosításába. A müncheni szerződés aláírásának idején Révész arra biztatta Churchillt, hogy tegyen egy franciaországi körutat, ezzel mintegy bizonyítva a francia politikusoknak, hogy Angliában létezik megbékítés-ellenes álláspont is. Ekkor már Churchill is érezte és nagyra értékelte a sajtó erejét. 1975. november 11-én Reves egy Martin Gilberttel folytatott telefonbeszélgetésben erre így emlékezett:

„1938. szeptember 22. Churchill Párizsba jött a müncheni válság idején, hogy támogatókat szerezzen politikájának [...] Mindenki ellene volt. A Ritz szállodánál egy tucatnyi ember előtt a francia tengerészetügyi miniszter háborús uszítónak nevezte. Elkísértem a Le Bourget repülőtérre. Útközben így szólt hozzám: »Az általam írt cikkek sokkal fontosabbak, mint a parlamenti beszédeim. A sajtó csak egy vagy két rövid bekezdést idéz belőlük, semmi többet«” (Gilbert, 1997: 144).

Az amerikai kapcsolat a közös üzleti tevékenységben is egyre nagyobb szerepet kapott. Révész elsősorban a vezető New York-i napilapokat célozta meg, és végül a The Times helyett több okból is a New York Herald Tribune mellett döntött. A szerződést 1939 februárjában kötötte meg Churchill cikkeire, amelyeket Hollandiából egy rövidhullámú rádióadón keresztül naprakészen küldték át az amerikai kontinensre. A lap melletti választását Révész így indokolta Churchillnek:

„A két New York-i napilap közül a Herald Tribune sokkal jobb lesz nekünk, mint a Times. A The Times zsidó kézben van, és manapság ez sok amerikai számára azt a látszatot keltheti, hogy valamiféle »európai propagandát« folytatunk. A Herald Tribune helyzete itt olyan, mint Londonban a Daily Telegraph-é. Ez itt a legfontosabb konzervatív napilap, nagyon befolyásos, és senki sem vádolhatja őket Amerika-ellenességgel. Ez a legjobb napilap számunkra, hogy ezen keresztül megszólítsuk a befolyással rendelkező közvéleményt, és megnyerjük magunknak más amerikai lapokat is” (idézi Gilbert, 1997: 167–169).

Révész az amerikai kapcsolatnak különösen nagy jelentőséget tulajdonított. Leveleiből ennek kapcsán is jól látszik, hogy nem egyszerű „cikkügynöke” volt a brit politikusnak, hanem politikai segítője. Azzal érvelt például, hogy az anyagi haszonnál is fontosabb az az „egyedülálló lehetőség”, hogy megnyerhetik az amerikai közvéleményt. Mindezt Churchill is nagyra értékelte, és úgy vélte, hogy ezzel legalább részben ellensúlyozható a nácik sikeres európai propaganda-tevékenysége (Gilbert, 1997: 183). Révész szervezőmunkájának köszönhetően alig egy hónappal a háború kitörése előtt Churchill egy nyolcperces rádióbeszédet tartott az Egyesült Államokban. Ebből csak azért nem lett sorozat, mert 1939 szeptemberében a brit politikus haditengerészeti miniszterként Chamberlain háborús kabinetjének tagjává vált.

Csehország német megszállása után a Cooperation már alig tudott náciellenes cikkeket eljuttatni az európai sajtóhoz, ezért Révész egy hosszabb memorandumot küldött Reginald Leeperhez, a brit külügyminisztérium sajtóosztályának vezetőjéhez. Az írás valójában a Cooperation helyzetét elemezte, kitérve a korabeli nemzetközi sajtó általános helyzetére. Révész két országcsoportot írt le: a teljesen német befolyás alatt lévő kormányokat és sajtót (balti államok, Lengyelország, Románia, Magyarország, Jugoszlávia, Bulgária és Görögország), valamint az erősödő német befolyás miatt csak részleges szólás- és sajtószabadsággal rendelkező államokat (Svédország, Dánia, Hollandia, Svájc és néhány dél-amerikai állam). Véleménye szerint az első csoportba tartozó országok esetében az adott helyzetben semmi remény nincs németellenes, angolbarát sajtópropagandára, a második csoportba tartozó államok sajtójának és közvéleményének megnyerésére azonban még van esély (Gilbert, 1997). Ez utóbbiakat Révész a semleges sajtó (*neutral press*) kategóriába sorolta, de ide értette az ázsiai, az amerikai, az ausztrál és az új-zélandi sajtóorgánumokat is. Noha a memorandumot Churchill szintén megkapta, sem részéről, sem a külügyminisztériumból nem érkezett hivatalos reagálás; a háborús események fölülírták Révész helyzetelemzését.

A nehézségek a Cooperation magyarországi tevékenységében is megmutakoztak, és már 1939 májusa előtt is. 1937 júliusa és 1938 júliusa között a Pesti Hírlap, a Pester Lloyd és az Újság még tizenöt, a Cooperation által terjesztett Churchill-cikket közölt. A Cooperation által az első, Magyarországon terjesztett és megjelentetett és a brit szocialistákról szóló Churchill-cikk a Pesti Hírlap 1937. július 9-ei számában látott napvilágot (az Evening Standardban megjelent eredeti cikk címe *A szocializmus hanyatlása* volt, amiért a szerző mai árfolyamon több mint 1500 fontot kapott). Churchill további, Magyarországon megjelent írásai időrendben a következők voltak (ha eltérés van az angliai és a magyarországi címek között, akkor zárójelben adom meg az Angliában megjelent cikk címét magyarra fordítva): *A felosztás meghozza a békét Palesztinának*, Pester Lloyd, 1937. július 23. (*A felosztás veszélye Palesztinában*);³ *Angol-német kapcsolatok*, Újság, 1937. augusztus 20. (*Egy őszinte szó a nácikhoz*); *Kína és Európa*, Pesti Hírlap, Pester Lloyd, 1937. szeptember 3. (*A megsebzett sárkány*); *Fegyverszünet vagy béke*, Pester Lloyd, 1937. november 11.; *Spanyolország jövője*, Pester Lloyd, 1937. november 26. (*Spanyolország útja a békéhez*); *Nagy-Britannia és Amerika*, Újság, 1937. december 10. (*Európa Roosevelthez fordul*); *A brit újrafegyverkezés folyamata*, Pesti Hírlap, 1938. január 7. (*Britannia újrafegyverkezik*); *Japán és a fehér faj*, Pesti Hírlap, 1938. január 21.; *Nagyhatalmak, kis nemzetek és a Népszövetség*, Újság, 1938. február 8. (*A Népszövetség még él*); *Az új francia kormány*, Pesti Hírlap, 1938. április 14. (*Franciaország új kormánya*); „*Incidens*” *Kínában*, Pesti Hírlap, 1938. május 26. (*Hogyan torpant meg a japán hadigépezet*); *Összeírás Angliában*, Pesti Hírlap, 1938. június 9. (*A National Service erősíti Britannia védelmi képességeit*); *Királyi látogatás Párizsban*, Pesti Hírlap, Pester Lloyd, 1938. július 26. (*Mit jelent Franciaországnak a szabadság*). Ezek az írások többnyire a nemzetközi élet eseményeit tárgyalták, és kimaradtak belőlük a németellenes kirohanások. Ellenpélda lehet Churchill 1937. karácsonyi cikke, amely az Evening

3 A Palesztináról szóló cikket eredetileg a Cooperation forgalmazta volna, de a Pester Lloyd az Opera Mundi nevű sajtóügynökségen keresztül olcsóbban hozzájutott. Ezek után és Révész erőteljes nyomására Churchill megszakította kapcsolatait az Opera Munnival. A magyar napilapokban megjelent Churchill cikkek címei az eredeti angol cikkek szerző általi fordításai.

Standardban jelent meg „Panorama of 1937” címmel; ezt a Cooperationnel kapcsolatban álló három budapesti napilap nem merte átvenni; indoklásuk szerint a cikk tartalma túlságosan náciellenes volt (Gilbert, 1997). Az 1938-as utolsó magyarországi megjelenés után pedig az erőteljes német orientáció, valamint a technikai nehézségek (az Angliában megjelent cikkek sokszor többnapos késéssel érkeztek Budapestre) miatt a Cooperation Press Service kivonult a magyar sajtópiacról. Viszont külföldön továbbra is terjesztette Kánya Kálmán és Hantos Elemér cikkeit.

A náci propagandagépezet időnként tönkretette a Cooperation üzletét azzal, hogy az Angliában megjelent Churchill-cikkek rövid német nyelvű és manipulált kivonatát azonnal és olcsóbban eljuttatta a különféle sajtóorgánumokhoz, amelyek ezek után már nem tartottak igényt az eredeti cikk megjelentetésére. Ez történt a Pester Lloyd esetében is 1937. szeptember végén. Az ekkor Genfben tartózkodó Révész keserű hangú levélben panaszkodott Churchillnek a tisztességtelen német eljárás miatt, ugyanakkor jó lehetőségnek tartotta a mérsékelt nyugatbarát Hungarian Quarterly ajánlatát egy általános nemzetközi politikai áttekintést nyújtó, közép-európai témájú Churchill-írás megjelentetésére:

„Genfben találkoztam a budapesti Hungarian Quarterly kiadójával. Ennek az angolul megjelenő negyedéves folyóiratnak a célja az, hogy elősegítse a magyar–angolszász-kapcsolatok fejlődését. A lapot kiadó társaság elnöke Bethlen gróf. Nagyon szeretnének Öntől publikálni egy 3000 szavas cikket. A témát Ön választhatja meg, de valamilyen Közép-Európát is érintő dolgot szeretnének. Egyedül azt kérik, hogy a cikk ne legyen nagyon németellenes. Ötven fontot készek fizetni érte, ami a magyar viszonyok között szokatlanul nagy összeg” (Gilbert, 1997: 63–64).

Churchill ugyan kedvezően fogadta az ajánlatot, de nem talált megfelelő írást a Hungarian Quarterly számára.

Összegzés

1937 nyarától 1939 szeptemberéig Révész a Cooperation Press Service élén kéthetente átlagosan harminc sajtóorgánumban jelentette meg Churchill írásait, világszerte ismertté téve ezzel a brit politikust és eszméit. Az egyén szabadságát, valamint a demokratikus intézményrendszer védelmét oly fontosnak tartó Churchill nézeteivel Révész teljes mértékben azonosulni tudott. Ez megkönnyítette együttműködésüket, noha a háború éveit alatt, különösen Churchill miniszterelnöki kinevezése után Révész szerint „Winstonnal a háborún és a fegyvereken kívül másról nem lehetett beszélni” (Gilbert, 1997: 13).

A háború előtti Anglia „másik hangjának” (Surányi, 2004: 53) véleményét Révész nem csupán helyeselte, hanem professzionális sajtótevékenységgel és sajtópropagandával széles körben terjesztette is. Így Churchill világviszonylatban is ismert személyiséggé vált. Reves sajtóvállalatai, a Cooperation Press Service, majd a Cooperation Publishing Company a későbbiekben nagy szerepet játszottak a brit és az amerikai háborús erőfeszítések nemzetközi megismertetésében. Mindez ugyanakkor jelentős hasznot hozó vállalkozásnak is bizonyult, amely a komoly írói, történetírói, publicisztikai és szónoki képességeket felmutató Churchill háborús memoárjának kiadásaiban tetőzött, egyaránt gazdaggá téve a szerzőt és irodalmi ügynökét. Reves tehetséges üzletember és önállóan gondolkodó, szuverén egyéniség volt (Barta, 2013), ahogyan ezt Anthony Montague Browne, Churchill személyi titkára is megállapította: „A dolgokat nem direkt módon, hanem inkább elvi alapokon közelítette meg, és az embernek az volt az érzése, hogy kiváló egyetemi professzor válhatott volna belőle” (Browne, 1955: 217).

A hányatott sorsú üzletember-újságíró a személyes szabadságra és a demokratikus értékrendre épülő eszméihez mindvégig ragaszkodott. A sikeresen működő üzleti vállalkozás, a közös elvi alapok és politikai értékrend nyomán kialakult kölcsönös bizalom Reves és Churchill között szoros személyes barátsággá érett, amelyet az együttműködés nehézségei sem feszítettek szét. Emery Reves nélkül Churchill a második világháború előtt nehezen válhatott volna nemzetközi hírű, nácizmusellenes eszméket hirdető politikussá. 1945 után is Emery Reves-re volt szüksége ahhoz, hogy háborús memoárja igazi világsikert arathasson. Cserébe Reves – mintegy viszonzásképpen – előbb üzleti partnerként, majd barátként is több mint két évtizeden át aktív részese lehetett a brit államférfi történelemformáló tevékenységének.

Irodalom

- Barta Róbert (2013): *Az államférfi és a világpolgár. Winston S. Churchill és Emery Reves*. Máriabesnyő: Attraktor.
- Berthoud, Roger (1981): The Idealist Who Sold Churchill to the World. *Times*, 1981. szeptember 7.
- Browne, Anthony Montague (1955): *Long Sunset. Memoirs of Winston Churchill's Last Private Secretary*. London: Cassel.
- Davis, Garry (1997): The Emery Reves Saga, www.worldservice.org/issues/aprmay97/reves.html (utolsó letöltés: 2009. október. 8.).
- Frank Tibor (2012): *Kettős kivándorlás. Budapest–Berlin–New York 1919–1945*. Budapest: Gondolat.
- Gilbert, Martin (2008): *Churchill and the Jews*. London: Simon and Schuster.
- Gilbert, Martin, ed. (1997): *Winston Churchill and Emery Reves. Correspondence (1937–1964)*. Austin: University of Texas Press.
- Goebbels, Joseph (1994): *Napló*. Az előszót írta és a szöveget jegyzetekkel ellátta: Ormos Mária. Válogatta és szerkesztette: Rátkai Ferenc. Budapest: Dunakönyv.
- Jenkins, Roy (2005): *Churchill*. Fordította: Magyarics Tamás. I–II. Budapest: Európa.
- Kershaw, Ian (2003): *Hitler 1889–1936. Hybris*. Fordította: Fazekas István. Budapest: Szukits.
- Surányi Róbert (2004): *W. S. Churchill élete és kora*. Budapest: Pannonica.

Barta Róbert PhD, történész, habilitált egyetemi docens (Debreceni Egyetem, Történelmi Intézet). Kutatási területe a modern kori egyetemes történelem, a diplomáciatörténet, a brit–magyar kapcsolatok, a Horthy-rendszer története. Önálló kötetei: *A világháborúk képes története* (2010), *Az államférfi és a világpolgár. Winston S. Churchill és Emery Reves* (2013). E-mail: barta.robort@arts.unideb.hu

Sz. Nagy Gábor

Az 1945. júliusi papírbotrány reprezentációja a korabeli politikai sajtóban*

1945. július 19-én a Nemzeti Parasztpárt központi lapja, a Szabad Szó beszüntette megjelenését. Ez az eset a koalíciós időszak első átfogó sajtótámadását indította el az Ideiglenes Nemzeti Kormány ellen. A politikai lapok a kormány sajtópolitikáját okolták a parasztpárti lap – mint később kiderült – ideiglenes megszűnése miatt. A lapok élesen támadták a Neményi Papírgyár Részvénytársaságot, a kormány sajtópolitikáját, valamint annak egyszemélyi irányítóját, Balogh István miniszterelnökségi államtitkárt. Az offenzíva végül eredményesen zárult: a baloldali lapok által főbűnösként kikiáltott Baloghot a kommunista párti Kállai Gyula váltotta fel, és lett kezdetben a papírkiutalás felelőse. Így a Magyar Kommunista Párt megtette az első lépést azon az úton, amelyet Rákosi Mátyás így fogalmazott meg a 1945. május 21–22-én tartott országos pártértekezleten: „Meg kell szerezni a sajtó irányítását. A harc most a sajtó területére tevődik át. Jó fegyver van a kezünkben: a papírkiutalás. A reakciós lapokat ki kell éheztetni.”¹

Tanulmányomban a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front pártjainak napilapjaiban megjelent írások tükrében mutatom be a Nemzeti Parasztpárt központi napilapja, a Szabad Szó megjelenése körül kirobbant sajtóbotrányt 1945. július közepe és augusztus eleje között. A sajtóban megjelent írások tükrében azonban nemcsak az 1945 nyarán történt eseményeket vizsgálom, hanem ennek kapcsán bemutatom az 1944 decemberétől 1945 augusztusáig tartó időszak sajtópolitikáját is, vagyis azt, hogy mi vezetett az 1945. júliusi-augusztusi botrányhoz, és milyen végkifejlete lett mindennek.²

Az Ideiglenes Nemzeti Kormány sajtópolitikája 1944 decembere és 1945 júliusa között

Az 1945. júliusi-augusztusi sajtópolitikai összeütközés ugyanis nem az első ilyen konfrontáció volt a koalíciós pártok között. Szinte az Ideiglenes Nemzeti Kormány megalakulásának kezdete óta folyt a vita a pártok között a sajtóról. Ezek főleg a Minisztertanács ülésein kerültek napirendre, de időnként a pártközi értekezleteken és a Budapesti Nemzeti Bizottság ülésein is szóba került a lapok kérdése. Szerkezeti változást azonban csak az 1945. július-augusztusi botrány hozott végül a sajtóirányításban. A Magyar Nemzeti Függetlenségi Front pártjai közötti sajtótárgyú megbeszéléseken főként a lapengedélyezés és a papírellátás kérdése került szóba. A lapengedélyezések kérdése azonban az 1945. január 20-án Moszkvában megkötött fegyverszüneti egyezmény alapján gyorsan nyugvópontra jutott. Az egyezmény 16. pontja kimondta, hogy sajtótermékek megjelenése csak a szovjet irányítás alatt álló Szövetséges Ellenőrző Bizottság előzetes engedélye alapján lehetséges.³ A magyar kormány így csak adminisztratív feladatot látott el. A Miniszterelnökség Sajtóosztályának tevékenysége mindössze arra korlátozódott, hogy a benyújtott lapengedélyeket általában egy-két havonta összegyűjtve megküldte jóváhagyásra a Szövetséges Ellenőrző Bizottsághoz. Ennek ellenére bizonyos mozgástere volt a Sajtóosztálynak. Balogh István mint a Sajtóosztályt felügyelő miniszterelnökségi

* A tanulmány a Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Médiatudományi Kutatócsoportjának támogatásával jött létre.

¹ Idézi Vass és Zalai (1991: 33).

² A kérdést korábban röviden érintette Zalai (1990).

³ Az Ideiglenes Nemzeti Kormány 525/1945. számú miniszterelnöki rendelete a fegyverszüneti egyezmény kihirdetése tárgyában. *Magyar Közlöny*, 1945. március 17.

államtitkár a kérelmeket aszerint csoportosította, hogy az engedély megadását a magyar fél javasolja-e vagy sem. A Miniszterelnökség Sajtóosztálya az elutasítást minden esetben a fennálló papírhiánnyal indokolta.

A kormány mindezek mellett a sajtóban megjelenő tartalmakat is igyekezett ellenőrizni. Hogy mindennek érvényt szerezzen, 1945. március 1-jei hatálybalépéssel kiadta a 390/1945. számú miniszterelnöki rendeletet.⁴ A rendelet értelmében sajtótermékeket kinyomtatni csak a Miniszterelnökség Sajtóosztálya (vagy az általa megbízott hatóság) előzetes engedélye alapján lehetett. „Amennyiben a bemutatott közlemény a hadviselés vagy az állam más fontos érdekét sértené”, az ellenőrző félnek jogában állott a nyomtatási engedélyt megtagadnia. A rendelet azonban óriási tiltakozást váltott ki a koalíciós partnerek között, mivel a pártok lapjait is előzetes cenzúra alá helyezte volna, ami ellentétes volt a pártok ilyen irányú megállapodásával. Április 18-án a Budapesti Nemzeti Bizottság ülésén Kállai Gyula kommunista párti politikus kelt ki a rendelet ellen (Budapesti Nemzeti Bizottság, 1975: 99–101). Balogh István viszontválaszában (már a Minisztertanácson) azonban azzal védekezett, hogy az előzetes cenzúrára a fegyverszüneti megállapodás kötelezte a kormányt (Dálnoki Miklós Béla, 1997: 334). Április 20-án azonban életbe lépett a 390/1945. számú miniszterelnöki rendeletet módosító 659/1945. számú miniszterelnöki rendelet, amelynek értelmében a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front pártjainak, valamint az egyházak lapjainak előzetes ellenőrzése kikerült a rendelet hatálya alól.⁵

A lapengedélyek megadása mellett a sajtóirányítás megszervezése is legalább ilyen fontos feladat volt. Az erről szóló tervet Balogh István a Minisztertanács február 9-ei ülésén mutatta be a minisztereknek. Balogh egy teljes mértékben központosított sajtóirányítási modellt vázolt fel, amelyben minden szál egy helyen, a Miniszterelnökség Sajtóosztályán összpontosult volna, legyen szó adminisztratív vagy éppen rendészeti intézkedésekről. Tervezetében még arra is javaslatot tett, hogy a pártok csak Budapesten adjanak ki önállóan lapot, vidéken inkább a koalíciós alapon szerveződő sajtó részesüljön előnyben (Dálnoki Miklós Béla, 1997: 195). A jelen lévő miniszterek ekkor még nem emeltek kifogást Balogh tervei ellen. Igaz, hogy február elején még alig tíz lap jelent meg az országban,⁶ Budapesten pedig egyedül a koalíciónak mondott, de valójában a Magyar Kommunista Párt irányítása alatt álló Szabadság volt az egyetlen sajtótermék (Hegedűs & Kozák, 2001; Haraszi, 1986; Zalai, 1993).

Mindezek mellett nem feledkezhetünk meg a sajtó megjelenéséhez szükséges papír biztosításáról sem. Nem túlzás azt állítani ugyanis, hogy az 1918 utáni sajtótörténet egyik legfontosabb kérdése a sajtó papírellátása. Ez ugyanis nemcsak gazdasági, hanem politikai kérdés is volt. Ennek megfelelően nagyon hatékony cenzurális eszköz is a hatalom kezében, hiszen sok esetben nagyon nehéz megállapítani, hogy a döntések hátterében melyik kérdés volt a döntő.

A sajtó részére biztosítható papír mennyisége szoros összefüggésben állt a papírgyárak számával, de önmagában a papírgyárak jelentős száma nem jelentett garanciát az elégséges papírellátásra. Az első világháború előtt hiába működött tizenhét, kifejezetten papír előállítására szakosodott gyár, mégis folyamatos papírimporthra volt szükség, holott nyersanyagban sem volt hiány. A háború után mindössze két gyár, a diósgyőri és a nagymarosi maradt meg. A papírgyárak radikális csökkenése miatt a papírellátás továbbra is csak importból volt megoldható (Jenei & Pető, 1978). Ezt ellensúlyozandó, 1918 után több kormány is a papírkorlátozás eszközéhez nyúlt (Klein, 2012; 2013; Siklós, 1963). Ebben a korszakban a gazdasági szempontok hol burkoltan, hol leplezetlenül is a politikai okok mögé szorultak. A hazai termelés védelmére és a papírgyártás újbóli megindítására tett intézkedések végül is meghozták az eredményüket. Ezerkilencszáz-huszonnyolcban újabb három gyár létesült Budafokon, Csepelen és Piskén, 1928-ban pedig a Fűzfőn (Jenei & Pető, 1978). Az utolsó békeévben pedig már tíz papírgyár működött az országban. A második világháború miatt szinte teljesen az 1918-as szintre süllyedt a magyar papíripar.

A második világháború alatt a hazai papírkészlet jelentős része megsemmisült. A magyar papírgyártás háborús vesztesége az 1938-as értékkel számolva 33 millió pengő volt (Mares, 1984). Ennek eredményeképpen 1945 után súlyos papírhiány volt az országban. A háborús károk mellett tovább növelte a nehézségeket, hogy a megszálló szovjet csapatok minden nyomdát és így az ott található papírkészletet is lefoglaltak (Korom, 1981). Ezek aztán rövid időn belül a Magyar Kommunista Párt megalakuló helyi szervezeteinek a kezébe kerültek. Mindezek mellett a megszállt területeken a kommunista párt tagjai részére különleges engedéllyel szabad mozgást is biztosítottak. Így nem

4 Az ideiglenes nemzeti kormány 390/1945. számú miniszterelnöki rendelete a sajtórendészeti intézkedések újabb szabályozása tárgyában. *Magyar Közlöny*, 1945. március 13.

5 Körrrendelet a 659/1945. számú miniszterelnöki végrehajtási intézkedések módosításáról. *Magyar Közlöny*, 1945. május 6.

6 Több mint tíz lapja van már az országnak. *Népszava*, 1945. február 2.

okozott nehézséget a háború alatt meg nem semmisült papírkészlet felkutatása és megszerzése (Varga, 1985). Ennek tükrében nem véletlenül kardoskodott Nagy Imre, a kommunista párt politikusa az Ideiglenes Nemzeti Kormány 1944. december 23-án tartott első minisztertanácsi ülésén amellelt, hogy nincs szükség központi papírelosztásra, hanem a lapok maguk szerezzék be a nyomtatáshoz szükséges papírt. Mindezt a sajtószabadság nevében, de pártérdekeket előtérbe helyezve (Dálnoki Miklós Béla, 1997: 90).

A papírellátás fontosságát mi sem bizonyítja jobban, minthogy 1944 decembere és 1945 februárja között tartott minisztertanácsi üléseken folyamatosan napirenden volt a papírelosztás kérdése. A Magyar Kommunista Párt kezdeti, fentebb már idézett felvetése azonban nem talált támogatókra a koalíciós partnerek között. A többi párt ugyanis – főként a Szociáldemokrata Párt javaslatára – a központi elosztást tartotta célravezetőnek (Dálnoki Miklós Béla, 1997: 90). Abban azonban egyetértés mutatkozott, hogy az országban jóval több papír található annál a tíz tonnánál, amennyivel a kormány 1945. január elején rendelkezett. Abban sem volt vita a pártok között, hogy az elrejtett papírt fel kell kutatni és azt a koalíciós pártok lapjai között igazságosan kell szétosztani (Dálnoki Miklós Béla, 1997: 113–114). Mindezek mellett Miklós Béla miniszterelnök is minden követ megmozgatott annak érdekében, hogy a szovjet csapatok által lefoglalt papírkészletet visszaszerezze.⁷

A papírhelyzetet a kormány végül az 1945. február 22-én hatályba lépett 340/1945. számú miniszterelnöki rendelet kiadásával próbálta megoldani. A rendelet értelmében az országban található papírkészlet bejelentési kötelezettség alá tartozik. A bejelentett papírkészletet a kormány zár alá veszi, és azt csak a Miniszterelnökség Sajtóosztályának előzetes engedélyével lehet felhasználni.⁸ Ezzel a lépéssel a papírelosztás végleg a kormány hatáskörébe került, ami – úgy látszott – véglegesen megoldja a hónapok óta húzódó papírügyet. Ahogy azonban az 1945. júliusi-augusztusi események is mutatták, a papírhelyzetet a beszolgáltatási rendelet kiadásával sem sikerül megnyugtatóan és minden kétséget kizáróan rendezni.

A botrány kirobbanása

A Budapesti Nemzeti Bizottság 1945. július 18-ai ülésén Kovács Imre, a Nemzeti Parasztpárt főtitkára napirend előtti felszólalásában jelentette be, hogy a párt központi napilapja, „a Szabad Szó kénytelen beszünetetni a megjelenését a papírháány miatt”. Kovács beszédében egyrészt a kormány elhibázott sajtópolitikáját okolta, amely a pártközi megállapodás ellenére is több olyan lapot engedélyezett, amelyet nem a pártok vagy a kormány adott ki, másrészt a Neményi Testvérek Papírgyár Részvénytársaságot, amely úgy akar minél nagyobb bevételt szerezni, hogy a rotációs papír-gyártásáról másfajta papírgyártásra térne át, pedig „a rotációs papír életszükségletet jelent a demokráciában”. Kovács szerint a megoldást az jelentené, ha a kormány megszüntetne minden olyan lapot, amely nem a pártközi megegyezés alapján jelent meg, és ezzel párhuzamosan államosítaná a Neményi Papírgyárat is, hogy a lapok részére a szükséges papírmennyiség biztosított legyen (Budapesti Nemzeti Bizottság, 1975: 185).

Másnap, július 19-én a Szabad Szó rendkívüli kiadása első oldalán „A Nemzeti Parasztpárt és a Szabad Szó kiáltványa” volt olvasható, amely Kovács előző napi beszédéhez hasonlóan a kormányt és a Neményi-gyárat vádolta meg a lap megjelenésének ideiglenes szüneteltetésével. A Neményi-gyár ugyanis az egyetlen olyan üzem volt 1945 nyarán, amely rotációs papír-gyártással foglalkozott.⁹ „Erre a rendkívüli kiadásra az utolsó tekerics rotációs papírt használtuk fel” – írja a lap, majd felsorolja az elnémulás okait is: a háború alatt az ország papírállományának jelentős része megsemmisült. Emiatt a kormány a még fellelhető papírkészletet zárolni volt kénytelen, ami azt vonta maga után, hogy a piacról eltűnt az újságy nyomó papír. Ez pedig a papír felhasználásának „legszigorúbb rendezését” (kiemelés az eredetiben – Sz. N. G.¹⁰) követelte volna”, ahogy azt a parasztpárt minden fórumon követelte is. A Nemzeti Parasztpárt nemcsak követelte mindezt, hanem – ahogy a Szabad Szó írta – „szerényen meg is maradtunk [tudniillik a Nemzeti Parasztpárt – Sz. N. G.] az egy Szabad Szó mellett”. Azonban „a kormány sajtópolitikája nem emelt gátat az újabb és

7 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára XIX-A-1-j-V-32/1945. (10. d.); Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára XIX-A-1-j-V-83/1945. (10. d.).

8 Az ideiglenes nemzeti kormány 340/1945. számú miniszterelnöki rendelete a nyomdaiparban felhasználható papír bejelentéséről és zárolásáról. *Magyar Közlöny*, 1945. március 13.

9 Ennek az a jelentősége, hogy a lapokat újságy nyomó (rotációs) papírra nyomják.

10 Ahol külön nem jelölöm, ott a kiemelés az eredeti szövegben is így szerepel.

újabb lapalapítások elé". Ennek eredménye pedig az lett, hogy „újságpapírfronton ma a legocsmányabb feketezés folyik". Így fordulhatott elő, hogy a lapok az 1939-es árak tízszerese, míg a rotációs papír ára a feketepiacon a kétszázszorosa lett. De a lap nem látja jobbnak a papírgyártás terén uralkodó állapotokat sem. A piacon egyeduralgoló Neményi Papírgyár „árait a békebeli árak 110-szeresére akarja emelni!" Ennek pedig az lenne az eredménye, hogy a lapok ára hatszorosára emelkedne fel,¹¹ amit a Szabad Szó nem fogadhat el. Ezzel kapcsolatban ugyan megindultak a tárgyalások a lapkiadók és a gyár között, azonban a Neményi-gyár végül a „szénhiányra" hivatkozva beszüntette a rotációs papír-gyártást. A lap szerint ez nem valós indok volt, ugyanis a gyár vezetői megoldhatónak tartották ennek az áthidalását. A lap mindebben a Miniszterelnökség Sajtóosztályának a tétlenségét látta, amely nem volt hajlandó lépéseket tenni kormányzati szinten a problémák megoldására. A Szabad Szó ilyen helyzetben nem tehetett mást, mint hogy követeléseket fogalmazott meg az illetékes szerv felé: követelte a papírelosztás megoldását, az elosztás arányosítását és a papírgyárak államosítását. A papírelosztásnál véleményük szerint elsőrendű érdek a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front lapjai papírellátásának a biztosítása.¹²

Még ugyanazon a napon a Magyar Kommunista Párt központi napilapja, a Szabad Nép,¹³ valamint a Szociáldemokrata Párt napilapja, a Népszava¹⁴ is kiállt a Szabad Szó mellett, és éles hangú írásokban támadták a kormány sajtó-, valamint a Neményi-gyár papírpolitikáját.

Látható, hogy a politikai napilapok – a kisgazdapárti Kis Újság kivételével – már július 19-én felléptek a Szabad Szó mellett, és a kormány elhibázott sajtó- és papírpolitikáját okolták a kialakult helyzetért. A Népszava ennél is tovább ment a felelősök keresésében: Balogh Istvánt, nevének említése nélkül, bűnősként állította be, reakciónak és a nép ellenségének bélyegezve.¹⁵

Mindenekelőtt a baloldali lapok álláspontja volt az, hogy három felelőse van a kialakult helyzetnek: a kormány, a Neményi Papírgyár és Balogh István.

A Neményi Papírgyár és a papírhelyzet

1945 nyarán ugyan több papírgyár is működött az országban, azonban csak a Neményi-gyár tudott az újságok számára nélkülözhetetlen rotációs papírt előállítani. Azonban az ott előállított havi 250 tonna papír nem volt elegendő, hogy a folyamatosan növekvő számú lappiacot ellássa. Ráadásul ennek a mennyiségnek egy részét jóvátétel fejében a Szovjetunióba szállították (Dálnoki Miklós Béla, 1997: 680). Mindezek mellett a gyár nyersanyag- és raktárkészletét a Vörös Hadsereg lefoglalta és elszállította az országból, valamint jóvátétel fejében igényt tartottak a gyár gépeire is (G. Vass, 2011). Balogh István közbenjárására azonban a szovjet fél még áprilisban ígéretet tett arra, hogy a Neményi Papírgyárban gyártott papír egy részéről a magyar kormány javára kész lemondani.¹⁶

A baloldali lapok ennek ellenére úgy állították be a papírhiányt, mintha az kizárólag a kormány és a Neményi-gyár felelőssége lenne. Láthattuk, hogy a Szabad Szó is ennek a véleményének adott hangot, de ezzel nem volt egyedül: a Népszava és – ez nem okoz különösebb meglepetést – a Szabad Nép szintén ezt az álláspontot képviselte, és még a kormányközeli Magyar Nemzet is a Neményi Papírgyárat vádolta meg, hogy „szabotázzsal akarja megzavarni a demokrata Magyarország termelési rendjét".¹⁷ A Szabad Nép szerint a Neményi-gyár képes lenne egymaga is ellátni az egész magyar sajtót papírral, de a gyár vezérigazgatója, Aschner Pál¹⁸ „nem akarja, hogy a demokratikus magyar sajtónak legyen papírja!" A lapok abban is egyetértettek, hogy a válságra egyetlen megoldás van: a kormánynak államosítania kell a papírgyárat.

11 1945. júliusában egy napilap ára 2 pengő volt.

12 A Nemzeti Parasztpárt és a Szabad Szó kiáltványa. *Szabad Szó*, 1945. július 19.

13 Demokrácia és papír. *Szabad Nép*, 1945. július 19.

14 A hivatalos sajtópolitika megbénította a Nemzeti Parasztpárt lapját. *Népszava*, 1945. július 19. Éles támadások a miniszterelnökség sajtópolitikája ellen a Budapesti Nemzeti Bizottság ülésén is. *Népszava*, 1945. július 19.

15 A hivatalos sajtópolitika megbénította a Nemzeti Parasztpárt lapját. *Népszava*, 1945. július 19.

16 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára XIX-A-1-j-V-2529/1945 (10. d.).

17 A Szabad Szó papírhiány miatt nem jelent meg. *Magyar Nemzet*, 1945. július 19.

18 Aschner Pál már a háború előtt is igazgatótanácsi tag volt a Neményi Papírgyár Részvénytársaságban. A háború befejezése után 1945 tavaszán érkezett haza a tulajdonos Neményi Józseffel, és egészen az 1948-as államosításáig a gyár igazgatója volt. Ascher végül 1956-ban költözött Kanadába. Édesapja Aschner Lipót volt, a Tungsram alapítója, az Újpesti Torna Egylet alapítója, korának egyik legnagyobb üzletembere.

Július 20-án a kisgazdapárti Kis Újság bevallotta, hogy eddig azért hallgatott papírkérdésben, mert azon a véleményen volt, hogy ez minden lap belső ügye. Időközben azonban kiderült számára, hogy ebben a témában semmiféle jó szándék nem várható el, ellenben van „sötét üzleti spekuláció, pénzharácsolási vágy, tőkegyűjtés”, ezért az sem kizárt, hogy a többi lap is a Szabad Szó sorsára juthat, ha nem oldódik meg a papírkérdés. A lap is feltette a baloldali sajtó által már boncolgatott kérdést, hogy kit terhel mindezért a felelősség. Mivel a háborúban a hazai papírkészlet nagy része megsemmisült, ezért is volt szükség a még fellelhető csekély mennyiség zárolására, és ezért voltak éles viták a pártközi értekezleteken szinte minden egyes lapengedély körül. A zárolás nyomán azonban megszűnt a papírvásárlási lehetőség, és nem lehetett rendes áron papírt venni, csak a feketepiacon. A lap is helytelenítette a kormány papírpolitikáját, amely szerinte feketézéshez vezet, és ennek lett az eredménye, hogy az 1939-es évekhez viszonyítva a papír ára a kétszázötvenszeresére, míg a lapok ára a tízszeresére emelkedett. A kormány csődje után elvárták volna, hogy legalább az ország egyetlen rotációs papír-gyártásra berendezkedett gyára, a Neményi Papírgyár tisztességesen fogja kezelni ezt a helyzetet. Azonban a lap szerint a gyár visszaélt monopolhelyzetével, és száztízszerezésre kívánta emelni a papír árát. A lap szerint megengedhetetlen, hogy a reakció kihasználja a papírfronton mutatkozó válságos helyzetet. A sajtó megjelenése ugyanis „lét vagy nemlét kérdése az új magyar demokráciának”, ezért követelte a Kis Újság a kormánytól, hogy tegye meg a „legerélyesebb és legsürgősebb intézkedéseket”, valamint vizsgálja ki a visszaéléseket, és a legszigorúbb büntetéseket tegye kilátásba a helyzettel visszaélőkkel szemben. A papírügyben a lapok és a Neményi-gyár között hetek óta húzódó megbeszélések a lap szerint azért végződtek kudarccal, mert a gyár a szénhiányra hivatkozva beszüntette a papírgyártást, ugyanakkor utalt arra, hogy ezt a „bizonyos” problémát „át lehetne hidalni”. A Kis Újság szerint a demokratikus pártoknak össze kell fogniuk és együtt kell felvenniük a harcot „az ellen a sötét reakciós törekvés ellen, hogy papírhiány miatt” a lapjaik ne jelenhessenek meg. Ezért követeli a kormány azonnali intézkedését, a papírkérdés megoldását és annak igazságos felosztását, valamint a Neményi-gyár elleni vizsgálatot.¹⁹

A július 21-ei számában a Kis Újság már arról tájékoztatta az olvasókat, hogy a pártvezetők július 20-ai ülésén döntés született arról, hogy intézkedéseket terveznek a papírgyártás felgyorsítására, a rejtett papírkészletek felkutatására. Mindezek mellett az ülésen a lap szerint felvetődött a lapkiadók felelőssége is a papírhiány kialakulásában, ugyanis a kormány szerint a lapok 50-70 százaléka eladatlan marad, ami a jelenlegi helyzetben „az oktan papírgazdálkodás minden ismervét kimeríti”. A Kis Újság beszámolt arról is, hogy Dálnoki Miklós Béla miniszterelnök felkérte Bán Antal iparügyi minisztert, hogy fokozottan ellenőrizze a papírgyártást, gondoskodjon a megfelelő mennyiségű szénellátásról, és miniszteri biztosokat is nevezzen ki a gyárakhoz. A lap úgy értesült, hogy ilyen biztos kinevezésére kerül sor a Neményi Papírgyárhoz, valamint a szentendrei, a szolnoki, a diósgyőri és talán a fűzfői papírgyárhoz is. Gerő Ernő kereskedelem- és közlekedésügyi minisztert pedig arra kérte, hogy biztosítsa a szükséges vagonokat a gyárak számára a szén soron kívüli leszállításához.²⁰

A Népszava még aznap válaszolt a Kis Újságban megjelentekre. Bán és Gerő Miklós Béla általi felkérését nemes egyszerűséggel úgy jellemezte, hogy „ebben a formában szemenszedett hazugság”, ugyanis Bán és Gerő „saját elhatározásukból tették ezeket az intézkedéseket”, és nem Balogh felkérésére.²¹ A Népszava arról is beszámolt, hogy Bán Antal „az összes papírgyárakba kiküldötte szakértő mérnökét”, aki megvizsgálta a gyárak nyersanyagkészletét, a gépeket, majd a gyárak vezetőivel és az üzemi bizottságokkal megtárgyalta a papírgyártás lehetőségeit. A szolnoki papírgyár a tervek szerint augusztusban kezdi meg a rotációs papír gyártását. A Népszava szerint „48 órán belül sikerült a megoldhatatlannak látszó problémát megoldani”, mivel az öt magyarországi papírgyár üzembe helyezésével havonta 600 tonna papírt lehet gyártani, ami elegendő arra, hogy a lapok számára biztosítva legyen a papír. A lap beszámolt arról is, hogy a politikai rendőrség megkezdte a nyomozást a Neményi Papírgyárban, és a gyár több vezetőjét, köztük Aschnert is kihallgatták. A vizsgálat ezzel még nem ért véget, a kihallgatások tovább folytak, hogy megállapíthassák, „mi a háttere a papírgyártás körül támadt válságnak, amely megbénulással fenyegeti az egész magyar demokratikus sajtót.”²²

19 Mi van a papírfronton? *Kis Újság*, 1945. július 20.

20 A papír-front. *Kis Újság*, 1945. július 21.

21 Mi a helyzet a papírfronton? *Népszava*, 1945. július 21.

22 Bán Antal intézkedése a papírügyben. *Népszava*, 1945. július 21.

A Szabad Nép július 21-én arról adott hírt, hogy a Szövetséges Ellenőrző Bizottság 250 tonna rotációs papírt bocsát a „demokratikus magyar sajtó rendelkezésére”.²³ Július 24-ei számában pedig „illetékes helyről nyert értesülés szerint” az állt, hogy még aznap ki is neveztek a papírgyárak élére a kormánybiztosokat, és a lapok megkapták „az arányos elosztás szerint őket illető papírutalványt”. A lap úgy értékelte a helyzetet, hogy sikerült a papírkérdést a „demokratikus közvélemény teljes megelégedésére” lezárni.²⁴

Augusztus 1-jén befejeződtek a rendőrségi vizsgálatok a papírügyben, aminek eredményeként Aschner Pált árdrágítás címén le is tartóztatták.²⁵ Sajnos azonban erről az ügyről a továbbiakban nem szóltak a lapok, levéltári forrás pedig még nem került elő ezzel kapcsolatban, így nem tudjuk, hogyan zárult az ügy.²⁶ Az azonban biztos, hogy túl nagy büntetést nem kapott, ugyanis egészen 1948-ig a gyár igazgatója maradt.

A kormány felelőssége

A baloldali lapok és azok prominens személyiségei által oly sokszor elismélt lapengedélyek ügye nem volt ismeretlen a Miniszterelnökség Sajtóosztálya előtt sem. A Miniszterelnökség Sajtóosztálya a botrány kirobbanása előtt egy héttel már érzékelte azt a problémát, hogy túl sok olyan sajtótermék jelent meg, amely nem köthető a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front pártjaihoz, és ezek nagy része engedélyt sem kapott a megjelenésre. A Sajtóosztály 1945. július 11-én a Magyar Államrendőrség Budapesti Rendőrkapitányságához írt átiratában külön fel is hívta ezeket a lapokra a figyelmet, kiemelve azt is, hogy ezek megjelenése milyen veszélyeket rejt. Az engedély nélkül megjelent lapokat ugyanis senki nem tudta ellenőrizni, és ezekben a Miniszterelnökség Sajtóosztályának véleménye szerint többször is „vallás- és nemzetgyalázó” cikkek jelentek meg, valamint olyan írások is, amelyeket külpolitikai szempontból kockázatosnak ítélték. Ezt a kockázatot pedig sem a kormány, sem bármilyen magyar hatóság fel nem vállalhatta. Ezért arra kérte a Főparancsnokságot, hogy a nyomdákat utasítsa jelentéstevésre a helyi rendőrségnél, hogy rendelkeznek-e a Miniszterelnökség Sajtóosztályától származó lapengedéllyel. Ha nem, akkor nyolc napos határidőt adjanak számukra, hogy azt beszerezzék. Ha nyolc nap után sem tudnak engedélyt bemutatni, akkor a lap megjelenését hatóságilag kell megakadályozni. Ha ennek ellenére a nyomda továbbra is előállítja a lapot, a nyomdát le kell állítani. Még ugyanezen a napon a Miniszterelnökség Sajtóosztálya a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front pártjainak a figyelmét is felhívta ezekre az engedély nélkül megjelenő lapokra. A koalíciós pártoktól azt kérte, hogy a pártjuk kiadásában megjelenő összes fővárosi és vidéki lap jegyzékét küldjék meg az Miniszterelnökséghez, mégpedig, ha az lehetséges, a lapengedély számát és dátumát is feltüntetve. Ugyanis a fentebb említett esetek miatt szükségessé vált a lapengedélyek revíziója és ellenőrzése. Felhívta a pártok figyelmét arra is, hogy a lapengedély kiállításához elegendő az, ha egy párt az adott lapot sajátjának minősíti. Azokat a lapokat, amelyeket azonban egyetlen párt sem tekint a magáénak, a Miniszterelnökség Sajtóosztálya megszünteti, és a kiadó nyomdát is felelőssé teszi a megjelenésben. „Miután nem az a cél, hogy a pártok sajtója a legkisebb korlátozás alá kerüljön, hanem ellenkezőleg csak az biztosíttassék, kérem szíves közreműködésüket és lehető sürgős közlésüket” – záródik a pártokhoz intézett levél.²⁷

A baloldali lapok ennek ellenére kivétel nélkül a kormány sajtópolitikáját tették felelőssé a kialakult helyzetért. A kormány ugyanis állításuk szerint megszegte a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front pártjai között létrejött megállapodást azzal, hogy a pártokon kívül másokat is lapengedélyhez juttatott. Ahogy Kovács Imre fogalmazott a Budapesti Nemzeti Bizottság július 18-ai ülésén: „az aszfalton kivirágoztak a bulvársajtó-termékek” (Budapesti Nemzeti Bizottság, 1975: 185). A korszakban a „bulvár” címkét minden olyan könnyedebb hangvételű írás (riport, bűnügyi beszámoló) megkapta, amely nem az ország átalakulásával, eredményeivel, politikájával foglalkozott. Ahogy Rákosi Mátyás az 1948. március 23-án tartott sajtófogadáson mondta: „az a szenzációhajhászás, mely pártkülönbség nélkül elterjedt a sajtóban, alkalmas arra, hogy a valóban fontos kérdésekről elterelje a tömegek figyelmét” (Rákosi, 1949: 45–46).

²³ A szovjethatóságok 250 tonna rotációs papírt adnak a magyar sajtónak. *Szabad Nép*, 1945. július 21.

²⁴ Új rend a papír-fronton. *Szabad Nép*, 1945. július 24.

²⁵ Papírdrágításért letartóztatták Aschner Pált, a Neményi-papírgyár igazgatóját. *Szabad Szó*, 1945. augusztus 1.

²⁶ Érdeklenség, hogy Aschner Pál édesanyja július 31-én levelet írt férjének, Aschner Lipótnak Svájcba, de egy szóval sem említette a fia elleni eljárást (lásd Rojtkó, 2011).

²⁷ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára XIX-A-1-j-V-4652/1945 (10. d.).

A Szabad Nép szerint hiába volt a megállapodás, ha „a kutya se gondoskodott arról, hogy végre is hajtsák”, pedig „elsősorban a Függetlenségi Front négy pártjának kell biztosítani a sajtóját”, még olyan áron is, hogy se a kormánynak, se a Polgári Demokrata Pártnak nem jelenik meg lapja. Mert a „magyar demokrácia meg tud lenni ú. n. kormányajtó nélkül, meg a Polgári Demokrata Párt napilapja nélkül is, de nem tud meglenni parasztpárti, kommunista, kisgazdapárti, szociáldemokrata sajtó nélkül”. Ezt pedig úgy lehet elérni, hogy a kormány következetesen végrehajtsa a 340/1945. számú rendeletét,²⁸ azaz szigorú büntetés terhe mellett megköveteli a papírkészlet bejelentését, valamint döntést hoz arról, hogy „mely lapok megjelenését kell elsősorban biztosítani, melyeket kell beszüntetni, melyeket kell napilapból hetilappá változtatni”.²⁹

Szintén a kormány felelősségét hangsúlyozták a Magyar Nemzet, A Reggel és A Mai Nap megjelenése kapcsán. Kállai már áprilisában rámutatott arra, hogy ezek a lapok úgy jelentek meg, hogy egyik párthoz sem voltak köthetők, mégis engedélyt kaptak a kormánytól. Igaz – tette hozzá Kállai –, a kormány félhivatalos lapjaként szolgáltak, de akkor is kérdés, hogy miért kell a kormánynak három lap? (Budapesti Nemzeti Bizottság, 1975: 99–101). A Népszava július 19-ei száma pedig azt közölte olvasóival, hogy A Mai Nap és a Magyar Nemzet „nyomdájában, a Hungáriában garmadával tornyosodik a rotációs papír, majd feltette a kérdést, hogy „kié ez a két lap, kié ez a sok papír?”³⁰ A Szabad Nép szerint pedig a magyar demokrácia el tudja viselni A Mai Nap, a Magyar Nemzet és A Reggel hiányát is, ha arról kell döntenie, hogy kormányajtó vagy egy párt sajtóterméke jelenjen meg.³¹

Balogh István keresztútban

Balogh nem most először került olyan helyzetbe, hogy a baloldali sajtó éles támadást intézett ellene, úgy állítva be őt, mint aki egyszemélyes sajtóosztályként a kezében tartja a sajtóirányítást. Baloghra a már bemutatott 390/1945. számú miniszterelnöki rendelet kiadása után zúdult rá az első osztály a baloldali sajtóból. Ekkor a nevében többpárti, de erős kommunista befolyás alatt álló Szabadság azzal vádolta meg őt, hogy egy személyben akarja irányítani a sajtót, valamint fel akarja támasztani a „sajtó-Führerek” korszakát, amikor a lapok szerkesztőinek megmondták, hogy melyik oldalon kell közölni a miniszterelnök beszédét, hogy melyik részből „kell vezércikket fabrikálni”, mit kell kiemelni és milyen következtetéseket kell levonni.³²

Balogh a Szabad Szó miatt kirobbant papírbotránykor sem kerülhette el a baloldali sajtó támadását. A Népszava már említett július 19-ei írásában – egyelőre még név nélkül – „korrupt, kapitalista, fasiszta, szegedista” címkével illette Baloghot, és olyan embernek állította be, aki a szószékről a sajtó szabadságát hirdeti, de „onnan leszállva a szabad papírúzsorát”. A cikk írója szerint az ilyen ember nem más, „mint ellensége a legegységesebb demokratikus jognak, a sajtószabadságnak, tehát reakciós, az ország ellensége”.³³ A Szociáldemokrata Párt másik napilapja, a Világosság pedig a július 20-ai számában arról írt, hogy a lap kiderítette, Balogh áll A Mai Nap mögött. A lap azt is megtudta, hogy Társas cégek jegyzéke 1939-es kiadásából kiderült: Balogh „200 részvény képviselőjében jelent meg”. Egy 1939. október 1-jei, A Mai Nap Újságvállalat Részvénytársaság igazgatósági ülésén készült jegyzőkönyvből pedig egyértelműen kiderült, hogy a részvényes Balogh megegyezik az államtitkár Baloghgal. Így lett érthető a Világosság szerint, hogy miért éppen „A mai nap nyomdájában, a Hungáriában [...] tornyosodik a rotációs papír”.³⁴ Még ugyanebben a számban Marosán György Balogh és a Miniszterelnökség Sajtóosztályának működéséről fogalmazott meg éles kritikát. Az írás szerint a kormány elismerte, hogy „milyen fontos szerepe van ennek a lapnak [a Népszavának – Sz. N. G.], de a papírt csak élet-halálharcra lehetett napról-napra megszerezni”. Marosán szerint a lap szerkesztősége, kiadója, de még a Szociáldemokrata Párt titkársága is folyamatosan kérte Baloghot, hogy biztosítsa a szükséges papírt a lap számára,

28 Az ideiglenes nemzeti kormány 340/1945. számú miniszterelnöki rendelete a nyomdaiparban felhasználható papír bejelentéséről és zárolásáról. *Magyar Közlöny*, 1945. március 13.

29 Demokrácia és papír. *Szabad Nép*, 1945. július 19.

30 A hivatalos sajtópolitika megbénította a Nemzeti Parasztpárt lapját. *Népszava*, 1945. július 19.

31 Demokrácia és papír. *Szabad Nép*, 1945. július 19.

32 Sugalmazás nélkül. *Szabadság*, 1945. április 19.

33 A hivatalos sajtópolitika megbénította a Nemzeti Parasztpárt lapját. *Népszava*, 1945. július 19.

34 Balogh István államtitkár „A mai nap” igazgatóságában. *Világosság*, 1945. július 20.

de ő „örökösén a tehetetlenségre hivatkozott”. Azonban már ekkor egyértelmű volt Marosán számára, hogy nincs itt szó semmiféle tehetetlenségről, Balogh egészen egyszerűen nem akarta, hogy a munkáspárti és a parasztpárti lapok jelenjenek meg és ellensúlyozzák a már „Debrecenben látszólagos szilárdan lefektetett reakciós sajtópolitikát”. Véleménye szerint a Miniszterelnökség Sajtóosztálya már akkor „szabotált papírfrontot”, amit mi sem mutatott jobban, mint hogy „méltóságosokat és színészeket” szállítottak a kormány autóin, ahelyett, hogy a lapok számára hoztak volna papírt. A cikk írója több kérdésre is választ szeretne kapni. Kíváncsi arra, hogy kik próbálnak a „demokrácia szellemével” össze nem egyeztethető papírpolitikát végrehajtani. Ki az, aki a pártok megállapodásával szemben magánkézbe adott több lapot, és miért nem akarja a kormány végrehajtani azt a „fontos határozatot”? Végül felteszi a kérdést, hogy miért Balogh irányítja még mindig a sajtópolitikát, amikor a lapengedélyek kiadása terén folyamatosan semmibe veszi a pártok megállapodását. Marosán követeli, hogy egy négypárti bizottság vizsgálja ki az ügyet, és azt, hogy „a sajtó ellenőrzését és vezetését Millok Sándor és Kállai Gyula államtitkárok kezébe tegyék le”. Mert ha ennek a két embernek a kezébe kerül a sajtópolitika irányítása, akkor nem fog olyan helyzet többé előállni, mint a mostani, és nem fognak szembe menni a „Magyar Nemzeti Függetlenségi Front sajtópolitikájával és a magyar nép érdekeivel”.³⁵ A Szabad Nép július 20-ai száma közölte a Világosságban megjelenteket Baloghról, és követelte, hogy az ügyet vizsgálják ki.³⁶ A kisgazdapárti Kis Újság július 21-ei számában a baloldali sajtó Balogh elleni támadására válaszul megjegyezte, hogy azokra „mindent lehet [...] mondani, csak azt nem, hogy a demokratikus küzdelem eszközeivel folynak”. A lap szerint Marosán azon állításából, hogy Balogh a háború alatt a kormány autóin furikáztatott színészeket, annyi az igazság, hogy a színészek (Sárdy János, Orosz Júlia és Ottrubay Melinda) a kormány meghívására érkeztek Debrecenbe, hogy a Szövetséges Ellenőrző Bizottság „tiszteletére rendezett estélyen” lépjenek fel. A Világosság vádját, amely szerint Balogh a Mai Nap igazgatósági tagja, nem tagadják, de nem értik, hogy mi a bűn abban, ha valaki 1939-től a Magyar Népfront lapjának az igazgatóságához tartozott. Ez olyan cselekedet volt, amely inkább tiszteletet, mint támadást érdemelne. Az egész harc – legalább is a Kis Újság szerint – a polgári oldal egyik prominens személyisége ellen zajlik, és a Független Kisgazdapártnak kötelessége, hogy kiálljon a tagja mellett, főként ha egy olyan emberről van szó, „aki mindezidáig a pártok feletti teljes bizalmat bírta”. A papírhiányt ugyanis nem a Miniszterelnökségen „idézték elő”, hanem a világháború hozománya, és „be fogják látni, hogy a demokráciának nem egymás irtása az érdeke, hanem az értékeknek mindenütt való igaz megbecsülése”.³⁷

A Kis Újság írására még aznap válaszolt a Népszava. A lap szerint Balogh „most úgy szeretné beállítani a helyzetet a sajtóján keresztül”, mintha az ellene indított támadás nem az ő személye, hanem az egész polgári társadalom ellen indított támadás lett volna. A Népszava azonban leszögezte, hogy nem kívánja támadni a Független Kisgazdapárt vezetőit, se a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front bármely más pártját. „De igenis van perünk a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front bármely pártjába, akár saját pártunkba, a Szociáldemokrata Pártba belopakodott reakciós elemekkel” – írta a cikk, és biztosította a közvéleményt, hogy ezt véghez is viszik. Mert – állítja a Népszava – Balognak semmi köze nincs a polgársághoz, amit alátámaszt az a tény is, hogy éppen egy polgári párt lapja esett áldozatul az ő sajtópolitikájának. A Kis Újság azon állítása, hogy a Magyar Népfrontot maga Balogh alapította 1939-ben, teljességgel hamis, „mert erről az 1939-es Népfrontról az égvilágon senki nem tud”. A Népszava szerint „letagadhatatlan történelmi tény”, hogy a Népfront megalakulása az ő lapjukhoz köthető, mégpedig egészen pontosan az 1941. december 24-ei karácsonyi számukhoz. Ezt mi sem bizonyítja jobban, mint hogy a Népfront elnevezést „a náci-nyilas sajtókórus” mondta ki először. Éppen ezért Balogh nem tudna egyetlen olyan lapot sem mutatni, amelyben ő maga és 1939 szerepelne a Népfront megalakítójaként. Főként azért – érvel a lap –, mert akkoriban még nem „számította magát a baloldal tagjai közé”. A lap szerint mindezt alátámasztja az a tény is, hogy 1939-ben szerezte meg az addig „komoly, nívós és baloldali” Délmagyarország című lap részvényeinek a többségét, és tette keresztény politikai napilappá, ahogy arról a lap fejléce is tanúskodik. A lap pedig „180 fokos fordulattal jobbra tolódott”.³⁸ Valójában Balogh a zsidó származású Pásztor Józseftől szerezte meg a lapot, és valóban „keresztény politikai napilap” volt a lap fejlécére írva, azonban „igyekezett megőrizni a Délmagyarország liberális és demokrata jellegét”, amit az is bizonyít, hogy a lap

35 Marosán György: A kormány sajtópolitikája Debrecentől Budapestig. *Világosság*, 1945. július 20.

36 Balogh István miniszterelnökségi államtitkár A mai nap részvényese. *Szabad Nép*, 1945. július 20.

37 A papír-front. Hétfői lap lesz a Mai Nap, szünetel a Reggel. *Kis Újság*, 1945. július 21.

38 A papírfronttól a Népfrontig. *Népszava*, 1945. július 21.

legtöbb munkatársát továbbra is foglalkoztatta (Miklós, 2012).³⁹ A lap egészen odáig ment, hogy Baloghot a Magyar Élet Pártja (MÉP) szegedi vezérének nevezte. Balogh valóban tagja volt a MÉP szegedi csoportjának, „de nem tekinthető politikai meggyőződése által vezetett elvi politikusnak” (Klettner, 2004: 97). A lap szerint Balogh 1939-ben tehát nem hogy a Népfrontot⁴⁰ nem alapította meg, hanem éppen ebben az évben lett a Délmagyarország tulajdonosa és A Mai Nap igazgatósági tagja. Ezzel kapcsolatban a Kis Újság véleménye az volt, hogy ez Balogh számára nagy kockázatot jelentett. A Népszava erre azt válaszolta, hogy a Népszava munkatársának volt kockázat lenni, amit mi sem bizonyít jobban, mint az a tény, „hogy hányan vannak meg ma a Népszava akkori munkatársai közül és hányan vannak meg a »A mai nap« akkori igazgatósági tagjai közül”.⁴¹

A botrány utóhatása

A Balogh személye elleni koncentrált baloldali támadás végül célt ért, és a baloldali pártok nyomására a sajtó- és a papírpolitika irányítása Kállai Gyula és Millok Sándor kezébe került át. Ezerkilencszáz-negyvenöt július 21-én pedig újra megjelent a Szabad Szó.

A papírkérdés a lap újraindulása és a sajtópolitika baloldali kézbe adása ellenére sem oldódott meg. Ezért a továbbra is fennálló papírhiányra való hivatkozással a július 31-ei pártközi értekezleten döntés született arról, hogy a budapesti napközi lapok augusztus 2-ától, a reggeli lapok pedig 3-ától hétköznap négy, vasárnap hat oldal terjedelemben jelenhetnek meg. A fentebb megjelölt időponttól kezdődően a lapok kötelesek a példányszámukat öt százalékkal csökkenteni. Döntés született arról is, hogy A Mai Nap és a Reggeli Újság megjelenését átmenetileg szüneteltetik, valamint a Kossuth Népe című politikai napilap augusztus 4-éig reggel megjelenő napilapként, 4-e után pedig mint vasárnap délután megjelenő hétfői politikai napilap jelenhet meg (Pártközi, 2003: 93).

Balogh feladatait Kállai Gyula vette át, de a papírelosztás szabályozatlansága miatt neki sem sikerült rendet teremtenie. Kállai hivatali működése során sem szűnt meg a lapok megjelenését sújtó papírhiány. Előfordult, hogy egy lap csak késve vagy nem teljes egészében kapta meg a részére kiutalt papírt, és csak többszöri utánajárás után sikerült elérnie, hogy papírt kapjon. De még ekkor is fennállt a veszélye, hogy csak csökkentett adagot kapott.

A július közepén kirobbant a papírellátással kapcsolatos botrány és a sajtótámadások miatt a miniszterelnök, Miklós Béla is vizsgálatot rendelt el. Ennek a lefolytatásával Kállait bízta meg. A Miniszterelnökség a vizsgálatot végül 1945. október 24-én zárta le, különösebb eredmény nélkül. Miklós Béla ugyanis a vizsgálatról semmiféle jelentést nem kapott Kállaitól, ezért a Miniszterelnökség megállapította, hogy „Kállai – mint a Magyar Kommunista Pártba tartozó – államtitkár a vizsgálatok megejtésére okot fennforogni nem látott”.⁴²

A papírkérdés az egész koalíciós időszakban (sőt azon túl is) folyamatos problémát jelent. Igaz ugyan, hogy a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front pártjai, de mindenekelőtt a Magyar Kommunista Párt számára⁴³ mindig volt többkevesebb papír, azonban ez is azt igazolja, hogy a papírellátás döntően politikai kérdés volt.⁴⁴ Hiába volt 1947 végén folyamatosan a pártközi értekezletek egyik központi kérdése a lapok papírellátása, a folyamatos korlátozásokon kívül más megoldás nem született (Pártközi, 2003: 735–736, 964–974, 979–981, 987–996, 1025–1038). Ettől az örökségtől pedig a Magyar Dolgozók Pártja sem tudott szabadulni.

39 Az 1938. évi XV. törvény cikk értelmében időszakos lap kiadója, szerkesztője vagy állandó munkaviszonyban álló újságírója csak a sajtókamara tagja lehet. A törvény kimondta, hogy „...sajtókamara [...] tagjaiul zsidók csak olyan arányban vehetők fel, hogy számuk a kamara összes tagjai számának húsz százalékát ne haladja meg”. Ugyanez a húsz százalékos elv vonatkozott a lapok állandó munkatársaira is, lásd <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3&param=8070> (utolsó letöltés: 2014. április 2.).

40 A háború alatti népfrontmozgalmakról lásd Pintér & Szabó (1978), Vida (1986).

41 A papírfronttól a Népfrontig. *Népszava*, 1945. július 21.

42 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára XIX-A-1-j-V-9980/1945 (11. d.).

43 Ahogy a Polgári Demokrata Párt meg is jegyezte Tildy Zoltán miniszterelnöknek írt levelében: „...a marxista pártok egymás után indítják meg lapjaikat. Azok számára nincs papírhiány...” – Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára XIX-I-10-317/1945 (1. d.).

44 1946 tavaszán, a Baloldali Blokk megalakulásakor a hangsúly áttevődött a sajtórendészeti eljárásokra (a lapbetiltásokra), de 1946 végén újra a papírkiutalás vált a legfontosabb politikai eszközzé (lásd Nagy, 2013).

Irodalom

- G. Vass István (2011): Dokumentumok a magyar–szovjet jóvátételi egyezmény létrejöttéhez. *Archívnet*, 2011/2, http://www.archivnet.hu/diplomacia/dokumentumok_a_magyarszovjet_jovatteteli_egyezmény_letrejottehez.html?oldal=1 (utolsó letöltés: 2013. április 12.).
- Haraszi Sándor (1986): *Befejezetlen számvetés*. Budapest: Magvető.
- Hegedűs B. András & Kozák Gyula (2001): „Vásárhelyi elvtárs, maga nem érti, miről van itten szó!” Vásárhelyi Miklóssal életének '45 és '56 közötti szakaszáról beszélget Hegedűs B. András és Kozák Gyula. *Beszélő*, 6. évf., 10. sz., <http://beszelo.c3.hu/01/10/05vasarhelyi.html> (utolsó letöltés: 2014. március 6.).
- Jenei Károly & Pető Iván (1978): *A Papíripari Vállalat Fűzfői Papírgyárának története, 1928–1978*. A Papíripari Vállalat Fűzfői Papírgyára.
- Klein Tamás (2012): Adalékok a Horthy-korszak sajtórendészeti szabályozásához. I. 1919–1931. *In Medias Res*, 2. sz., 182–198. o.
- Klein Tamás (2013): Adalékok a Horthy-korszak sajtórendészeti szabályozásához. II. Sajtószabadság és/vagy nemzet-érdek – egy „öncélú nemzeti állam” sajtószabályozása, 1931–1936. *In Medias Res*, 1. sz., 45–65. o.
- Klettner Csilla (2004): Balogh István páter politikai pályája. In: Schmidt Mária (szerk.): *Korrajz 2002. A XX. Század Intézet évkönyve*. Budapest, XX. Század Intézet.
- Korom Mihály (1981): *Magyarország Ideiglenes Nemzeti Kormányának és a fegyverszünet, 1944–1945*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Mares Valéria (1984): *A Csepeli Papírgyár krónikája. II. köt. 1945–1963. A felszabadulástól a Papíripari Vállalat megalakulásáig*. Budapest: MTESZ.
- Miklós Péter (2012): Balogh István politikai pályája. Doktori (PhD) értekezés. *Kézirat*, http://doktori.bibl.u-szeged.hu/1663/1/Miklos_Peter_doktori.pdf (utolsó letöltés: 2013. április 14.).
- Nagy Gábor (2013): Nagy Ferenc és Rajk László sajtórendészeti vitája 1946-ban: Adalékok Rajk László belügyminiszteri működéséhez. *In Medias Res*, 2. sz., 247–260. o.
- Pintér István & Szabó Bálint (1978): *A népfrontmozgalom Magyarországon: Történeti áttekintés*. Budapest: Kossuth & Hazafias Népfront.
- Rojkó Annamária (2011): *Aki a korát megelőzte: Aschner Lipót élete*. Budapest: Kossuth.
- Siklós András (1963): A magyarországi sajtó a forradalmak időszakában, 1918–1919. *Magyar Könyvszemle*, 1–2. sz., 73–85. o.
- Varga Sándor (1985): *A magyar könyvkiadás és könyvkereskedelem, 1945–1957*. Budapest: Gondolat.
- Vass Henrik & Zalai K. László (1991): *A tájékoztatás intézményrendszere és munkásmozgalmi elitje, 1944–1948*. Budapest: Trifer.
- Vida István (1986): *Koalíció és pártharcok, 1944–1948*. Budapest: Magvető.
- Zalai K. László (1990): Lapengedélyezés, lapbetiltás, papírkiutalás, 1945–48. Koalíciós receptek IV. *Első Kézből*, 10. sz., 26–27. o.
- Zalai K. László (1993): Volt egyszer egy médiaháború: Sajtó és politika 1944–1948. *Társadalmi Szemle*, 6. sz., 66–74. o.

Nyomtatott források

- A Budapesti Nemzeti Bizottság jegyzőkönyvei (1975), 1945–1946. Szerkesztette Gáspár Ferenc, Halasi László. Budapest, Budapest Főváros Levéltára, 1975. (Budapest Főváros Levéltára forráskiadványai, 7.)
- Dálnoki Miklós Béla kormányának (Ideiglenes Nemzeti Kormány) minisztertanácsi jegyzőkönyvei (1997), 1944. december 23. – 1945. november 15. A–B. kötet. Szerkesztette, a jegyzeteket és a bevezető tanulmányt írta Szűcs László. Budapest: Magyar Országos Levéltár, 1997. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai. II. Forráskiadványok, 28.)
- Pártközi (2003): Pártközi értekezletek: Politikai érdekegyeztetés, politikai konfrontáció 1944–1948. Válogatta, szerkesztette, jegyzetekkel ellátta Horváth Julianna et al. Budapest: Napvilág Kiadó, 2003.

Levéltári források

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára. Miniszterelnökség. Általános iratok XIX-A-1-j.

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára. Tájékoztatásügyi Minisztérium iratai XIX-I-10.

Sz. Nagy Gábor a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárának munkatársa. Kutatási területe a koalíciós időszak sajtó- és tájékoztatástörténete, valamint az 1945 és 1947 közötti magyarországi indexek története. Email: sz.nagy.gabor@gmail.com

Iványi Márton

Közösségi média: a nyilvánosság elektronikus agorája vagy posztmodern panoptikum? Hatalmi válaszok a közösségi média kihívásaira

„Tudjátok, miért támadja a sajtó a Facebookot? Mert a Facebook nem kap kenőpénzt, hogy hamis sztorik jelenjenek meg... és mert nem adja meg magát a biztonsági erők nyomásának, és nem töröl történeteket... a Facebook lett az a fórum, ahol kifejezhetjük a véleményünket, a vágyainkat anélkül, hogy bárki nyomást gyakorolna ránk. Most az üzenetünk legalább olyan messzire elér, mint az elfogult napilapok hangja. De ez a mi saját üzenetünk.”

Váil Ghoneim: Forradalom 2.0

„Szeretjük azt hinni, hogy az információ szabadabbá tesz minket, és hogy az internet-hozzáférés a tekintélyelvűek által elnyomottakat elvezeti a demokrácia fényéhez. Csakhogy az internet nem egyirányú utca, és a diktatórikus rendszerek technológiailag hozzáértők. Az olyan országok, mint Egyiptom, időről időre blokkolhatják ugyan az internetet, de ki is használhatják azt, nemcsak a másképpgondolkodók felderítésére, hanem arra is, hogy propagandát terjesszenek általa.”

Torie Bosch: Kusza Háló

Az elmúlt években a digitális médiatechnológiák társadalmi mozgalmakat szervező és katalizáló szerepe forró vitatéma volt. Az Occupy Wall Streettől az arab világban az elmúlt években végbement fejleményeken és a 2013 kora nyári törökországi eseményeken át az úgynevezett brazilai ecetforradalomig a közösségi média nemegyszer a történések középpontjába került. A jelenkor eseményei és hatalmi válaszai már most kezdik új rétegekkel ellátni a nyilvános részvétel és az új technológiák viszonyrendszeréről alkotott felfogásunkat. Az egyik érv amellet, hogy a közösségi média a társadalmi folyamatokban nagyon is szerepet játszik, az, hogy a vezetők és a kormányzatok világszerte válaszolnak vélt vagy valós kihívásaira, a kibertér által biztosított kereteken belül vagy kívül, technikai vagy nem technikai módszerek révén. Más kérdés, hogy mindezt sikerrel teszik-e? A közelmúlt tapasztalatainak áttekintése nyomán arra a következtetésre jutok, hogy a közösségi média színtere a habermasi (1962) értelemben vett absztrakt fórum, a nyilvánosság elektromos agorájaként és egy sajátos, Foucault-i (1972) posztmodern panoptikumként egyaránt értelmezhető, hiszen az új technológia és az ezzel karöltve járó állami felügyelet egyidejűleg nyit teret a közélet új alakzatai előtt.

1. Bevezetés

Recep Tayyip Erdogan török kormányfő úgy fogalmazott egy interjúban 2013. június 2-án, hogy „ez az átkozott Twitter csupa hazugság”, sőt odáig ment, hogy „ez a közösségi médiának nevezett dolog napjaink társadalmának átka!” (idézi Letsch, 2013).

A „fondorlatos orléans-i herceg” (1789), a „lelkiismeretlen szabadkőművesek” (1917) vagy a „fasiszta, reakciós elemek” (1956) korábbi rémképeit követően a jelen tekintélyelvű rendszerei (vagy legalábbis a nyilvánosság sugarának kiterjedése által magukat fenyegetve érző vezetők és kormányzatok) gyakran egy új összeesküvést látnak a megdöntésükre irányuló szerveződésekben, amelyet immár világszerte számos helyen a közösségi média alkalmazásai és felhasználói testesítenek meg.

Az, hogy egyáltalán felmerül, hogy a nemkívánatos elemek, agitátorok helyét átveszik a Facebook-, a Twitter-, a Wikileaks- vagy a Youtube-oldalak, egyrészt azt sugallja, hogy a közösségi média tényleges és tevékeny szerepet játszik egyes társadalmi mozgalmak kibontakozásában, másrészt felveti a kérdést, hogy az adott esetben „veszélyeztetett” hatalom milyen válaszokat ad ezen összeesküvések kihívásaira.

Az egyiptomi forradalom alatti online tevékenységéről *Forradalom 2.0* című memoárjában részletesen beszámoló blogger, Váil Ghoneim szerint:

„...a közösségi média könnyű eszközt adott ahhoz, hogy cselekvő és kritikus fiatalságként ott találkozzunk. Segített abban is, hogy már ne féljünk annyira ellenzékiségünk hangoztatásától. A virtuális világ távolabb esett a rezsim elnyomásától, így sokan felbátorodtak, és véleményt nyilvánítottak. De hátra volt még a nehezebb feladat: átvinni a tiltakozást a virtuálisból a való világba” (Ghoneim, 2013: 85).

Ennek sikerére számos példát találunk világszerte. A technológiai kérdésekkel foglalkozó indiai író, Prasanto K. Roy országa tapasztalatai alapján megállapítja, hogy a digitális aktivizmus fordulatokban gazdag fejlődési ívet írt le: kezdetben állami elnyomásnak volt kitéve, majd elszigetelt, jogvédő akciók kelléke lett (Roy, 2014). E tanulmány azt kívánja megvizsgálni, hogy a közösségi médiahasználatnak milyen szövödményei lehetnek a Roy által leírt lineáris fejlődési pálya első szakaszában, vagyis az állami üldöztetés miben nyilvánulhat meg.

A korlátozott nyilvánossággal foglalkozó Angelusz Róbert szerint az úgynevezett látens nyilvánosság hátterében

„...piramisszerű szociológiai szerkezetek körvonalazódnak, amelyekben a hatalmi központ olyan mértékben integrálta a véleménynyilvánítás és az érdekérvényesítés különböző intézményeit, hogy az az autonóm véleményformálás és véleménynyilvánítás alapjainak megroppanásához vezetett” (Angelusz, 1996: 20–21).¹

A „rendszerelváltó” közhangulat és a közösségi média összjátéka által számos esetben, például Egyiptomban a 2011-ben végbement változások előtt ehhez hasonló társadalomtudományi kereteket találunk.²

Ezek az alapokon jönnek létre az öncenzúra különféle módozatai: a kritikus vélemények ilyenkor egyáltalán nem jelennek meg a nyilvános kommunikáció fórumain, ami mögött a keményebb társadalmi konzekvenciáktól való félelem érzése húzódik meg (Angelusz, 1996). Kialakul egy úgynevezett „második nyilvánosság,” amelyet a lengyel író, Czesław Miłosz a közép-európai térség által megélt kommunista tekintélyelvűség vonatkozásában *ketmannak* nevez. Ezen rejtőzködő magatartásformát ért, vagyis a valóságos politikai attitűd elrejtését (Miłosz, 2011: 87).

Ilyen környezetben a központi hatalom radarja alatt az új (közösségi) média egy adott történelmi pillanatban akár a formálódó, angeluszi értelemben vett látens közvéleményt aktivizáló fórummá is válhat. Más szóval: a közösségi média a szabad övezetek kiterjedéséhez is vezethet, a védett, állami sajtómonopólium megtörésének eszköze is lehet (vö.: Angelusz, 1996), ugyanis *elvíleg* „a technológia elkerülhetetlenné teszi a nyilvánosságot” (Ghoneim, 2013: 53).

Felmerül azonban a kérdés, hogy ha a valóságos politikai attitűdöt elrejtik az emberek a hatalom megtévesztése céljából, akkor miként vállalhatják fel a disszenzust és a poláris véleményeket egy olyan közegben, ahol minden írott szónak nyoma van? Itt rejlik tehát a közösségi média megítélésének alapvető ellentmondása: egyáltalán nem biztos ugyanis, hogy a hatalom nem avatkozik be a történésekbe.

¹ Az idézett Váil Ghoneim ezt a „félelem rendszeré”-nek nevezi, amelyben a belügyminisztérium mellett az elnyomás másik tartópillére Egyiptomban az állami sajtó (Ghoneim, 2013: 12).

² Az autoriter berendezkedésű arab országok és az államszocializmus struktúrái közötti párhuzamokkal kapcsolatban lásd Gerges, Fawaz A (2011): The Arab world's Berlin Wall moment. *Gulfnews*, február 12.

Az első fejezet párhuzamot von az új³ (közösségi) médiaapparátus funkciói és az államszocializmus időszakának földalatti nyilvánossága között, a második arra a kérdésre keres választ, hogy a közösségi média és a hatalom viszonyrendszere elhelyezhető-e a tizenkilencedik, a huszadik és a huszonegyedik századi modern és posztmodern teoretikusok elméleteiben. A harmadik fejezet általánosságban beszél a közösségi média alkalmazásaival szembeni hatalmi fellépésekről, a negyedik pedig konkrét esetek tanulmányozása mentén csoportosítja ezeket a hatalmi válaszokat.

2. „Elektronikus szamizdat”?

A tekintélyelvű rendszerek tömegtájékoztatózásában a nyilvános retorika hivatalos vonalát gyakorta köztudottan szkepszissel fogadják. Hosszú hagyományokra tekint vissza az, hogy a kifinomult közönség a sorok között olvasva próbálja nyomon követni a politika és a stratégia finom változásait; ez akár az államszocializmus időszakát feldolgozó kulturális örökségből, annak satíráiból és anekdotáiból is nyilvánvaló.

Számtalan példa mutatja, hogy a vezetés hazugságaira a közönség széles körben ráébred, és néha magánbeszélgetések során – amikor nem gyakorolja a *ketmant* – le is rántja róluk a leplet (Neuman, 2008).

Az új médiában rejlő esetleges „egyenlősítő” (McQuail, 2003: 127) potenciálról, az információ és a befolyás monopolisztikus, állami és/vagy gazdasági forrásaitól való függetlenítő hatásairól, valamint a hiteltelenné váló tömegkommunikációs eszközöket felváltó, alternatív szerepéről többen (például Russell W. Neuman, Stephen Coleman, Rami G. Khouri) írtak az elmúlt években. A tavaly nyári, brazil ügynevezett ecetforradalomról (*Revolta do Vinagre*) beszámoló médiakollektíva, a *Coletivo Nigéria* így látja az újmédiát ebben az összefüggésben:

„Eddig azt láthattuk, hogy az emberek információt keresve folyamodtak a közösségi médiához, mert a hagyományos (*mainstream*) médiát követni egyszerűen nem elég, különösen most, hogy a média és a tüntetők viszonya is feszültté vált. Sok tiltakozó nem ad interjút a hagyományos sajtó munkatársainak, sőt egyenesen ellenségesen viszonyulnak hozzájuk. A másik oldalról az »alternatív«, a »független« vagy állampolgári média – használjuk bármely elnevezést – elkezdte betölteni ezt a megnyílt teret” (Medeiros, 2013).

A közvélekedés szerint az egyik legfontosabb különbség az új média és az általa idővel egyre inkább kiszorított hagyományos médiumok között ezen túlmenően az, hogy az előbbi nemcsak informál, hanem lehetővé teszi az azonnali, kétirányú kommunikációt, egyesíti az interaktivitást a korlátlan tartalomkörrel, az elérhető nagy közönséggel, a kommunikáció globális természetével (Livingstone, 1999). David Croteau és William Hoynes (2003: 321) szerint „a digitális médiatechnológiák műszaki apparátust biztosítanak az állampolgároknak ahhoz, hogy ne *csak kapják* az információkat”.

Az internet áthágja a nyomtatási és a műsorszórás modellek határait azáltal, hogy lehetővé teszi sokak párbeszédét sokakkal; hozzájárul a kulturális tárgyak egyidejű befogadásához, módosításához és újbóli szétosztásához; kiszakítja a kommunikatív cselekvést a modernitás földrajzi-térbeli viszonyaiból,⁴ és a modern/késő modern alanyt egy hálózati jellegű gépi konstrukcióba illeszti” (Poster, 1999: 15).

A számítógéppel közvetített kommunikáció a motivált és interaktív kommunikáció lehetőségét is nyújtja, amely nem érhető el a tömegmédiumokon keresztül vagy a közvetlen fizikai környezetben (McQuail, 2003).

3 Új médián „a digitális hálózati kommunikáció révén létrejövő médiatípus” értendő. Az új média fogalma magában foglalja a multimédia és az interaktív média jellegű tartalmakat, az újszerű egyéni és közösségi cselekvési formákat” (Szakadát, 2006: 166). E cikk elsősorban a közösségi médiával foglalkozik, amely Andreas Kaplan és Michael Haenlein megfogalmazásában „internetes alkalmazások olyan csoportja, amely a web 2.0 ideológiai és technológiai alapjaira épül, ami elősegíti, hogy kialakuljon és átalakuljon a felhasználó által létrehozott tartalom” (Kaplan & Haenlein, 2010: 60).

4 A helyhez kötöttség leküzdésére remek példa az arab világ transznacionális aktivitása a tunéziai, az egyiptomi és a líbiai forradalmak esetében.

Sok elemző véli úgy, hogy az új médiakörnyezet arra szolgál: bevonja, tájékoztatja és felhatalmazza a nyilvánosságot, bekapcsolódjon a közügyekbe, mégpedig jobban, mint azt a „rég” média teszi (Neuman, 2008). Mindez gyakran a legmerészebb spekulációkhoz vezetett a kommunikáció új formáinak társadalmi hatásait illetően: a Harper Magazin 1995-ben a számítógépes hálózati technológiák újításait a tűz megszelídítésének „eget rengető” hatásaihoz hasonlította (Croteau & Hoynes, 2003: 321).

De vajon ténylegesen rendelkeznek-e azon tulajdonságokkal, amelyeket a technológiai determinizmus, mint egy ragadozó, vaskarmai között cipel?

3. Közösségi média és nyilvánosság: nexus Habermasszal és/vagy Foucault-val?

3.1. A közösségi média és a nyilvánosság

A fentebb ismertetett elméletek feltevéseiből az következne, hogy az új elektronikus médiumok segítségével az ember megszabadulhat bizonyos hatalmi berendezkedések „felülről lefelé” irányuló politikájától, amelyben szigorúan szervezett politikai és/vagy gazdasági erők egyoldalúan gyakorolják a hatalmat, és támogatóikat a lehető legkevesebb egyeztetéssel és civil beleszólással mozgósítják. Mindezek folyamányaként széles azon gondolkodók köre, akik az új médiumokat úgy üdvözték, mint a politikai információk és eszmék erősen differenciált szolgáltatásának, minden hang elméletileg szinte korlátlan hozzáféréseinek, a vezetők és követők közötti jóval több visszajelzésnek és egyeztetésnek az eszközeit, amelyek az érdekcsoport-alkítás és a véleményalkotás új fórumainak ígérkezének.⁵ A nyilvánossággal és a civil társadalommal kapcsolatos elképzelések nyomán született az a gondolat, hogy az új médiumok nagyon is alkalmasak a magántér és az állami tevékenység tartományai közötti civil társadalmi tér betöltésére (McQuail, 2003).

Ez a hivatalos szféra és alulról szerveződő nyilvánosság közötti gazdag dinamika az, amelyre Jürgen Habermas összpontosított *magnum opusában*, a *Nyilvánosság szerkezetváltozásában*, amikor a tizenharmadik századi Európa szalontársadalmában kikristályosodó polgári nyilvánosságot ünnepelte (Neuman, 2008).

A hagyományos nézetek szerint nehéz meghatározni, hol van és mi ez a tér, mivel a nagyhírű kávéházak a modern társadalomban már nem tudják ellátni a véleménycsere elősegítésének feladatát. Úgy látszik, a habermasi ideál nyitott a feladat olyan kommunikációs formák (kivált az internet) révén történő teljesítésére, amelyek fontos információk hatalmas mennyiségét teszik azonnal elérhetővé, ugyanakkor az állampolgárokat is hozzásegítik ahhoz, hogy nézeteiket otthonuk elhagyása nélkül fejezzék ki, kommunikáljanak egymással és adott esetben politikai vezetőikkel (McQuail, 2003).

Maga Habermas – akiből egyfajta *sine qua non* lett a témában, annak ellenére, hogy idézett könyve még nem is ejthetett szót az internetről – egy interjúban adott hangot azon meggyőződésének, hogy a világháló használata egyszerre szélesítette ki és törte darabokra a kommunikációs környezetet. Éppen ezért fejt ki szerinte „az internet egyfajta felforgató hatást a szellemi életre a tekintélyelvű rendszerekben” (idézi a Der Standard, 2006). Amíg tehát diktatórikus berendezkedésű országok esetében nem kételkedik a világhálóban rejlő potenciálban, a liberális demokráciák kontextusában megjegyzi, hogy:

„...a horizontális, nem hivatalos kommunikációs hálózatok összekapcsolódása gyengíti a hagyományos média által elért eredményeket. Az ár, amelyet az egalitarizmus internet által biztosított, örömteli növekedéséért fizetünk, a decentralizált hozzáférés szerkesztetlen történetekhez” (idézi a Der Standard, 2006).

⁵ Stephen Coleman egyenesen odáig megy, hogy az új médiumok a *hatalomdöntő megnyilatkozások* számára is szabad teret adnak a kommunikációs eszközök autokratikus ellenőrzésének feltételei között (lásd McQuail, 2003: 124).

A „digitális utópista” retorika gyakran hangoztatja azt, hogy az elektronikus médiumok segítenek egy szabadelvűbb és egyenlőbb társadalom megteremtésében. Az egyik emellett szóló érv szerint mindenki, aki szólni kíván, a nyomtatott média tartalmát és a műsorszórás csatornáit ellenőrző erős érdekek közvetítése nélkül teheti meg ezt. E narratíva szerint a közösségi média szépsége a hozzáférhetőségében rejlik. „A változatos jelentőségű és hitelességű felhasználók – az egyszerű állampolgártól a jordániai Rania királynéig – egyenlők, és képesek hozzájutni olyan információkhoz is, amelyek azelőtt csak egy szűk elit számára álltak rendelkezésre” (The Daily Star Lebanon, 2011). Így vélekedik Roy is: „A közösségi média többé már nem egy, a kiválasztott réteg számára hozzáférhető *niche*, amelyet figyelmen kívül lehetne hagyni” (Roy, 2014).

Ami pedig a közösségi média társadalmi folyamatokban játszott konkrét szerepét illeti: Clay Shirky közgazdaságtanból kölcsönzött metaforája szerint a digitális hálózatok nyomán egy masszív pozitív kínálati sokk éri az információ árát és terjedését, a nyilvános beszéd hatótávolságát, valamint a csoport-koordináció sebességét és arányát (Shirky, 2011). A közösségi média szerepének szkeptikusai szerint ezek az eszközök nem teszik lehetővé, hogy a máskülönben el nem kötelezett csoportok hatékony politikai cselekvőkké váljanak (Gladwell, 2010), ám Shirky szerint azt lehetővé teszik, hogy az elkötelezett csoportok új szabályok szerint játszanak (Shirky, 2011). Hussein Shobokshi szaúd-arábiai publicista szerint az arab forradalmak idején a Facebook a hangok összegyűjtésének csatornája és eszköze lett, villámgyorsan alakítva a közvéleményt. A Youtube-ból a nyilatkozatok, az események szócsöve, illetve szemtanúja lett az adott helyszíneken. A Twitter mint mikroblogger weboldal lehetővé tette, hogy a felhasználók az összes kulcsszereplőt és hírt azonnal követhessék, valamennyi rendelkezésre álló forrásból. Nem szabad elfeledkeznünk a Google hozzájárulásáról sem, amely a nyomozások és a kutatások eszköze volt, de a Wikipedia világhálós enciklopédiáról és a kifejezetten a politikával és a hírszerzéssel kapcsolatos kiszivárogtatásra tervezett Wikileaksről sem (Shobokshi, 2011). Ezek az oldalak a belföldi szintén szervezési funkciókat láttak el, és táplálták az online harag tüzét, míg a külföld felé közvetítették a tüntetéseket és a közhangulatot (Teyeb, 2011). Ezek a tulajdonságok lennének azok, amelyek miatt az emberek vállalják annak a kockázatát, hogy a közösségi médiában felvállalják a véleményüket (ahol írott nyoma marad), miközben ezt az autoriter környezet mindennapjai során a *ketmant* gyakorolva sehol másutt nem teszik meg.

Evgeny Morozov⁶ „antiutópista” fehér orosz író és kutató felveti annak a lehetőségét, hogy nem volt véletlen az új média, hovatovább a világháló demokratizáló hatásainak eltúlzása vagy túlértékelése egyes washingtoni, általa „neokonzervatív” nevezett gondolkodók részéről a közelmúltban, hasonlóan ahhoz, ahogy korábban a nyugati rádió (Morozov, 2011) vagy a fénymásoló (Soros, 2011) befolyását is kontextusból kiragadva értékelték túl a keleti blokk összeomlása mögött húzódó, összetett társadalompolitikai és gazdasági okrendszer reduktív értelmezése során.

Különösen az arab forradalmak vagy az iráni ellenzéki tevékenység kapcsán vissza-visszatérő vád a vonatkozó publikációk és tárcacikkek átpolitikáltsága, amely az Edward W. Said (2000) által leírt orientalista diskurzus hagyományainak talapzatán állva fel kívánja nagyítani az új média és a nyugati eredetű technológiai apparátus, egyszersmind a nyugati civilizáció, értékkanon és vívmányok szerepét az adott szövegekörnyezetben.⁷

3.2. A benthami panoptikum

A benthami panoptikum⁸ metaforáját alkalmazva Michel Foucault megkísérelte feltérképezni a társadalmi ellenőrzés rendszerei és a fegyelmi helyzetben lévő emberek közötti nexust, illetve hatalom és tudás (*pouvoir/savoir*) viszonyát. Hamarosan látni fogjuk, hogy ez számunkra miért, milyen szempontból fontos.

⁶ Evgeny Morozov határozottan tagadja az internet politikaformáló szerepét, és vitatja annak demokratizáló képességeit. Szerinte az a tömeges megfigyelésre, a politikai elnyomásra, illetve a szélsőséges és nacionalista propaganda terjesztésére alkalmas. Érvelésével kapcsolatban lásd *The Net Delusion: The Dark Side of Internet Freedom*. New York: Public Affairs.

⁷ Talán nem mellékes, hogy a cikkben később kiemelt szerephez jutó Michel Foucault szerint egyrészt ez a civilizáció a világ dolgait egy olyan végtelen értekezés rendjébe írja, amely a „tényeket” megállapítja, leírja és megalapozza, s mindezt akkor, amikor a nyugati világ ugyanennek a világnak gazdasági és politikai meghódításába kezd, másrészt a szabadságjogokat felfedező „felvilágosodás” a fegyelmezést is feltalálta (Foucault, 1990).

⁸ A panoptikum 1782-es megszületésének pillanata óta jellegzetes utat jár be: ez az egyik olyan történelmi mozzanat, amelyben sokan a Nyugat „kulturális megkísértését” vélik felfedezni, amely után „a régi világ” feltételezhetően kiüzetik a paradicsomból, és amely után a hatalom gyakorlata a maga fegyvelemblokádjának kerubjaival és fegyvelemgépezetének fenyegető, tüzes kardjával őrt állni kezd.

A panoptikum⁹ a megfigyelő-, illetve fegyelmező tér mintapéldája, hiszen itt tulajdonképpen nincs is szükség valós személyzetre. Elegendő a megfigyelés lehetősége, amelyet az építészeti megoldás biztosít, s a fegyelem megvalósul: „a hatalom automatikus működését biztosító láthatóság tudatos és folyamatos állapotát gerjeszti a fogolyban” (Foucault, 1990: 274). A panoptikummodell segít felszámolni a nemkívánatos csoport-kollektivitást és segít megerősíteni a társadalmi struktúrát és irányítást végrehajtó hatóságok hatalmát. Más szóval: kevesek uralmát sokak felett.

Foucault-nál Bentham panoptikuma eredetileg a modernitásra jellemző hatalom/tudásforma (*pouvoir-savoir*) kompozíciójának jellemző metaforikus építészeti alakzata.

Elgondolkodtató Robins és Webster meglátása, akik a Foucault-i panoptikum-metafora hatalmi eloszlási és ellenőrzési mintázatait egész konkrétan az információs technológia korában vélik felfedezni, felállítva egy modellt, amely megteremt a kapcsolatot Foucault, Bentham és az újmédia-paradigma között:

Az új kommunikációs és információs technológiák lehetővé teszik ugyanannak a (viszonylagos, technológiai) mozgósításnak a nagyszabású bővítését és átalakítását, amelyre Bentham panoptikus alapelve vágyott. Amit ezek a technológiák támogatnak, az valójában ugyanaz a hatalmi eloszlás és ellenőrzés, megfosztva Bentham kő- és téglaprototípusának építészeti korlátaitól. Az információs forradalom alapjain nem pusztán a börtön vagy a gyár, hanem a társadalom maga teljességében is elkezd egy hierarchikus és fegyelmi, panoptikus gépezetként működni (Robins & Webster, 1998).

James Beniger (1986) az 1980-as években a benthami panoptikum születését nem sokkal követő, a tizenkilencedik század eleje óta bekövetkezett kommunikációs újítások történetét vizsgálva arra a következtetésre jutott, hogy ezek egy mintába illeszkednek, amely nem a növekvő liberalizáció, hanem épp a növekvő irányítási és ellenőrzési lehetőségek mintája. Vajon az új média igazodik-e ehhez a vélt vagy valós tendenciához, és ha igen, mennyiben?

Kétségtelen, hogy egyetlen kormány számára sem könnyű ellenőrizni eltérő véleményű állampolgáraik internet-hozzáféréseit és -használatát, de nem is lehetetlen. De még mennyire, hogy nem az (McQuail, 2003).

A következő fejezet a közösségi média alkalmazásainak és használóinak kihívásaira adott hatalmi válaszok, más szóval az *internetes cenzúra* általános tudnivalóit mutatja be.

4. Az internet cenzúrájáról

Hagyományos cenzúra¹⁰ valamely formában „az emberi közösségek alá- és fölérendeltségi viszonyainak, az információk extraszomatikus tárolásának, és különösen a tömeges információáramlási formáknak a megjelenése óta” létezik.¹¹

Ami az internet cenzúráját magát illeti, ez a világhálón hozzáférhető tartalom ellenőrzése és adott esetben elfojtása. Érdeemes lehet már itt utalni arra, hogy mindez nem kizárólag az autoriter rendszerek sajátossága, hiszen demokratikus kormányok, befolyásos gazdasági érdekcsoportok és magánszervezetek is élhetnek ilyen módszerekkel.

9 „Az alapvetet ismerjük: gyűrű alakban vesz körül egy épület egy tornyot; a tornyon nagy ablakok vannak, amelyek a gyűrű belső oldalára néznek; az épületet cellákra osztották, az épület teljes szélességében; minden cellának két ablaka van, az egyik befelé néz, a torony ablakaira, a másik kifelé tekint, és beengedi a fényt. Elég, ha egyetlenegy őrt állítunk a központi toronyba, s mindegyik cellába elhelyezünk valakit, egy őrt, egy beteget, egy elítéltet, egy munkást vagy egy tanulót. Az ellenfény jóvoltából e toronyban lévő őrt előtt világosan kirajzolódnak a foglyok körvonalai a gyűrűcellában. Ahány ketrec, annyi parányi színház, ahol minden színész egyedül van, tökéletesen individualizáltan és állandóan láthatóan. A panoptikus berendezés térbeli egységeket hoz létre, amelyek lehetővé teszik, hogy szüntelenül lássák és azonnal megkülönböztessék őket. Vagyis megfordítják a tömlöc elvét; illetve három funkciójából – bezárás, sötétség és elrejtés – csak az elsőt tartják meg, és megszüntetik a másik kettőt. A teljes megvilágítás és a felügyelő tekintete jobban befog, mint a sötétség, amely végül is védelmet nyújtott. A láthatóság csapda” (Foucault, 1990: 273).

10 A cenzúra információk hozzáférhetőségének és terjesztésének a felügyelete, elsősorban politikai és morális alapokon. Szűkebb értelemben csak az államilag gyakorolt, külön erre a feladatra alakult szervek által végzett információsűrűst nevezzük cenzúrának (amely elsősorban a hírlapok és a műalkotások megcsonkítását vagy betiltását eredményezheti), tágabb értelemben azonban az információknak a szélesebb nyilvánosság előli mindenfajta elzárását szokás (sokszor vitatható helyességgel) cenzúrának nevezni.

11 A tematikánkhoz áttételesen kapcsolódó jelenség a Magyar Értelmező Kéziszótár definíciója szerint „sajtótermékek, filmek stb. tartalmát politikai, vallási, stb. szempontból előzetesen ellenőrző intézmény, hivatal; ennek működése” (Magyar Értelmező Kéziszótár, 2003: 167).

A tartalomkontroll módszerei, motívumai, kiterjedése és hatékonysága¹² országonként nagy eltéréseket mutatnak; nemkívánatos, tehát politikailag nem korrekt, szerzői jogokat sértő, rágalmazó, felségsértő, hittérítő, zaklató, obszcén stb. tartalmak esetében is érvényt nyerhet. Amíg egyes országokban a korlátozással tulajdonképpen csak speciális esetekben találkozni (lásd lentebb), addig más országokban már az egyes hírforrásokhoz való hozzáférés is el van lehetetlenítve, csakúgy, mint az állampolgárok közötti véleménycseré (Dutton et al., 2011).

Az internetes cenzúra motívumai négy nagyobb halmazba csoportosíthatók, tehát lehetnek 1) a politikával és a hatalommal; 2) a társadalmi normákkal és erkölccsel; 3) biztonsági megfontolásokkal és 4) a létező gazdasági érdekeltségekkel kapcsolatosak (Faris & Villeneuve, 2008). A jelen írás elsősorban az első halmazba sorolt motívumokat feltételezi a nemsokára kifejtendő választechnikák hátterében, amelyek azonban erőteljesen konvergálnak a többi motívummal is.

Ahogy egyre több ember használja a világhálót egyre több helyen világszerte, az online cenzúra is növekszik, és egyre kifinomultabb technikákat sorakoztat fel. Elterjedt vélekedés, hogy azok az országok, amelyekben állami szintű szűréssel állunk szemben, a világ három fő térségében csoportosulnak: Kelet- és Közép-Ázsia és a Közel-Kelet. Ám ez nem kizárólagosan igaz.¹³

Az internetes és a hagyományos média (az újságok, a magazinok, a könyvek, a zene stb.) „offline” cenzúrája egyaránt felveti a megvalósíthatóság és a véleménynyilvánítás szabadságának kérdéseit. Különbség azonban, hogy az országhatárok áthatolhatóbbak a világhálón: egy cenzúrázó állam polgárai hozzáférhetnek ezekhez a tartalmakhoz olyan honlapokon, amelyek szervere az országhatáron kívül található, így a cenzoroknak azon kell munkálkodniuk, hogy annak ellenére is megakadályozzák a hozzáférést ezekhez a tartalmakhoz, hogy sem fizikailag, sem jogilag nem férnek hozzá feltétlenül magukhoz az oldalakhoz.

Ehhez azonban olyan technikai cenzúramódszerekre van szükség, amelyek csak az internetre jellemzők, mint például az oldalblokkolás vagy a tartalomszűrés. Ám köztudottan léteznek a hagyományos cenzúra világából ismert módszerek is, még hozzá szélesebb körben elterjedten, mint hinnénk.

5. A hatalmi válaszok válfajai

A hatalom válaszpraktikáinak repertoárján a legkülönbélebb módszereket találjuk, amelyekhez az elmúlt években gyakorta folyamodott a hatalom az eltérő vélemény elfojtása érdekében. Ezek közül néhány amolyan „veszett fejsze nyelének” bizonyult a társadalmi valóság tükrében, míg más esetekben az ellenzéki mozgalmak azóta is hiába próbálják kijátszani¹⁴ azokat az eszközöket, megoldásokat, illetve megoldási kísérleteket, amelyek aszerint, hogy technikai vagy nem-technikai keretek között, online (tehát a világhálón) vagy offline (tehát a valóságban) történnek, egy kétdimenziós mátrixban változatos helyeket foglalnak el.

Míg a diktatórikus hatalmi berendezkedések és a további, bizonyos tartalmaktól ódzkodó érdekeltek a világháló inherens lényegéből fakadó végtelenség miatt mindig is egyfajta „zugzwangban” lesznek, a fizikai valóságban már jóval eredményesebben szállhatnak szembe ellenfeikkel, ám pont az internet inherens anonimitása és arctalansága az, ami ezt megnehezíti. Csakhogy a rendszer is lehet arctalan. A továbbiakban ezt a „duplacsavart” kísérlem meg példákkal modellezni.

12 Az internet cenzúrázásának megvalósíthatóságáról és annak hatékonyságáról alkotott nézetek párhuzamosan fejlődtek az internettel és a cenzúra technológiájával: egy 1993-as Time Magazine-cikk a számítógéptudós John Gilmore-t idézi: „A hálózat kárként értelmezi a cenzúrát, és megkerüli azt” (Elmer-Dewitt, 1993). A közelebbi múltban, 2007 novemberében Vint Cerf, a „számítógép atyja” megállapította, hogy az internet kormányzati ellenőrzése kudarc, mert szerinte a hálózat majdnem teljesen magánkezekben van (Fonseca, 2007). A Berkman Center for Internet & Society 2009-ben kiadott jelentése arra a következtetésre jut, hogy: „A cenzúrát kijátszó eszközök fejlesztői egy lépéssel mindig a kormányzat blokkoló erőfeszítése előtt fogják járni, ugyanakkor a szűrt internet felhasználóinak kevesebb, mint két százaléka alkalmazza ezeket a feltörő eszközöket” (Roberts et al., 2009). Ezzel szemben 2011-ben az Oxford Internet Institute kutatóinak az UNESCO által kiadott tanulmánya rámutatott, hogy „...a világhálón található információ ellenőrzése egészen biztosan megoldható, a technológiai fejlődés tehát nem szavatolja a szólás nagyobb szabadságát” (Dutton et al., 2011).

13 Más térségekben szintén előfordulnak a cenzúra bizonyos megjelenési formái, még ha motívumaikban különbözhetnek is. Az Egyesült Államokban a gyermekpornográf tartalmak nem élvezik az első alkotmány-kiegészítés védelmét (Qazi, 1996), ezen kívül könyvtárakban és az úgynevezett „K-12” oktatásban találkozni vele. Franciaországban és Németországban a nemzetiszocialista és a holokauszt-tagadó mondanivalójú oldalak blokkolják, míg világszerte számos más helyen a gyermekpornográfiát és a gyűlöletbeszédet hordozó, uszító tartalmakat. Végeredményben a világ sok országában, beleértve a véleménynyilvánítási szabadság támogatásának hosszú hagyományaira visszatekintő demokráciákat is, találkozni az online cenzúra valamilyen formájával, gyakran számottevő társadalmi támogatással.

14 Az angol nyelvterületen bevett kifejezés a *circumvent* ige, amelynek jelentése magyarul rászed, túljár valaki eszén, kijátszik (törvényt).

A kibertérben adott kifinomult (Szíria) vagy durva (Egyiptom) hatalmi válasz – az előbbi helyen a korábban tiltott oldalak látogatásának engedélyezése (amiben néhányan az aktivisták titkosszolgálati szemmel tartásának új módszerét látják, York, 2011), az utóbbi helyen a teljes internet-szolgáltatás kikapcsolása az egyiptomi forradalom kellős közepén (Williams, 2011) – egyértelmű, még ha el is késett felismerése az új média hatalmának és az eseményekben játszott aktív szerepének. A kibertéren kívül adott hatalmi válaszként jelen cikk a jogalkotást és -alkalmazást, a felhasználókkal szembeni különféle fellépéseket, valamint a releváns oldalak démonizálását azonosítja.

5.1. Technikai módszerek a világhálón és a valóságban

Technikai lépésekről abban az esetben van szó, ha a válasz mindenekelőtt magára a konkrét tartalomra, valamint annak hozzáférhetőségére irányul.

5.1.1. A hálózat teljes kikapcsolása

Talán a legdrasztikusabb és minden bizonnyal legkétségbeesettebb módszer, amelyhez az adott hatalom folyamodhat, a teljes internethálózat kikapcsolása. Az internetcenzúra e technikailag egyszerűbb módszere szoftverek (online), vagy hardverek (offline) által (gépek kikapcsolása, kábelek kihúzása révén) történik.¹⁵

2013. szeptember 25-én egy pánarab hírcsatorna arról számolt be, hogy Szudán „lekerült az internet világtérképéről” (Al Arabiya, 2013), miután zavargások törtek ki a fővárosban annak eredményeként, hogy a kormány üzemanyag-támogatásokat vont meg a lakosságtól. A Washington Post vonatkozó tudósítása nem zárta ki, hogy ennek hátterében ezúttal nem a jól ismert, rövid és gyakorta előforduló műszaki problémák álltak, hanem „központilag koordinált cselekvés” (Peterson, 2013).

Az egyiptomi vezetés a 2011-es megmozdulások idején, január 27–28-án próbálta meg ellehetetleníteni a tüntetők kapcsolattartását azzal, hogy lekapcsoltatta az országban az internet- és a mobiltelefon-szolgáltatást. Körülbelül 3500 egyiptomi hálózathoz vezető Border Gateway Protocol (BGP) vonalat zártak el január 27-én helyi idő szerint 22:10-től 22:35-ig (Williams, 2011). Ezt a teljes elsötétítést anélkül hajtották végre, hogy az a főbb nemzetközi, optikai szálas kapcsolatokat is érintette volna (Cowie, 2011).¹⁶

Mindez 2007-ben Mianmarban is előfordult (OpenNet Initiative, 2007). Líbiában szintén: 2011. március 3-án több hétnyi akadozó működés után átmenetileg teljesen megbénult a világháló (Reporters Without Borders, 2011), vélhetően azzal összefüggésben, hogy a vezető internet-szolgáltató élén a bukott diktátor, Mohamed Kaddafi ezredes fia állt. Szíriában pedig a polgárháború során már legalább kétszer következett ez be (2011 novembere és 2013. május 7–8.).

5.1.2. Blokkolás

A „blackout”-nál némileg szolidabb, ám annál kézenfekvőbb megoldásnak tűnhet a kizárólag a „veszélyeket rejtő” oldalak „kikapcsolása”.

Talán a legfrissebb példa erre a technikára – nevezzük *szelektív szűrésnek* – Törökország, ahol a török távközlési hatóságok 2014. március 20-án hozzáférhetetlenné tették a Twittert, néhány órával azután, hogy Recep Tayyip Erdoğan kormányfő azzal fenyegetőzött, hogy gyökerestől kiirtja Törökországban az online közösségi hálózatokat. Végül 2014. március 26-án egy ankarai bíróság elrendelte, hogy a közösségi portál hazai hozzáféréseinek tiltását feloldják. Az eset, noha nem precedensértékű, roppant izgalmas mind tömegkommunikációs, mind társadalompolitikai szempontokból.

¹⁵ Rob Faris, a Harvard Egyetem Internet & Társadalom Berkman Központjának kutatás-igazgatója szerint ez a lépés úgy mehet végbe, hogy a hatóságok „elcsípi a routing táblát”, lényegében blokkolva az információk átvitelét azáltal, hogy azokat egy „kiber-feketelyukba” úzik. Ha egy ország le akarja kapcsolni magát az internetről, ezt megteheti – véli Faris (Mosbergen, 2012).

¹⁶ A történetekről Váil Ghoneim is beszámol, bár azok okait (akkor még) nem pontosan értette: „Az internetkapcsolat meglehetősen gyenge volt a [Tahrír] téren. Senki sem tudta, miért, de a gyanú persze a biztonsági erőkre terelődött, hogy így próbálják kétségbeesetten kontrollálni a tömeget. Ám ugyanannyira lehetséges az is, hogy nem bírták a szerverek a hálózatra pár négyzetkilométeren belül nehezedő hatalmas nyomást, és nem tudtak ekkora forgalmat kezelni” (Ghoneim, 2013: 219).

Iránban a 2009-es zavargások óta először, 2013. szeptember 16-án feloldották a Facebook- és a Twitter-oldalak blokkolását, ám alig férhettek hozzájuk az irániak VPN (*Virtual Private Network*) szoftverek (mobiltelefonra telepíthető virtuális magánhálózatok) nélkül egy napig, amikor újra visszaállt a szűrés¹⁷ (Erdbrink, 2013). Szintén a közelmúltból érdemes kitérni Törökországra, ahol a Gezi park beépítése miatti tüntetések idején zavaró-berendezésekkel (*jammer*) blokkolták a Facebook és a Twitter közösségi oldalakat¹⁸ (Arthur, 2013).

Tádzsikisztán az aktivisták szerint világszerte lett, amikor az állam 2012 őszén egyszerre több mint 130 „nemkívánatos” oldalhoz történő hozzáférés blokkolását rendelte el (Radio Free Europe/Radio Liberty, 2012).

Ezt a világszerepet a kínai Aranypajzs Projekt cenzorra – vagyis a „kínai nagy tűzfalra” – tekintettel bizonyára vitatják. A Kínai Népköztársaság Közbiztonsági Minisztériuma (a továbbiakban: MPS) által horribilis költségek¹⁹ eredményeként létrehozott szűrőrendszernek köszönhetően 2009 óta minden külföldi internetes szolgáltatás, amely a Web 2.0 címszó alá esik, elérhetetlen a távol-keleti országban (Metzger, 2009). Az MPS szerint a projekt célja egy kommunikációs hálózat és számítógépes információs rendszer kiépítése a hatóságok számára, képességeik és hatékonyságuk javítása érdekében, vagyis kiszűrni azokat a tartalmakat, amelyek sértik a Kínai Népköztársaság érdekeit (Human Rights Watch, 2006).

Tunéziában a Ben Ali-vezetés korábban szintén „csak” a Youtube-ot blokkolta. A tapasztalt internetes aktivisták erre válaszul egyfajta „híd” szerepét töltötték be, magánhálózatok zárt vonalain át újra megosztva a tüntetéseket dokumentáló videókat a Twitteren és más, jobban elérhető hírportálokon (Safranek, 2012).

Egyiptomban a Mubarak-kormány arra törekedett, hogy a közösségi oldalakat hozzáférhetetlenné téve hiúsítsa meg a tüntetésekre való felhívásokat, ám a stratégia nem járt sikerrel, mert a felkelők a világ minden tájáról érkező segítséggel végül feltörték a cenzúrát (Safranek, 2012). Ghoneim így ír minderről:

„Nagyon nehézkesé vált a kommunikáció a külvilággal, és olyan hírek terjedtek el, hogy a biztonsági erők elvágták a kommunikációs lehetőségeket a Tahrir téren [...] Otthon fedeztem fel, hogy először Egyiptomban a kormány mind a Facebookot, mind a Twitert blokkolta. Világossá vált, hogy a biztonsági apparátus kétségbe esett. A Facebookot és a Twitert nem lehetett a helyi szolgáltatókon keresztül elérni, úgyhogy mindenki arról beszélt, hogyan lehet alternatív útvonalakon mégis eljutni az oldalakhoz, majd megosztották ezeket az utakat” (Ghoneim, 2013: 220–221.)²⁰

Ghoneim megjegyzi, hogy sem a kikapcsolás, sem a blokkolás nem hatékony lépés. Sőt: „A rezsim döntése, hogy blokkolja ezt a két oldalt (a Facebookot és a Twitert), súlyos hiba volt. Nem fogták fel, hogy így ismerték el a tüntetések valódi erejét” (Ghoneim, 2013: 221). Prasanto K. Roy *Streisand-hatás*nak nevezi azt a jelenséget, amelynek értelmében egy online tartalom elnyomására irányuló kísérlet közvetve hozzájárul annak szélesebb körű nyilvánosságához (Roy, 2014).

Azokon a helyszíneken sem feltétlenül hatékony megoldás ez a módszer, ahol nincs hirtelen fellépő forradalmi hangulat, a mérhetetlen fenntartási költségek miatt (például: Kína).

17 Kormányzati indoklások szerint a különben ezen a területen nyitást, enyhülést ígérő új vezetés annak akart utánajárni, hogy a társadalom miként reagál a Facebookhoz és Twitterhez vezető utak szabadabb tételére.

18 Ez ahhoz vezetett, hogy csak azon a 2013. május végi hétvégén több, mint 120 ezren töltötték le a Hotspot Shield nevű ingyenes, mobilra telepíthető virtuális magánhálózatot (VPN). Ez utóbbi módszer azzal együtt is sikeresnek bizonyult, hogy a török kormányzat már jóval ezt megelőzően létrehozott egy olyan központosított rendszert, amelynek eredményeként minden internetforgalom a Turk Telecomon keresztül történik, és több ezer az országból „láthatatlan” oldalak száma.

19 Tervezése 1998-ban kezdődött, működésbe 2003 novemberében lépett, első fázisa pedig 2006. november 16-án esett át a nemzeti ellenőrzésen Pekingben. Az MPS szerint a projekt célja kommunikációs hálózat és számítógépes információs rendszer kiépítése a rendőrség számára, képességeik és hatékonyságuk javításának érdekében. 2002-re az Aranypajzs előkészületi munkálatai 800 millió dollárba (5 milliárd renminbibe [Kína hivatalos fizetőeszköze], vagyis 620 millió euróba) kerültek. 2002-re az Aranypajzs előkészületi munkálatai 800 millió dollárba (5 milliárd renminbibe, vagyis 620 millió euróba) kerültek.

20 Később a szerző az *Al Ashira Masa'an* (magyarul: Este 10) című televíziós beszélgetős műsorban egy állampárti politikussal vitázva ezt azzal támasztotta alá, hogy „ha nem lettek volna szándékosan leállítva, akkor nem tudtam volna őket egy proxyszerveren keresztül elérni, pedig úgy elértem őket. Ezeket a közösségi hálózatokat úgy tervezték meg, hogy akár több százmillió felhasználót is képesek legyenek kezelni, nem csupán négymilliót” (Ghoneim, 2013: 226).

Példák blokkolt alkalmazásokra:

- Megosztó portálok (például: Flickr, Youtube)
- Közösségi hálózatok (például: Facebook, Twitter, MySpace)
- Fordítóoldalak és -eszközök
- Földrajzi információs programok (GoogleEarth)
- Email-szolgáltatók
- Webtárhelyek
- Blogoszféra
- Mikroblog-szolgáltatók (például: Twitter, Weibo)
- Wikipedia
- Cenzúrát kijátszó eszközök, oldalak
  - „Anonimizálók” (*anonymizers*)
  - Proxyk
- Internetes keresőrendszerek (például: Bing, Google) – különösen Kínában (kivéve Hongkongot és Makaót), illetve Kuba.

5.1.3. Hacker- és kibertámadások

Az online technikai módszerek közé sorolhatók még azok a hacker- és kibertámadások, amelyek egy-egy nemkívánatos oldallal szemben indulnak. Ez a tevékenység nem a saját szuverenitás védelmében lehetetleníti el a hozzáférést egy adott földrajzi egységben, hanem támad, és az oldalak külföldi szervereit veszi célba.

Ilyen akciók irányultak a New York Times és a Twitter ellen, feltételezhetően a szíriai vezetés szimpatizánsai részéről 2013. augusztus 27-én. A sors iróniája, hogy a támadások mögött álló Szíriai Elektronikus Hadsereg éppen a Twitteren népszerűsítette lépéseit. Korábban ugyanők a BBC, az al-Jazeera, a Financial Times és a Guardian oldalait is „meghackelték” már. Mindez úgy lehetséges, hogy a hackerek eltérítik a DNS-információkat azért, hogy a támadott oldal látogatói az ő általuk kiválasztott oldalakra tévedjenek (The Daily Star Lebanon, 2013a).

Ilyen esetekben a „bedrótozott”, globális faluvá (McLuhan, 2003: 6) alakuló világunkban hasonló jellegű mondanivaló a kibertér más színterein úgyszólván hozzáférhető (minden, a „poláris véleményt” megelevenítő oldal kiiktatása technikailag lehetetlen, vagy legalábbis hatalmas kapacitások árán lehetséges, és csak átmeneti eredményekkel kecsegtet). Arról nem is beszélve, hogy a helyreállítási munkálatokat követően viszonylag gyorsan visszaállnak az eredeti tartalmak, amelyek alkalmasint épp a támadások miatt még kritikusabb színezetet öltenek.

5.2. Nem technikai módszerek

Azokban az esetekben, ha nem maguknak a tartalmaknak az elérhetetlenné tétele az elsődleges cél, hanem azok megfigyelése, vagy ha a hangsúly a tartalmat közlétezők kiletére és felderítésére, illetve szankcionálására kerül, nem technikai megoldásokról beszélünk.

5.2.1. Nem technikai válaszok a világhálón

5.2.1.1. „Előremenekülés” titkosszolgálati jelenléttel

A kibertérben elinduló és kiteljesedő társadalmi mozgalmakra, valamint az alternatív, poláris vélemények zárványaira és áramlására leselkedő legnagyobb veszélyforrást a titkosszolgálati jelenlét és megfigyelés testesítheti meg. Ez egyszersmind ellentmondani látszik azon elképzelésnek is, hogy a közösségi média új minőséget ad a nyilvánosságnak, meghosszabbítja annak hatósugarát, *ad absurdum* átveszi a kávéházi diskurzus helyét, és talán a tematika legizgalmasabb kérdését veti fel: nyilvánosság helyett nem inkább egy új, átrendeződött panoptikumról van-e tulajdonképpen szó (vö. Robins & Webster, 1998)?

Az aktivistáknak érdemes tudniuk arról, hogy az internetes oldalakhoz való szabad hozzáférés és bizonyos tartalmak közzététele távolról sem jelenti a véleménynyilvánítás szabadságát. A közösségi média eszközeit rendszeresen használják megfigyelésre számos helyen – hiszen könnyen „kihasználhatók” –, és adott esetben az azokon formálódó közvélemény manipulálására is.

A megfigyelés jól ismert jelenség világszerte, nemcsak a diktatúraként számon tartott államok, hanem a fejlett világ esetében is előfordul. Hogy ez mennyire így van, alátámasztja az a tény, hogy az Egyesült Államok világszerte az elektronikus megfigyelés jogi akadályait eltávolító erőfeszítések tekintetében, különösen az ezredforduló óta eltelt időszakban (Brignall, 2002). Az Obama-kormányzat sem szakított ezzel a gyakorlattal: 2014. január végén közzétette új adatszolgáltatási szabályait, amelyek előírják azt, hogy az olyan vállalatok, mint a Google, a Microsoft, a Yahoo és a Facebook „nyitottabbak” legyenek, amikor a vezetés felhasználói adatokat igényel tőlük (Dubcovsky, 2014). Elgondolkodtató, hogy a Facebook 2013. augusztus 27-én bejelentette: kormányügynökségek világszerte 74 országban 38 ezer felhasználóról igényeltek információkat, bár az nem nyilvános, hogy az esetek milyen hányadában történt ez titkosszolgálati hírszerzés céljából (The Daily Star Lebanon, 2013b).

Kínában szintén bepillantást nyerhetünk a közösségi oldalakat pásztázó hatalmi (titkosszolgálati) jelenlét *camera obscurájába*. Nemcsak arra a – vezetés nézőpontjából bomlasztónak, felforgatónak minősíthető – szerepre, amelyet a közösségi média Kínában betölt (példa erre Bo Xilai kibukása a Kínai Kommunista Párt elitjéből 2012 nyarán), hanem arra is, hogy a hatalom a saját érdekében akár fel is használhatja az ilyen eszközöket. A politikai küzdelmet, gyilkosságot, korrupciót, kémkedést és diplomáciai konfliktust is felsorakoztató, rendkívül összetett történet egyik epizódjaként a tulajdonképpen „kínai Twitterként” számon tartott (Scheuer, 2013) Sina Weibo oldalon a kínai kormány is megosztott információkat. A cenzúragépezet nemcsak engedte, hanem fel is erősítette az online vitát, ami a netezőket gyanakvóvá tette. Később a puccsról szóló pletykák a Nagy Tűzfal bekapcsolásához vezettek, és a mikroblogoldalak, mint a Sina Weibo és a Tencent Weibo blokkolni kezdték a bizonyos szavakra való rákeresést (Camarasa, 2012). A távol-keleti országban ezen kívül egyéneket vesztegetnek meg, hogy cikkeket és hozzászólásokat írjanak különféle álláspontok védelmében vagy azokkal szembehelyezkedve (Cook, 2011).

Annak alátámasztására, hogy a közösségi média éppenséggel a társadalmi mozgalmak ellensége is lehet, ha a hatalom fordít a lándzsán, Evgeny Morozov Irán úgynevezett „Twitter-forradalmát” hozza példaként:

„2009 felfedte az erőteljes nyugati vágyakozást egy olyan világra, amelyben az információs technológia inkább a felszabadító, mint az elnyomó. Ez a forradalom kétségkívül hozott változásokat az ellenzék szempontjából – ám a rossz irányban. Az iráni kormányzat és keményvonalas támogatói ugyanis a mobil- és az internet-technológiákat éppen elég ügyesen használták a tüntetőkkel szemben. Az információkat a Facebookról tallózva küldtek fenyegető üzeneteket a külföldön élő irániaknak, beszélték le az otthoniakat a tüntetéseken való részvételről és sürgették a »jámbor irániakat«, hogy vegyék fel a harcot az ellenzékkel a világhálón és a valóságban is” (Bosch, 2011).

Ebben a tevékenységben nagy szerep hárult a 2011-ben éppen ilyen megfontolásokból létrehozott iráni „kiberrendőrségre” (FATA) (Press Tv, 2011).

Amikor 2011 februárjában a szíriai vezetés hosszú évek után engedélyezte a Facebook- és a Youtube-használatot,²¹ a felhasználók csak egy újabb lehetőséget láttak arra, hogy a vezetés megfigyelje őket (York, 2011).

Ahogy Váil Ghoneim írja többször idézett memoárkönyvében, a forradalom előtti Egyiptomban is történtek a fentiekhez hasonlatosak. Amikor több kis csoport laza koalíciója, az Április 6-a Mozgalom internetes aktivistái 2008-ban ülősztrájkot szervezve otthagyták a névjegyüket a virtuális térben,²²

21 2007 óta erre ugyanis csak a korábban említett proxykkal volt lehetőség (Day Press, 2011).

22 Ahogy Ghoneim írja: az ellenzék e lépése „egyértelműen azt az üzenetet keltette, hogy az internet új erő lehet az egyiptomi politikában” (Ghoneim, 2013: 52).

„...az állambiztonság azzal reagált, hogy létrehozott egy részleget, amelynek az internetet kellett pásztáznia. Hasonlóképp az egyiptomi Nemzeti Demokrata Párt is létrehozta az »Elektronikus Bizottságot«, amelynek szolgálatában a pletykák szerint légiónyi jól fizetett férfi és nő dolgozott azon, hogy honlapokra, blogokra, híroldalakra, közösségi oldalakra írva befolyásolja a közvéleményt a párt javára, majd letartóztatási parancsokat adott ki aktivisták ellen” (Ghoneim, 2013: 52).²³

Tunéziában 2010 decemberében jelentették, hogy a kormányzat bizalmas adatok megszerzésére törekvő adathalászatot folytatva (angolul: *to phish*) Facebook-, és Gmail-jelszavakat csalt ki a felhasználotól, míg az Egyesült Államokban a Facebookot a hitelezők arra kezdték használni, hogy utolérjék a kirívóan magas tartozást felhalmozókat.²⁴

Ez a távolról sem csak a diktatúrákra jellemző online megfigyelés különösen más kommunikációs eszközök, például a zárt láncú tévérendszerek, a tömeges nyílt online kurzusok (a.m. ingyenes online szabadegyetemek – MOOC), vagy a globális helymeghatározó rendszer (GPS) virágzásával egyidejűleg a hétköznapi emberektől a tudományos élet számos gondolkodójáig sokakban kelti azt az érzést, mintha a mindennapjaink mögött a panoptikusság fekete árnyéka húzódná.

5.2.1.1.2 „Karantén”

A cenzúra létrehozhat saját „fantomoldalakat” is, hogy irányítsa a közvéleményt. Így egyfajta karantén keletkezik, amelyben részint „szem előtt” van a „poláris vélemény”, részint pedig az is biztosítva van, hogy az ne kapjon a „kelléténel nagyobb” nyilvánosságot.

5.2.2. Nem technikai módszerek a „valóságban”

Az internetes tartalom a hagyományos média világából ismert cenzúra módszereinek is ki lehet téve. Ebben az esetben természetesen a cenzúrát jóval tágabban kell érteni, mint a korábbi egyezményes definíciók előzetes ellenőrző intézményét és működését.

5.2.2.1. Válfajai

Törvények és rendeletek tilthatják a különböző tartalmakat és/vagy előírhatják azt, hogy azokat el kell távolítani akár proaktívan, akár felszólításra. Velük szemben polgári vagy büntetőjogi perek is indulhatnak. Adott esetben letartóztathatják, bűnvádi eljárás alá helyezhetik²⁵ és bebörtönözhetik őket, ezt a későbbiekben részletesen tárgyalja e cikk.

²³ Az egyiptomi blogger visszaemlékszik arra is, amikor elámult azon, hogy milyen bátor egy bizonyos Mahmúd al-Hettá, aki „az al-Baradei Egyiptom elnöke 2011” csoportot irányította, hogy más aktivistákkal együtt az igazi nevén szerepelt az interneten. „Mégis azt tanácsoltam neki, rejtse el az igazi nevét – erre a Facebook lehetőséget ad [...] Azt mondtam, nincs szükség a valódi nevek megjelentetésére olyan helyeken, ahol az állambiztonság jól láthatja” (Ghoneim, 2013: 64). Ghoneim a 2011-es forradalom egyik jelképének számító alexandriai Khálid Szaíd állambiztonságiak általi brutális meggyilkolása nyomán létrehozott oldalon is észlelt ilyen tevékenységet: „Észrevettem, hogy az oldalon rengetegen támadják Khálidot, a marihuána mártírjának nevezik, függőnek, kábítószer-kereskedőnek. Erőteljes és hirtelen fordulat volt, aminek utána kellett járnom. Ahogy vártam, az NDP Elektronikus Bizottsága állt a háttérben. Arról akarta meggyőzni az embereket, hogy nem a rezsim felelős Khálid Szaíd haláláért” (Ghoneim, 2013: 88). A szervező, úgynevezett Csendes Kiállítás szervezők „világossá vált, hogy a belügyminisztérium minden rezdülésünket követi a Facebook-oldalon, és felkészülten várják a napot [...] A Twitterről és a Facebookról értesültek arról, hogy Alexandriában megjelentek néhányan, de kevesen” (Ghoneim, 2013: 96).

²⁴ Bár a *phishing* (az angol kifejezés jelentése: kb. megtévesztés álnév használatával) nem túl gyakori, és HTTPS-sel történő csatlakozással kivédhető; azok az aktivisták, akik elfogadják az általuk személyesen nem ismert személyek baráti meghívóit, kockázatot vállalnak. Egy profil létrehozása egyszerű folyamat, és a Facebook lehetővé teszi bárki számára azt, hogy bármely egyénnel baráti kapcsolatot létesítsen, kivéve, ha a biztonsági beállítások útján elkerüli mindezt.

²⁵ Talán az új-, illetve a közösségi médiához inkább csak áttételesen kapcsolódó Snowden-történet szolgálhat számos tanulsággal arra nézve, hogy milyen retorzióknak lehet kitéve valaki, aki érdekcsoportok szemét bántó tevékenységet folytat (Auger, 2013).

A kiadók, a szerzők és az internetszolgáltatók kaphatnak hivatalos vagy nem hivatalos felszólítást arra, hogy blokkolják, módosítsák a hozzáférést bizonyos tartalmakhoz. Meg is tagadhatják tőlük a szükséges engedélyeket. Megvesztegetéssel, zsarolással²⁶ is megkísérelhetik rábírní őket arra, hogy visszavonják vagy torzítsák az általuk közölt tartalmat, esetleg kiegészítsék azt.

A kiadókat, a szerzőket és az internet-szolgáltatókat és családtagjaikat megfenyegethetik, egzisztenciálisan zsarolhatják, bántalmazhatják, és szélsőséges esetben akár meg is ölhetik.²⁷

Talán az egyik leghírhedtebb eset ebben a kategóriában Iránhoz köthető. 2012. október 30-án a már jelen írásban említett iráni „kiberrendőrség” (FATA) letartóztatta a 35 éves Sattar Beheshtit, „a közösségi hálózatokon és a Facebookon folytatott, nemzetbiztonságot veszélyeztető tevékenységéért”. Ezt követően bírósági határozat nélkül tartották őrizetben, majd november 3-án holtan találtak rá börtöncellájában²⁸ (Farid, 2013).

Vagyis az igazi kihívás a társadalmi mozgalmak „átültetése” a mindennapi valóságba. A felsorolt módszerek is ezt támasztják alá.

5.2.2.2. Kriminlizálás, szankciók

Az egyik legfrissebb példa az online bírálókra leselkedő büntetőjogi lépésekre Mauritánia, ahol 2013. október 3-án a „közrend megőrzése” és a „közkerölcs fenntartása” végett törvénytervezetet nyújtottak be, amely „egy igazságügyi és büntetőbírói testület ellenőrzésében megalkotja az újmédia-technológiákhoz kapcsolódó bűncselekmények és szabálysértések törvényes és szabályozó mechanizmusait az állam legfelsőbb érdekei és polgárai jogainak védelmében” (Jedou, 2013).

Egy további példa a közelmúltból Azerbajdzsán, ahol a 2013. őszi, október 9-ére kiírt parlamenti választásokat megelőző időszakban érezhetően „bekeményített” a vezetés. Az azerbajdzsáni törvényhozás a helyi büntető törvénykönyv rágalmozást szankcionáló tényállását immár a világháló tartalmakra is kiterjesztő jogszabályt fogadott el. Valójában a törvénymódosítás előtt is szerepet játszott a letartóztatásokban és a börtönbüntetések kiszabásában a kritikus tartalmak és a zavargásokra felszólító állítólagos üzenetek közzététele. Így járt az újságíró Faramaz Novruzoglu is, akit négy és fél év letöltendő szabadságvesztésre ítélt egy azeri bíróság. Korábban „huliganizmus” és más bűncselekmények jogcímén indultak eljárások a más véleményen lévőkkel szemben, ám immár hivatalos jogcím is van a hatósági fellépésre. Az azeri fejlemények eredményeként magas pénzbírságokkal is szembenéznek azok, akik bíráló hangnemet ütnek meg a vezetéssel szemben (Vincent, 2013).

2013. június 5-én a törökországi Izmirben őrizetbe vettek legkevesebb 25 embert, amiért a hatóságok szerint a Twitteren „megtévesztő” üzeneteket terjesztettek a napok óta tartó kormányellenes tüntetésekkel kapcsolatban – jelentette az Anadolu állami hírügynökség (Harding & Letsch, 2013).²⁹

2013. március 30-án az egyiptomi legfőbb ügyész elfogatóparancs kiadását kezdeményezte a neves al-Barnámig műsorvezetőjével, Bászim Júszuffal szemben: a vád szerint az említett személy pellengérré állította Muhammad Murszí egyiptomi elnököt.

Ezzel egy időben egy palesztin bíróság hat hónap börtönbüntetésre ítélt egy férfit, amiért az a Facebookon „lájolt” egy, a korábbi távközlési miniszter lemondására felszólító hozzászólást.

Ennél is rosszabbul járt Khálid al-Hámidí Kuvaitban, akit másodfokon két év börtönbüntetésre ítélték, mert „tweet”-jei sértőek voltak Sajkh Szabáh al-Ahmad emírré nézve.

26 Sor kerülhet az eltérő véleményt közlétezők zsarolására is, ahogy az azeri oknyomozó újságíró Khadija Ismayilovával történt, akinek a magánélethez való jogát is súlyos sérelem érte, amikor egy róla készült videofelvétel kezdett keringeni a világhálón (Vincent, 2013).

27 Ahogy ez például Mexikóban történt, ahol valószínűleg a *Frontera al Rojo Vivo* és a *Blog Del Narco* oldalakon megjelent, kábítószer-kereskedelemmel kapcsolatos beszámolók miatt végeztek ki egy férfit és egy nőt, amiért „eljár a szájuk” (ahogy a holttestük mellett talált feliraton állt). Mindez azt is jelzi, hogy nem szükséges egy államvezetés és biztonsági apparátusa ehez, hanem az ilyen akciók háttérben egész más érdekcsoportok, éppenséggel bünszervezetek is állhatnak (Goodman, 2011).

28 Az, hogy halálra kínozták, vagy – ahogy egy teheráni vizsgálóbíróság – megállapította, agyonverték, esetleg extrém pszichológiai nyomás következtében vesztette életét, feltehetőleg soha nem derül ki.

29 A beszámoló szerint tucatnyi további gyanúsítottat még keresnek a hatóságok a nyugat-törökországi nagyvárosban. A Dogan török hírügynökség (DHA) azt írta, hogy az elmúlt öt napban a bloggerek az internetes közösségi oldalakon „felkelésre bujtogatták a népet, és propagandát folytattak”. A DHA szerint a rendőrség 38 izmiri címen tartott házkutatást.

A sor folytatódik: Szaúd-Arábiában elfogadtak egy jogszabályt, amelynek értelmében akár tíz évvel is büntethető az, aki az uralkodóház tagjai vagy más magas befolyású személyek becsületét megsértő, őket rágalmazó (tehát vélt vagy valós igazságtalanságaikat és hivatali visszaéléseiket tematizáló) tartalmat oszt meg a közösségi médián. Hasonló, kemény fellépést ígérnek azon törekvéseik, hogy a Twitterre történő regisztrációt személyi azonosításhoz kötnék, és hogy blokkolják a Skype, a WhatsApp és Viber szolgáltatásokat is.

Sikeres lehet-e az ilyen hatalmi reakció? A válasz azért nemleges, mert a világháló lényegéből fakadó anonimitás miatt keringhetnek álnéven is tartalmak, és a jogszabályok tárgyi hatálya külföldi tartalmakra már nem terjed ki.

5.2.2.3. A közösségi média lejáratása, démonizálása

Iránban a világháló már hosszú ideje ádáz ideológiai harcok helyszíne a személyes szabadságjogok kiterjesztése mellett érvelők és azok között, akik „meg kívánják védeni a társadalmat a káros befolyásoktól”. Az új elnök, Haszan Rouhani több ízben jelezte, hogy enyhítene a világháló korlátozásán, Twitter-fiókkal is rendelkezik, amelyet a hozzá közel álló emberek irányítanak. Külügyminisztere, Mohamed Dzsavád Zarif pedig aktívan használja a közösségi médiát, és maga is bekapcsolódik vitákba ezeken az oldalakon. A magas rangú vallási méltóságok azonban nem nézik jó szemmel a világhálós közösségi hálózatok térnyerését. 2013. szeptember 15-én Khoramabadi bíró arra figyelmeztetett, hogy a Facebook szétrombolja a családokat, és az Egyesült Államokban a válások egyötödének is az oka. „Úgy tűnik, néhány tisztviselő, amikor arról beszél, hogy szabaddá kell tenni az ilyen oldalakhoz vezető utakat, nincs tisztában a bennük rejtőző veszélyekkel” – jelentette ki (Erdbrink, 2013).

2011-ben Azerbajdzsán kormánya kampányt (Kendzior & Pearce, 2012) indított annak érdekében, hogy elriassa az állampolgárokat az őket a külvilággal összekötő technológiák alkalmazásától. A cél az volt, hogy egyszerre erősítse fel a nacionalista érzelmeket és bélyegezze meg a közösségi média használatát, valamint megakadályozza a különböző vélemények további térhódítását. Az országban betiltották a külföldi tévéprogramokat, mint a „néplélekre” leselkedő veszélyeket, míg a közszoalgalati televíziók műsorában a Facebookhoz vagy a Twitterhez való csatlakozást családi tragédiaként tematizálták (Pearce, 2012).

2011 márciusában az ország vezető pszichiáttere bejelentette (Zarbaliyeva, 2011), hogy a közösségimédia-felhasználók elmezavarban szenvednek, amelynek eredményeként az internethasználat stagnálni kezdett más kaukázusi országokhoz képest (Kendzior & Pearce, 2012).

2013 tavaszán Szaúd-Arábia legfőbb vallási méltósága, Abdul-Aziz as-Sejk főmufti „mókamesterek tanácsának” nevezte a közösségi média eszközeit, amely „megalapozatlan és hibás üzenetek tárhelye” (The Daily Star Lebanon, 2013b). Hasonló esetek időről időre előfordulnak az országban: egy vezető egyházi személy, Ali al-Maliki sejk már 2008-ban úgy vélte, hogy a Facebook „a vágy kapuja” a nők számára, és arra szólított fel, hogy blokkolják azt a „társadalmi viszályok” megakadályozásának érdekében (Daily Mail, 2008).

Ha nem erkölcstelenséget hordozó, a szellemi épséget veszélyeztető vagy éppen valamilyen természetfeletti alkalmazásokról van szó, a lejárató szándékú bírálatok nagyon is lehetnek evilági színezetűek, amelyek a háttérben külföldi szálakat sejtetnek. Az idegen kezek „leleplezése” természetesen a forradalmi hangulatba kerülő Egyiptomban sem maradhatott el: amikor a Khálid Szaídnek dedikált Facebook-csoport hozzálatott a Csendes Kiállítás szervezéséhez, Váil Ghoneim szavaival élve

„...a kormány is készült már a válasszal. Az állami napilapok megtámadták a Facebookot, mondván, a CIA tulajdona, és sok kém, ellenség használja név nélkül, hogy átmossa az egyiptomi fiatalok agyát. A rezsim gyűlölte, mert az emberek túlságosan egyszerűen tudtak hangot adni az ellenzékiiségüknek és elégedetlenségüknek” (Ghoneim, 2013: 93).³⁰

30 Ami pedig a kritikus jelentőségű, január 25-ei tüntetéseket illeti, azt követően, hogy jóformán a teljes egyiptomi „netizen-társadalom” a részvételre szólított fel, azonnal hazaárulással és vandalizmussal kezdték vádolni őket, és azzal, hogy idegen ügynökök. A szerző felkutatta a vádaskodók profiljait, hogy megnézzé, valódi személyekről van-e szó, vagy az NDP Elektronikus Bizottsága hozta őket létre. Azonnal kiderült, hogy több száz nemrég alkotott hamis profil állt a háttérben (Ghoneim, 2013).

Ahogy látható, egyes helyszíneken (például Azerbajdzsánban) ez a praktika járhat sikerrel, ám az általános tapasztalat az, hogy a vezetés propagandájaként és/vagy ideológiai telítettségük miatt a hasonló állásfoglalásokat az eltérő véleményen lévők eleve hiteltelennek tekintik. Analógiát Lazarsfeld és munkatársai hatás- és befogadás-vizsgálata kínál, amely szerint az emberek általában fel vannak vértézve a befolyásolási kísérletekkel szemben (Lazarsfeld et al., 1948).

6. Összegzés

Mint láthattuk, sokan üdvrivalgással fogadták az új számítógépes hálózati technológiákat. A digitális média csakugyan lehetőségeket biztosít a társadalmi kölcsönhatások új alakzataihoz, új módszereket kínál az idő és a tér korlátainak leküzdéséhez, és adott esetben azok befolyásolásához is. Ezért a közösségi médián keringő tartalmak bizonyos fokig hasonló funkciót tölthetnek be, mint az államszocializmus idején az illegális szamizdat-kiadványok.* Ám ez csupán az érem egyik oldala. Ha a közösségi média jelentőségét meg akarjuk érteni, meg kell vizsgálnunk azt is, hogy technológiai tulajdonságai miként kereszteznek más társadalmi tényezőket.

Az internethasználat terjedésével nyilvánvaló aggályok merültek fel mind (állam)biztonsági, mind adatvédelmi szempontból. Az előbbieket következményeként találkozni az online cenzúrával, az utóbbiak miatt pedig egyesek – például Robins és Webster – Michel Foucault nyomán egy új panoptikumot vélnek felfedezni.

E cikk a közelmúlt releváns tapasztalatait áttekintve kívánt rámutatni arra, hogy a közösségi médiában rejlő ismertetett potenciál *elméletben* ugyan alátámaszthatja azokat a feltételezéseket, hogy a nyilvános beszéd sugara kiterjedhet ezeknek az alkalmazásoknak köszönhetően (Shirky, 2011), ám a *gyakorlat* árnyalja ezt a képet, és nem érdemes figyelmen kívül hagyni a hatalmat gyakorlók válaszait sem.

Az új média és a hatalom viszonyrendszeréről alkotott, adott esetben egymásnak ellentmondó felfogások kibékítése nem egyszerű feladat. Érdemes ugyanakkor megjegyezni, hogy az új média demokratizáló és civil hatalmat előmozdító hatásait olyan szerzők is méltatják, mint a gyakran idézett egyiptomi Váil Ghoneim (2013), az indiai Prasanto K. Roy (2014), a palesztin-amerikai újságíró Rami G. Khouri (2013), a mauritániai aktivista Ahmed Jedou (2013) és a szaúd-arábiai Hussein Shobokshi (2011), akik túl távol állnak az orientalista diskurzustól ahhoz, hogy ne feltételezzük: az ezekben az eszközökben rejlő kapacitásoknak esetlegesen univerzális érvényük is lehet.

Ha azonban elfogadjuk azt, hogy a modernista metaelbeszéléshez kényelmetlenül közel álló Jürgen Habermas által konceptualizált polgári nyilvánosság egy, a tizenharmadik századi európai kávéházakat, szalonokat meghaladó párbeszédnek és ideológiamentes közvéleménynek az absztrakt fóruma, illetve hogy a virtuális közösségek egy alternatív „elektronikus agorát” testesítenek meg a nyilvános vita, sőt az állampolgári részvétel számára, miként értelmezzük a titkosszolgálati jelenlétet vagy a többi, a korábbiakban tárgyalt hatalmi választ?

Bár az új média az offline világ hatalmi viszonyait képes lehet átrendezni is, a titkosszolgálati jelenlét képében megvalósuló „látható és ellenőrizhetetlen” (Foucault, 1990: 275) hatalmi jelenléttel már nem biztos, hogy így funkcionál, hiszen egy internethasználó sem tudhatja biztosan, hogy egy vele hasonlóan gondolkodóval vagy az állam ügynökével áll-e szemben.

Az azonban, hogy az új panoptikumban „megszűnne a tömeg, amely többszörös csere színhelye, egymásra mosódó egyének halmaza, kollektív hatásrendszer, s helyébe az elkülönített egyének gyülekezete lép” (Foucault, 1990: 274), legalábbis megkérdőjelezhető annak fényében, hogy az új média, ha nem is kizárólagos, ám tagadhatatlanul jelentős szerepet játszik és játszott a világ eseményeiben, napjainkban és a közelmúltban egyaránt. Ahogy az sem magától értetődő, hogy „a panoptikum az ör oldaláról nézve megszámlálható és ellenőrizhető sokaság, a foglyok oldaláról pedig elkülönült és megfigyelt egyedüllét” (Foucault, 1990: 274). Váil Ghoneim tárgyalt írásának közösségi aktivitásról szóló szakaszain túl ezt empirikusan igazolható tények is alátámasztják, például a mauritániai közösségi aktivitás (Jedou, 2013) vagy a braziliai ecetforradalom (Medeiros, 2013). Ahogy a különféle, országra szabott *Jaumu'l-Ghadab* (a Harag Napja) kezdeményezések is szinte minden helyen testet öltöttek a közelmúltban, az arab világban. Ezek az eredményesség szempontjából nézve széles skálát mutattak, amely az érdektelenségből és/vagy a szankcióktól való

* Ezekről lásd Sükösd Miklós „A szamizdat mint tiposzféra. Földalatti nyomtatási kultúra és független politikai kommunikáció a volt szocialista országokban” című írását lapunk 2013. nyári számában – A szerk.

félelemből adódóan társadalmi bázis híján maradó, forradalomra nem érő tüntetésektől (Szaúd-Arábia), a vérbe fojtott mozgalmakon (Bahrein) át a diktátorok megbuktatásához vezető eseményekig terjed (Egyiptom).

A panoptikumbeli központi torony képzeletbeli őre (vagyis a hatalom maga) tehát néha rosszul azonosítja a történeteket, ám ha mindent nem is lát, sok mindent igen. Itt válik kardinális kérdéssé az, hogy ezt követően mit lép?

Meglátásom szerint a felsorolt példák tükrében az elsőként tárgyalt *technikai módszerek* nem hozzák meg a kívánt eredményt. Sőt, éppenséggel szándékukkal ellentétes hatást is kiválthatnak, amennyiben az aktivisták körében talán fokozzák is a revansvágyat és az összetartozás-tudatot. Váil Ghoneim beszámolója talán szemléletesen érzékelteti azt, hogy a durva, kevésbé szofisztikált praktikák nem vezetnek eredményre az ilyen mozgalmakkal szemben:

„Az egyiptomi vezetés elkövetett egy végzetes hibát. [2011.] január 28. reggelén az ország minden kommunikációs lehetőségét elvágta. Sem a három mobilszolgáltató, sem az internetkapcsolat és az SMS-ezés sem működött. A rezsim nem sejtette, hogy ezzel népszerűsítették a leginkább a forradalmat. Most már az összes polgár, aki eddig nem hallott a felkelésről, tudta, hogy a hatalmat óriási kihívás érte. Rengetegen döntöttek úgy, hogy az utcára vonulnak, egyesek pusztán azért, hogy kiderítsék, mi történik” (Ghoneim, 2013: 249).

Ezzel együtt a közösségi médiát látens, izolált nyilvánosságként értelmező hipotézist megingatja a gyakorlat, vagyis a hatalom *nem-technika*ként azonosított *online* válaszaihoz sorolt „előremenekülés” a titkosszolgálati jelenléttel, hiszen az ebben az esetben az offline külvilágból jól ismert elhallgatás spirálját is eredményezheti.

A *nem-technikai offline* válaszpraktikák sikeressége pedig a közelmúlt tapasztalatainak fényében tulajdonképpen változatlanul eldöntetlen kérdés marad. „Sikerekre” (Irán) és „kudarcokra” (Egyiptom) egyaránt látni példákat. Az állandóan változó társadalmi valóság és a mindenkor offline és online környezet billenti a mérleg nyelvét a megfelelő irányba, azaz dönti el, hogy a netezők közössége vagy a hatalom él-e jobban a történelem adta lehetőségekkel.

„Az internet meg fogja változtatni a politikát Egyiptomban” – írta Váil Ghoneim az ország viszonyairól.

„Állandóan vitatkozunk az internetnek a változásban játszott szerepéről. Vannak, akik azt gondolják, az internet virtuális világ, amelynek a valóságra kevés hatása van, míg szerintem kulcsfontosságú eszköz a változás elindításához. Az internet nem virtuális világ, amelyet avatárok laknak. Olyan kommunikációs eszköz, amelynek segítségével a fizikai világban élő emberek szervezkedhetnek, cselekedhetnek, gondolatokat terjeszthetnek, és felhívhatják a figyelmet valamire” (Ghoneim, 2013: 70).

Mindenesetre Evgeny Morozov sem járhat messze az igazságtól, amikor azt írja, hogy: „...hajlamosak vagyunk azt hinni, hogy a tekintélyelvű kormányok nevetséges Disney-karakterek, akik hülyék, figyelmetlenek, saját túlélésük iránt érdektelenek, akiket nem sok választ el a csoportos öngyilkosságtól.” Csakhogy nagyon is érdekelték a túlélésben, és ennek érdekében az összes rendelkezésre álló eszközt felhasználják (Morozov, 2011).

Végeredményben a közösségi média egyszerre tekinthető a nyilvánosság elektronikus agorájának és panoptikumnak is, miközben egyik sem. Ezt az ellentétet feloldhatja annak felismerése, hogy az előremenekülő hatalmi jelenlét az a tényező, amely ezt az equilibriumot megszünteti, hiszen a többi módszer, mint látjuk, nem garantálja a sikert. Hatalmi jelenlét híján a közösségi média alkalmazásait méltán övezhetné nyilvános nimbusz, annak jelenlétében ugyanakkor a panoptikum sem pusztán élénk fantáziák szüleménye. Ám ennek a kérdésnek az eldöntése a legtöbbször a világháló arctalanságának és anonimitásának homályába vész. Pedig megválaszolása közelebb vihetne annak a tágabb akadémikus kérdésnek a mérlegeléséhez is, amelybe beágyazódik: vajon a világháló „átok” vagy „áldás” (Sebisaho & Martin, 2014)?

A neves filozófushoz, Walter Benjaminhez fűződik az a történet, amelynek főszereplője a „Török” néven emlegetett sakkautomata, amely elkápráztatta a közönséget elmés megoldásaival. Az asztal alatt ugyanakkor az igazi játékos, egy púpos törpe rejtőzködött. Benjamin az automatát az anyagelvű gondolkodáshoz, a bujkáló törpét pedig a hittudományhoz hasonlította, mondván: a modernitás racionalizmusa azt követeli, hogy a vallásos meggyőződés rejtve maradjon (Benjamin, 2003: 389). Ennek analógiája a társadalmi mozgalmak és a hatalom versengése a „kibertérben”: a „disszensz robot” tesz egy lépést, míg a „kis púpos vezetés” a háttérből, rejtőzködve kívánja átlátni a táblát. A szerepek fel is cserélhetők.

Irodalom

- Angelusz Róbert (1996): *Optikai Csalódások*. Budapest: Pesti Szalon.
- Arendt, Hannah (2002): Mi a politika? In: *A sivatag és az oázisok*. Budapest: Gond-Palatinus.
- Beniger, James R. (1986): *The Control Revolution: Technological and Economic Origins of the Information Society*. Harvard University Press.
- Benjamin, Walter (2003): On the Concept of History. In: *Selected Writings*, vol. 4. Cambridge MA. The Belknap Press of Harvard University Press.
- Dutton, W. H. & Dopatka, A. & Law, G. & Nash, V. (2011): *Freedom of connection, freedom of expression: the changing legal and regulatory ecology shaping the Internet*. Division for Freedom of Expression, Democracy and Peace, United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (UNESCO), Paris, 2011.
- Foucault, Michel (1990): *Felügyelet és büntetés. A börtön születése*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Ghoneim, Váil (2013): *Forradalom 2.0*. Budapest: Gabo.
- Habermas, Jürgen (1993): *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása*. Budapest: Századvég & Gondolat.
- Kaplan, Andreas M. & Haenlein, Michael (2010): Users of the world, unite! The challenges and opportunities of Social Media. In: *Business Horizons* 53(1).
- Lazarsfeld, P. F. & Berelson, B. & Gaudet, H. (1948): *The People's Choice*. Columbia University Press.
- McLuhan, Marshall (2003): *Understanding Media*. Berkeley: Gingko Press.
- McQuail, Denis (2003): *A tömegkommunikáció elmélete*. Budapest: Osiris.
- Miłosz, Czesław (2011): *Rabul ejtett értelem*. Budapest: Európa Könyvkiadó.
- Morozov, Evgeny (2012): *The Net Delusion: The Dark Side of Internet Freedom*. New York: Public Affairs.
- Neuman, Russell W. (2008): Globalization and the New Media. In: Graber, D., McQuail, D. & Norris, P. (szerk.) *The Politics of News. The News of Politics*. (230-246.) Washington: CQ Press.
- Poster, Mark (1999): Undetermination. In: *New Media & Society*, 1(1).
- Robins, Kevin & Webster, Frank (1998): Cybernetic capitalism: Information, technology, everyday life. In: V. Mosco & J. Wasko (eds.): *The political economy of information*. Madison: University of Wisconsin Press: Madison.
- Said, Edward W. (2000): *Orientalizmus*. Budapest: Európa Könyvkiadó.
- Soros, George (2011): My Philanthropy. In: Chuck Sudetic & George Soros: *The Philanthropy of George Soros*. New York: Public Affairs.
- Szakadát István (2006): *Új média, hálózati kommunikáció*, in: S.Nagy Katalin (szerk.), *Szociológia, egyetemi jegyzet*, Budapest: Typotex.

Online hivatkozások

Al Arabiya (2013): At least seven killed in Sudan as anti-government violence flares. *Al Arabiya*. Szeptember 25. <http://english.alarabiya.net/en/News/middle-east/2013/09/25/Internet-access-shut-down-in-Sudan-amid-Khartoum-riots.html> (utolsó letöltés: 2013. november 15.).

- Arthur, Charles (2013): Turkish protesters using encryption software to evade censors. *The Guardian*. Június 4. <http://www.theguardian.com/technology/2013/jun/04/turkish-protestors-encryption-software-evade-censors> (utolsó letöltés: 2013. november 23.).
- Auger, Barbara (2013): Edward Snowden : lanceur d'alerte, fugitif, espion et cætera. *Global Voices Online*. Július 2. <http://fr.globalvoicesonline.org/2013/07/02/149259/> (utolsó letöltés: 2013. november 25.).
- Boeder, Pieter (2005): Habermas' Heritage: The future of the public sphere in the network society. *First Monday*. Szeptember 5. <http://firstmonday.org/ojs/index.php/fm/article/view/1280/1200> (utolsó letöltés: 2013. november 14.).
- Bosch, Torie (2011): *Tangled Web. Authoritarian regimes, alas, know how to exploit social media, too*. Február 1. http://www.slate.com/articles/arts/books/2011/02/tangled_web.html (utolsó letöltés: 2013. november 27.).
- Brignall, Tom (2002): *The New Panopticon. The Internet Viewed as a Structure of Social Control*. Tennessee Tech University. <http://unpan1.un.org/intradoc/groups/public/documents/apcity/unpan003570.pdf> (utolsó letöltés: 2013. november 27.).
- Camarasa, Violeta (2012): China: In Bo Xilai Saga, Did Social Media Challenge Government? *Global Voices Online*. Május 11. <http://globalvoicesonline.org/2012/05/11/china-in-bo-xilai-saga-did-social-media-challenge-government/> (utolsó letöltés: 2013. november 25.).
- Cowie, Jim (2011): Egypt leaves the internet. *Renesis.com*. Január 27. <http://www.renesys.com/2011/01/egypt-leaves-the-internet/> (utolsó letöltés: 2013. november 23.).
- The Daily Mail (2008): Facebook girl beaten and shot dead by her father for talking online. *The Daily Mail*. Március 31. <http://www.dailymail.co.uk/news/article-550569/Facebook-girl-beaten-shot-dead-father-talking-online.html#ixzzOrchOf7H8Q> (utolsó letöltés: 2013. november 23.).
- The Daily Star Lebanon (2011): All a Twitter. *The Daily Star Lebanon*. November 11. <http://www.dailystar.com.lb/Opinion/Editorial/2011/Nov-11/153678-all-a-twitter.ashx#axzz1dcZ8uMEg> (utolsó letöltés: 2003. november 21.).
- The Daily Star Lebanon (2013a): Cyber-attacks hit New York Times, Twitter. *The Daily Star Lebanon*. Augusztus 28. <http://dailystar.com.lb/Technology/International/2013/Aug-28/228987-cyber-attacks-hit-new-york-times-twitter.ashx#axzz2d9gau86l> (utolsó letöltés: 2013. november 23.).
- The Daily Star Lebanon (2013b) Facebook: Governments demanded data on 38K users. *The Daily Star Lebanon*. Augusztus 27. <http://dailystar.com.lb/Technology/International/2013/Aug-27/228869-facebook-governments-demanded-data-on-38k-users.ashx#axzz2d9gau86l> (utolsó letöltés: 2013. november 15.).
- The Daily Star Lebanon (2013c): Saudi Arabia's Grand Mufti Criticizes Twitter Users. *The Daily Star Lebanon*. Március 23. <http://dailystar.com.lb/Technology/Regional/2013/Mar-23/211247-saudi-arabias-grand-mufti-criticizes-twitter-users.ashx#axzz2WZhe5HBq> (utolsó letöltés: 2013. november 23.).
- Day Press News (2011): Taudzsíh birafa'l-hadzsb an mauqi' „Facebook” fí'sz-Szúrija. *Day Press News*. Augusztus 2. <http://www.dp-news.com/pages/detail.aspx?articleid=73458> (utolsó letöltés: 2013. november 27.).
- Dubcovsky, Alejandra (2014): On data disclosure rules. *Al Jazeera Online*. Március 7. <http://www.dp-news.com/pages/detail.aspx?articleid=73458> (utolsó letöltés: 2014. március 27.).
- Elmer-Dewitt, Philip (1993): First nation in cyberspace. In: *Time International*. December 6. <http://www.chemie.fu-berlin.de/outerspace/internet-article.html> (utolsó letöltés: 2013. november 23.).
- Erdbrink, Thomas (2013): Iran bars social media again after one day. *The New York Times*. Szeptember 18. http://www.nytimes.com/2013/09/18/world/middleeast/facebook-and-twitter-blocked-again-in-iran-after-respite.html?_r=3& (utolsó letöltés: 2013. október 30.).
- Farid 2013. The blogger who was tortured to death in prison one year ago. *Global Voices Online*. November 6. <http://globalvoicesonline.org/2013/11/06/the-blogger-who-was-tortured-to-death-in-prison-one-year-ago/> (utolsó letöltés: 2013. november 15.).
- Faris, Robert & Villeneuve, Nart (2008): Measuring global filtering. In: Deibert, Ronald & Palfrey, John & Rohozinski, Rafal & Zittrain, Jonathan, eds. (2008): *Access Denied: The Practice and Policy of Global Internet Filtering*, Cambridge: MIT Press (Cambridge). https://opennet.net/sites/opennet.net/files/Deibert_02_Ch01_005-028.pdf (utolsó letöltés: 2013. december 30.).
- Fonseca, Pedro (2007): Cerf sees government control of Internet failing. *Reuters*. November 14. <http://www.reuters.com/article/2007/11/14/us-internet-cerf-idUSN1420689320071114?sp=true> (utolsó letöltés: 2013. november 25.).
- Gerges, Fawaz A (2011): The Arab world's Berlin Wall moment, *Gulfnews*. Február 12. <http://gulfnews.com/opinions/columnists/the-arab-world-s-berlin-wall-moment-1.760623> (utolsó letöltés: 2013. december 30.).

- Gladwell, Malcolm (2010): Small Change. Why the revolution will not be tweeted. *New Yorker*. Október 4. http://www.newyorker.com/reporting/2010/10/04/101004fa_fact_gladwell (utolsó letöltés: 2012. december 30.).
- Goodman, David (2011): In Mexico, Social Media Become a Battleground in the Drug War. *The New York Times*. Szeptember 15. http://thelede.blogs.nytimes.com/2011/09/15/in-mexico-social-media-becomes-a-battleground-in-the-drug-war/?_r=0 (utolsó letöltés: 2013. november 14.).
- Harding, Luke & Letsch, Constanze (2013): Turkish police arrest 25 people for using social media to call for protest. *The Guardian*. Június 5. <http://www.theguardian.com/world/2013/jun/05/turkish-police-arrests-social-media-protest> (utolsó letöltés: 2013. november 15.).
- Human Rights Watch (2006): How Censorship Works in China: A Brief Overview. *Human Rights Watch*. <http://www.hrw.org/reports/2006/china0806/3.htm> (utolsó letöltés: 2013. november 14.).
- Jedou, Ahmed (2013): Mawritánjá: Al-Internet wa't-tauq ilá't-taghjír. *Multaqá'l-mudawwinát al-'arab*. November 2. <http://ab14.globalvoicesonline.org/2013/11/446> (utolsó letöltés: 2013. november 14.).
- Kendzior, Sarah & Pearce, Katy (2012): *How Azerbaijan Demonizes the Internet To Keep Citizens Offline*. *Slate.com*. Május 11. http://www.slate.com/blogs/future_tense/2012/05/11/azerbaijan_eurovision_song_contest_and_keeping_activists_and_citizens_off_the_internet_.html (utolsó letöltés: 2013. november 23.).
- Khouri, Rami G. (2013): A second battle also defines the Arabs. *The Daily Star Lebanon*. Június 1. <http://www.dailystar.com.lb/Opinion/Columnist/2013/Jun-01/219087-a-second-battle-also-defines-the-arabs.ashx#axzz2nNOLLh4Q> (utolsó letöltés: 2013. november 14.).
- Letsch, Constanze (2013): Social media and opposition to blame for protests, says Turkish PM. *The Guardian*. Június 2. <http://www.theguardian.com/world/2013/jun/02/turkish-protesters-control-istanbul-square> (utolsó letöltés: 2013. október 29.).
- Livingstone, Sonia (1999): *New media, new audiences?* <http://eprints.lse.ac.uk/391/1/N-media%26society1%281%29.pdf> (utolsó letöltés: 2013. november 21.).
- Medeiros, Débora (2013): 'Mainstream Media Isn't Enough': The Rise of Brazilian Media Collective Nigeria. *English Global Voices*. Október 1. <http://globalvoicesonline.org/2013/10/01/mainstream-media-isnt-enough-the-rise-of-brazilian-media-collective-nigeria/> (utolsó letöltés: 2013. október 29.).
- Metzger, Michael (2009): Web 0.0 in China. *Zeit*. Június 5. <http://www.zeit.de/online/2009/23/web2.0-china-zensur> (utolsó letöltés: 2013. november 28.).
- Morozov, Evgeny (2011): *Picking a fight with Clay Shirky*. Január 15. <http://neteffect.foreignpolicy.com/blog/5386> (utolsó letöltés: 2013. november 22.).
- Mosbergen, D. (2012): How Was Syria's Internet Shut Down? Experts Explain Online Blackout. *The Huffington Post*. November 29. http://www.huffingtonpost.com/2012/11/29/syria-internet-shut-down-online-blackout-explained_n_2213263.html (utolsó letöltés: 2013. november 23.).
- OpenNet Initiative, 2005. Collateral Blocking: Filtering by South Korean Government of Pro-North Korean Website. *OpenNet Initiative*. <https://opennet.net/bulletins/009/> (utolsó letöltés: 2013. november 28.).
- Pearce, Katy (2012): Azerbaijan internet penetration – conflicting stories. *Katypearce.net*. Május 1. <http://www.katypearce.net/azerbaijan-internet-penetration-conflicting-stories/> (utolsó letöltés: 2013. november 23.).
- Peterson, Andrea (2013): Sudan loses Internet access — and it looks like the government is behind it. *The Washington Post*. Szeptember 25. <http://www.washingtonpost.com/blogs/the-switch/wp/2013/09/25/sudan-loses-internet-access-and-it-looks-like-the-government-is-behind-it/> (utolsó letöltés: 2013. november 14.).
- Qazi, Usman (1996): The Internet Censorship Controversy. In: Qazi, U. *Professionalism in Computing* (Computer Science 3604), Virginia Polytechnic Institute and State University, spring 1996. <http://courses.cs.vt.edu/cs3604/lib/Censorship/notes.html> (utolsó letöltés: 2013. november 15.).
- Radio Free Europe / Radio Liberty (2012): Tajikistan to block 131 websites. *Radio Free Europe/Radio Liberty*. December 22. <http://www.rferl.org/content/tajikistan-twitter-blocked-websites/24805785.html> (utolsó letöltés: 2013. november 22.).
- Reporters Without Borders (2011): Journalists confined to their hotels, internet disconnected. *Reporters Without Borders*. Március 4. <http://en.rsf.org/journalists-confined-to-their-04-03-2011,39681.html> (utolsó letöltés: 2013. november 23.).
- Roberts, Hal & Zuckerman, Ethan & Palfrey, John (2009): *2007 Circumvention Landscape Report: Methods, Uses, and Tools*. The Berkman Center for Internet & Society at Harvard University. http://cyber.law.harvard.edu/sites/cyber.law.harvard.edu/files/2007_Circumvention_Landscape.pdf (utolsó letöltés: 2013. november 23.).

- Prasanto K. Roy (2014): India's era of digital activism. *Al Jazeera Online*. Január 9. <http://www.aljazeera.com/indepth/opinion/2014/01/india-era-digital-activism-20141673434424641.html> (utolsó letöltés: 2014. január 14.).
- Safranek, Rita (2012): The Emerging Role of Social Media in Political and Regime Change. *CSA.com*. http://www.csa.com/discoveryguides/social_media/review3.php (utolsó letöltés: 2013. november 23.).
- Scheuer, Stephan (2013): Wie China die sozialen Netzwerke auswertet. *Zeit*. Október 17. <http://www.zeit.de/digital/datenschutz/2013-10/china-soziale-netzwerke-weibo-zensur> (utolsó letöltés: 2013. november 25.).
- Sebisaho, Jacques & Martin, E. Courtney (2014): Internet access: Blessing or curse? *Al Jazeera Online*. Január 9. <http://m.aljazeera.com/story/20141811857395904> (utolsó letöltés: 2014. január 14.).
- Shirky, Clay (2011): The political power of social media. Technology, the Public Sphere and Political Change. *Foreign Affairs*. Január-február. <http://www.foreignaffairs.com/articles/67038/clay-shirky/the-political-power-of-social-media?page=show> (utolsó letöltés: 2013. december 30.).
- Shobokshi, Hussein (2011): You're next! *Asharq Alawsat*. Február 20. <http://www.asharq-e.com/news.asp?section=2&id=24234> (utolsó letöltés: 2013. december 30.).
- Der Standard (2006): Ein avantgardistischer Spürsinn für Relevanzen. *Der Standard*. Március 21. <http://derstandard.at/2372764> (utolsó letöltés: 2013. november 14.).
- Mourad Teyeb (2011): A 'social-media revolution'? *Al-Ahram Weekly*. Január 26. <http://weekly.ahram.org.eg/2011/1032/re22.htm> (utolsó letöltés: 2013. december 30.).
- Vincent, Rebecca (2013): The dangers of online criticism in Azerbaijan. *Al Jazeera Online*. Augusztus 26. <http://www.aljazeera.com/indepth/opinion/2013/08/2013826114929165535.html> (utolsó letöltés: 2013. november 14.).
- Wang, Stephanie & Nagaraja, Shishir (2007): Pulling the Plug: A Technical Review of the Internet Shutdown in Burma. *OpenNet Initiative*. Október 22. <https://opennet.net/research/bulletins/013> (utolsó letöltés: 2013. november 23.).
- Williams, Christopher (2011): How Egypt shut down the internet? *The Telegraph*. Január 28. www.telegraph.co.uk/news/worldnews/africaandindianocean/egypt/8288163/How-Egypt-shut-down-the-internet.html (utolsó letöltés: 2013. november 15.).
- York, Jillian (2011): Unblocking Syria's social media. *Aljazeera.net*. Február 12. <http://www.aljazeera.com/indepth/opinion/2011/02/2011212122746819907.html> (utolsó letöltés: 2013. október 30.).
- Zarbaliyeva, Konul (2011): Social network users have 'mental problems' in Azerbaijan. *Trend.az*. Március 7. <http://en.trend.az/news/society/1841409.html> (utolsó letöltés: 2013. november 15.).

Iványi Márton 2011-ben végzett az ELTE-BTK arab-kommunikáció szakán, jelenleg a Corvinus Egyetem Társadalmi Kommunikáció Doktori Iskola növendéke. Korábban a *Beszélőben* és az *Iskolakultúrában* jelentek meg írásai.

Milyen stratégiák mentén épül fel a digitális identitás?

Feltáró kutatási szakasz: a munkavállalás előtt álló egyetemisták

A digitális identitás egy online elérhető adatkészlet, amely az Én kivetülése és leképeződése a digitalizált színtereken. Az itt bemutatott kutatás alapkérdése az, hogy milyen stratégiák mentén épül fel a digitális identitás, milyen döntések születnek az online környezetben az offline identitás megjelenéséről, milyen érzelmi-kognitív mintázatok, motivációk, aktivitások határozzák meg az online kommunikációt. A többlépcsős kutatási projekt első lépése az egyetemisták munkavállalás előtti online stratégiájának vizsgálata volt.

1. Bevezetés

Digitális lábnyom. Amit valahol hagyunk egy digitális rendszerben, és vagy kitörölhetetlenül ott marad, ahol nyomot hagyott, vagy másolatok készülhetnek róla. Információkat töltünk fel az internetre és a digitális/online rendszerekbe, ezek pedig továbbításra és tárolásra kerülnek. A különböző adatok és tartalmak azonosítanak, minősítenek, kiemelnek, látható idővonalra helyezik el az élet eseményeit, és megjósolhatóvá tesznek egyes viselkedésformákat. Egy-egy felhasználóhoz (aki lehet személy, de lehet intézményesített felhasználó is) tartozik egy olyan adatkészlet, amely azonosítja, identifikálja, illetve elhelyezi más, szintén azonosítható adatkészletek hálózatában. A digitális identitás tehát egy azonosítható adatkészlet valakiről vagy valamiről. E tanulmány arra a komplex, személyes, illetve társas és társadalmi identításra koncentrált (Erikson, 1968; Tajfel & Turner, 1979, 1986), amely offline és online hálózatokban egyidejűleg jön létre és formálódik, illetve azonosíthatóvá teszi az egyes digitális adatkészleteket.

A tanulmány a Budapesti Gazdasági Főiskola (BGF) Kutatóközpontja által végzett digitálisidentitás-kutatás egy szeletét mutatja be: a feltáró szakaszt a munkavállalás előtt álló, Budapesten tanuló egyetemistákra vonatkozóan. Célja az volt, hogy rámutasson azokra a kérdésekre és döntésekre, amelyek befolyásolják a vizsgált populáció céljait, attitűdjeit és stratégiáit/technikáit az online énreprezentációval kapcsolatban. Arra voltunk kíváncsiak, hogy melyek azok a döntési pontok, amelyek jellemzően meghatározzák az online megjelenést, illetve azt, hogy milyen hatással vannak ezek a döntések a hálózatban elérhető további felhasználókra, s ez miként formálja, módosítja a részben vagy egészben kialakult stratégiát vagy a további döntési pontokat. Célunk volt az is, hogy a témakör szakirodalmát és az online trendekre épülő szakértői szempontokat felhasználjuk, alkalmazzuk és ellenőrizzük, s ezzel megalapozzuk a témában végezhető további kutatásokat.

2. Elméleti háttér

„Ahogy eluralkodott a tömegkommunikáció, a személymarketing a profik kezébe került. A hollywoodi sztároknak megvannak a maguk sajtóügynökei, a politikai jelölteknek a reklámügynökségeik, és így tovább” (Kotler-Levy, [1969] 2012: 262). Az 1969-ben leírt gondolatok még az aszimmetrikus tömegkommunikációs viszonyokat tételezték fel, ahol a nevezett ismert személyek/közszereplők a nyilvánosság előtt építhették/menedzselhették identitásukat. Ehhez képest az internet, ezen belül is world wide web, s leginkább a közösségi média megjelenésével magunk is márkává váltunk (Schawbel, [2009] 2012) abban az értelemben, hogy mindenki egy ponton a nyilvánosság, a nyilvánosan elérhető, lenyomozható, megkereshető, megfigyelhető adatkészlet részévé válik – még akkor is, ha nem ez volt az eredeti szándéka.

A tömegkommunikációs aszimmetriában a nyilvános megjelenésnek irányítottabb szerepe van: adott szándékokhoz, célokhoz, érdekekhez és értékekhez rendelődik. Az online interaktivitásban azonban a felhasználóból lehet közönség vagy szereplő, illetve akarva-akaratlanul is hol látható, hol nem, hol szándékok mentén, hol csak esetlegesen.

A „legyünk jelen többféle médiumban” (Schawbel, [2009] 2012: 215) elvárása egyszerre érhető tetten a marketingben és az e-kormányzati logikában, a személyes és a professzionális hálózatokban. De ki az az Én, aki az új média platformjain megjelenik?

Erving Goffman szerepelmélete (1959) szerint különböző *társas és társadalmi szerepeket* alakítunk mindaddig, amíg adott megfigyelők adott csoportja vesz körül bennünket, és ezeknek a szerepeknek igyekszünk megfelelni, illetve lehetőleg pozitívan eljátszani az adott szerepet. Ami ebből észlelhető, az hatást gyakorol a megfigyelőkre, és újra és újra identifikál az adott szerepek mentén. A társas identitás ezzel együtt feltételezi a *self* fogalmát, azaz az önmagát objektíven értelmező Ént, az önmagára reflektáló tudatot (Sedikides & Spencer, 2007). Ez a *self* szerkeszti és menedzseli, illetve mutatja meg az Én összképét/összhatását társas helyzetekben, a digitális identitás stratégiai szemlélete itt kezdődik és ide tér vissza az énreprezentáció folyamatos reflexiójában. Az Én összképét/összhatását a *self* jellemzően pozitív énbemutatóra ösztönzi – az önértékelés erősítésének céljával. A jellemzően pozitív képet kiemelten támogatják a közösségimédia-platformok és az azokon megjelenő aktivitások. A *self*-reprezentáció kisebb vagy nagyobb nyilvánosság előtt is elsősorban pozitív visszacsatolást kap, a profilok jellemzően pozitív képpel épülnek a közösségi hálózatokban (Bargh et al., 2002).

Az online színterek szabályait most tanuljuk, a digitális technológia változásai folyamatosan hatással vannak online identitásunk alakulására (Blanchard & Markus, 2007). A felhalmozódó adatkészleteink azonosítanak bennünket: az egyes adatkészletek, metaforikusan a digitális lábnyomok, azonosítják az entitásokat hálózataik dinamikájában. Az egyes felhasználók külön-külön nem tudják meghatározni vagy kontrollálni adatkészletük egészét, hiszen online hálózatokban, indexelt keresési rendszerekben, közösségi oldalakon és algoritmizált útvonalakon léteznek, és adott rendszerekhez, színterekhez és más felhasználókhöz kapcsolódnak, hozzájuk képest azonosíthatók. Ez azt jelenti, hogy egy felhasználó éppúgy felcímkézheti és indexelheti a másikat, ahogy egy bármilyen digitálisan kódolt, automatizált rendszer teszi, tehát a tudatos vagy kevésbé tudatos emberi döntések vagy aktivitások éppúgy meghatározzák az online hálózatokat, mint a különböző programok, algoritmusok és a keretként működő platformok. Hogy ki hányadik helyen szerepel például a Google-ban vagy ki jelent számára referenciát egy közösségi oldalon, s ezek milyen hatással vannak az életére, mind-mind meghatározza a kialakuló és folyamatosan formálódó digitális identitást.

Egy lehetséges definíció szerint

„...a digitális identitás egy online elérhető adatkészlet, amely személyes identitást, vállalati identitást vagy más (például márka)identitást definiál, s magában foglalja a mihez képest identitást, azaz mindazokat az identitásokat, amelyekkel konzisztens, és ezzel együtt azt is meghatározza, hogy melyekkel nem konzisztens. A digitális személyes identitás esetén a közösségi hálózatok meghatározók, a digitális vállalati identitás esetén a stakeholder hálózatok, azaz a befektetők, az ügyfelek, a beszállítók, az alkalmazottak, a média, illetve mindezzel összefüggésben a társadalmi lokális-globális beágyazottság” (Fehér, 2013: 125).

Volt szerencsém a témáról egyeztetni Pintér Róbert internet- és mobilkommunikációs kutatóval, aki egy fontos hangsúlyt javasolt kiemelni az elméleti megközelítésből. Eszerint, idézem őt:

„...egyetlen identitás van, ami offline és online színtereken is megjelenik és konstruálódik. Tehát nem digitális identitásról beszélünk, hanem az identitás digitális reprezentációjáról és kölcsönös, online interakcióban való folyamatos konstruálódásáról. Innen nézve könnyebben megérthető, miért olyan fontos a közösségi média: folyamatos énreprezentációt és interakciót tesz lehetővé, ami az Én számára az egyik legfontosabb, hogy válaszolni tudjon

arra a kérdésre: ki is vagyok én? Ebből a szempontból nem biztos, hogy az a legfontosabb körülmény, hogy mindez digitálisan történik, hanem az, hogy egyáltalán megtörténik, illetve hogyan történik meg (mikor, milyen rendszerességgel, kivel, mennyire kontrolláltan stb.)."

Annyiban fontos kiegészíteni a gondolatmenetet, hogy a humán, illetve a platformokhoz és az algoritmusokhoz tartozó kommunikáció, illetve adatforgalom együtt azt is eredményezheti, hogy épp az lesz elsődleges, ami digitálisan épül – akár tudatosan, akár esetlegesen. Kézenfekvő példája az, ha egy személyes vagy akár üzleti kapcsolatot megelőző egymás online ellenőrzése/megfigyelése/azonosítása/hitelesítése, s ettől függ, hogy végül két vagy több offline identitás találkozik-e az online reprezentáció alapján. Sőt, ha valami „digitálisan történik”, az a nyilvánosság és a referencialitás offline-tól eltérő színtereit is érintheti, s vagy visszahat az offline identitásra, vagy végül nem. Ehhez pedig további online attribútumok kapcsolódhatnak, mint például a hálózatok dinamikájában való késleltetett vagy azonos időben történő konstruálódás.

A szakirodalom is keresi a megfelelő terminust a digitalizálódó „Én” jelenségére. Csak néhány példát és tanulmányt említve: online identitás (Kim et al., 2011), e-identitás (Vie, 2011), a már említett Én 2.0 (Schawbel, 2009) és így tovább. Az elnevezések más és más hangsúlyt emelnek ki a hálózati beágyazottságtól az énmárka építéséig. Esetünkben a fent említett „Ki vagyok én?” és a digitalizált színtereken konstruálódó, transzparens válaszok a hangsúlyosak. Azok a digitális hálózatok és digitális adatok, amelyek identifikálják az egyes entitásokat, s amelyeket a tudományos kutatásban digitális denotátumként határoznak meg (Sarma & Girão, 2009), a gyakorlatban pedig a személyes és professzionális azonosíthatóság keresztmetszetében értelmeznek (Deloitte Tech Trends, 2013, forrás: www.deloitte.com).

Jelen esetben a személyes-társas digitális identitásra koncentrálunk. Arra a személyes-társas identitásra, amelynek alapismérve az információs viselkedés (Manovich, 2001), célja pedig az, hogy a realitáshoz képest az online mediatisztált realitásban is megtalálja a helyét. A közösségi média az összekapcsolhatóság és a szolgáltatás összjátéka, társadalmi együttműködés vagy kollaboráció, interaktív performance (Adler et al., 2010; Dellarocas, 2010; Fehér, 2011), ahol a magánélet nyilvánossága és a valós identifikáció konfliktusba kerülhet (Sarma & Girão, 2009): meddig mi és miért látható valakiről, ki hoz erről döntést például egy aszimmetrikus helyzetben (például szülő-gyerek, munkaadó-munkavállaló stb.) vagy szimmetrikus helyzetekben (például baráti, munkatársi kapcsolatok). Az önkifejezés, az önmegvalósítás (Pagani et al., 2011), az Én mint márka (Schawbel, [2009] 2012) vagy az Én mint megfigyelhetőség/kereshetőség, az Én mint láthatatlanság vagy rejtőzködés számos kérdése merül fel (Fehér, 2011). Mikor melyik és mihez képest: másokhoz képest, a rendelkezésre álló kommunikációs csatornákhöz és digitális platformokhoz képest? A „nyomot hagyás” a jelen vagy a jövőtervezés döntési dimenzióiban jelenik meg, és közben múlttá válik. A környezet vagy a kontextus éppúgy befolyásolhatja a mikrodöntéseket a „feltöltsem vagy ne? bejelöljem vagy ne? kövessem vagy ne?” stb. esetekben, mint a pszichológiai konstrukciók, úgy, mint az empátia, a kreativitás, a kongruencia, az igazságosság vagy az önbizalom (Shao, 2009). Ezek a mikrodöntések döntési láncokká válnak, és fokozatosan létrejön és formálódik az a stratégia, amely külső hatásokra és belső késztetések alapján határozza meg a digitális identitást mint az Én kivetülését a digitális felületeken és adatbázisokban.

A pszichológiai szempontokhoz és a döntési pontokhoz érve fontos meghatározunk azt is, miről nem lesz szó ebben a tanulmányban. Nem tárgyaljuk az úgynevezett *virtuális identitást*. Az online szerepjátékok, a különböző okokból felvett virtuális személyiségek nem tartoznak vizsgálati körünkbe. „Míg egyesek téveszméiket viszik át az online világba, addig mások arra használják fel az internetet, hogy a valóságos élményeiket maguk mögött hagyva mintegy új életet kezdjenek” (Christakis & Fowler, [2009] 2010: 314). A virtuális identitás tehát a nem valós, képzelt, kreált, szerkesztett, kísérletező, hamis, kvázi- vagy álmelegoldás lehet a virtuális színtereken. Ez keveredhet a digitális és a reális szerepekkel, reputációt is építhet vagy erősíthet. Vizsgálata azonban a kutatási cél alapján nem elsődleges.

Az Én tehát esetünkben a *digitalizált és mediatisztált Én*. Schawbel már idézett fordulatával élve ez az „Én 2.0” (Schawbel, [2009] 2012), amely számára az online személyes márka építését jelenti. Megközelítésünkben azonban nemcsak énmárkáról és tudatos online menedzselésről beszélünk. A digitális azonosíthatóságnak ez csak egy lehetséges része. A digitális identitás ugyanis olyan dimenziókra is érvényes terminus, mint az online biztonság, a digitális tartalmak feletti kontroll vagy a magánélet és a nyilvánosság kérdései, bár ezek a személyes márkára is visszahathatnak. A döntési pontokból kirajzolódó stratégia ilyen értelemben mindenkinél más és más. Kevert online-offline identitások léteznek

(Baker, 2009) szintén online és offline hálózatokban, és kommunikációs értelemben ez egy „vegyes üzemmódot” eredményez (Walther & Parks, 2002): átjárható csatornákat és platformokat, folyamatos mozgást az online hálózatokban. A kérdés az, hogy melyek azok a közös, univerzális szempontok, reakciók, döntések és stratégiák, amelyek leírhatók és osztályozhatók a digitális identitás témakörében.

A Foresight Future Identities (2013) a következő tíz évre azt jósolja, hogy az internet nem egy újfajta identitást termel, hanem abban játszik szerepet, hogy felismerjük: kulturálisan és kontextuálisan sokkal összetettebb jelenség az identitás, mint azt korábban gondoltuk. A jelentés előrejelzése szerint az Én adatkészlete növekszik, és különböző céloknak rendelődik alá a fogyasztói preferenciák megértésétől az adatbázisok építéséig és a felhasználói profilok feltöltéséig. A jelentés végül arra a következtetésre jut, hogy az offline és az online identitás megkülönböztetése a következő évtizedben már lényegtelené válik, s a lét különböző aspektusai digitálisan jelennek meg (Foresight Future Identities, 2013). *Az Én ezzel a média részévé válik.* A média pedig a technológiai fejlesztéseknek köszönhetően személyes média lesz (Aaltonen et al., 2005): az okostelefonok és más eszközök/kütyük a legintimebb színtereket is betöltik, és közvetítenek és/vagy rögzítenek. A digitalizált, augmentált valóságok mixében a digitális identitás folyamatosan frissíti és újraértelmezi önmagát.

3. A kutatás előzményei és a kutatási partnerség

Az empirikus kutatást megelőzően a BGF socialmedia-, e-kommunikáció- és e-PR-, valamint hálózatikommunikáció-kurzusai, a Támop 4.2.2. projektje, valamint az ELTE Bölcsészettudományi Karán az Énkomponálás.net című tárgy és a Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem (BME) szervezetpszichológia mesterképzésén végzett csoportos pilotkutatás biztosított egy előtesztelési szakaszt. Nemzetközi támogatást is kapott az előkészítés: az Uniwersytet Jagielloński nemzetközi nyári egyeteme a digitálisidentitás-téma feldolgozását kérte workshop keretében.

Ez után került sor a tényleges mintavételi eljárásra. A kvalitatív, személyes interjúkon alapuló kutatás szakmai és tudományos partnere a Mathias Corvinus Collegium média és kommunikáció-szakiránya volt. A kutatásban részt vevő hallgatók a digitális identitás alapismereteivel felvértezve végezték az adatfelvételt kortársaikkal, így különböző szakokról (például jog, közgazdaságtudomány, bölcsészettudomány stb.) kerültek ki a válaszadók. A kérdések értelmezése és az interjú szimulálása után került sor végül az éles mintavételre, majd az átiratok elkészítésére, az eredmények megvitatására.

4. A kutatási probléma és a kutatás célja: Első feltáró szakasz – a munkavállalás előtt álló egyetemisták

A kutatás célja az volt, hogy megvizsgáljuk a digitálisidentitás-stratégiákat, kiemeljük és rendszerezük a jellemző vagy eltérő döntési pontokat, rámutassunk az univerzális vagy előremutató gyakorlatokra, az online használat tudatosságának folyamataira és kiváltó okaira, céljaira, eseteire.

A kutatás kérdéskörei eszerint a következők voltak:

- Mennyire tudatosak online kommunikációjukban?
- Milyen mértékben kontrollálják digitális adatkészletüket?
- Milyen stratégiák jellemzők a digitális platformokon és a közösségi médiában?
- Mit jelent a digitálisidentitás-stratégia, és milyen akciók/reakciók szerint írható le?

Az első vizsgálati szegmenst ebben a kérdéskörben az egyetemisták jelentik a munkavállalás előtti utolsó pillanatokban. Erre a generációra nézve a következő feltételezéseket fogalmaztuk meg:

- A digitális identitás a tesztidőszakban egy jól ismert jelenség: a digitális hálózatokban döntéseket kell hozni az online megjelenésekről. A döntések segítik az Én megjelenésének menedzselését, kontrollját és biztonságát az online térben.
- A digitális identitás stratégiai kérdés az online transzparenciában.

- A digitális identitás csak részben ellenőrizhető és menedzselhető, tekintettel arra, hogy algoritmusok és más felhasználók is befolyásolják a digitális identitás teljes képét és láthatóságát.
- A felsőbb éves hallgatók döntés stratégiái és motivációi azonosíthatók attitűdjeik, tudatosságuk, felelősségérzetük, karriercéljaik, valamint magánéletük online transzparenciája szerint.

Célunk tehát az volt, hogy e feltételezések mentén feltérképezzük az Y generáció viselkedését, attitűdjeit, motivációit, tapasztalatait, amelyek jellemzik digitálisidentitás-stratégiájukat vagy a stratégia hiányát, online én-reprezentációjukat.

5. A kutatás módszertana, mintavétele és a kutatás korlátai

A kutatás többlépcsős: a feltáró szakasz után kerül sor nagymintás nemzetközi kutatásra, majd egy ellenőrzési fázisra. Most a feltáró szakasz első szegmensének tanulmánya készült el. Párhuzamosan egy vállalati döntéshozói kutatás zajlik, illetve a hazai mellett az első ázsiai mintavételre is sor került. A feltáró szakasz célja kiszűrni a hangsúlyosabb és a további kutatás szempontjából releváns szempontokat.

A feltáró szakasz ezért kvalitatív, ezen belül személyes interjúkra épül. Célja feltérképezni és kategorizálni az online viselkedésformákat a digitális identitás témakörében. A téma komplexitásának köszönhetően a kutatás multidiszciplináris megközelítéssel kérdezi adatközlőit. A személyes téma alapvetően meghatározta a módszertan kiválasztását és a mintavétel formáját is. A kérdezők azonos korosztályból kerültek ki, ami feltételezett egy közös nyelvet és élményvilágot, a személyes interjúk pedig őszinte és elmélyült válaszokat eredményeztek. A mintaválasztás egy héten belüli random találkozásokra és önként vállalt részvételre épült. Nyolc olyan férfi és hét olyan nő vett részt a kutatásban, aki a fővárosban, más magyarországi településen vagy a határon túl lakik és Budapesten tanul különböző egyetemeken, illetve különböző szakokon, és elsősorban a szabadidő eltöltésére, valamint önkifejezésre használja az internetet.

A kutatás módszere *részben strukturált interjú* volt, sorvezető kérdésekkel 60–90 percben. Az interjúk négy fő részre tagolódtak, amit előzetesen szimuláltunk az interjúk készítőivel:

- Amit az interjúról szükséges tudni: anonim adatfelvétel és titoktartás, hozzájáruló nyilatkozat, a kutatás témája (három-négy perc).
- Felvezetés, internethasználati és közösségimédia-használati kérdések (hat-hét perc).
- Sorvezető kérdések (lásd lent, 50–70 perc).
- Lezárás: összefoglalás, köszönetnyilvánítás, egyeztetés a későbbi rövid, visszacsatoló kérdőívről (öt-tíz perc).

Összesen 17 sorvezető kérdést kaptak az interjúk készítői a részben strukturált interjúk elkészítéséhez. A kérdések témakörei a következők voltak:

- Az Énre való keresés gyakorisága és eszközei, a láthatóság és a láthatatlanság, illetve az én-reprezentáció stratégiája.
- A másokra való keresés és a felhasználói aktivitás, az online hálózatok hatása, a kontroll és a kontroll hiánya.
- A jó hírnév, a privát szféra védelme, a megfigyelés és a megfigyelhetőség, valamint az érzékeny információk.
- Az online megjelenés előnyei és hátrányai, a személyes élmények vagy mások történetei.

Feltételeztük korábbi kutatások, illetve az online és a közösségi média jelenségei alapján, hogy ezek azok a kérdéskörök, amelyek keretet adnak a kutatási kérdésekhez, és segítik a digitális identitás jelenségének leírását. (A teljes kérdéssor a függelékben olvasható.) A visszacsatolást a már említett rövid kérdőív jelentette 15 állítással, amelyhez 1-től 4-ig Likert-skálán lehetett értéket rendelni: mi jellemző rájuk a leginkább vagy a legkevésbé (lásd részletesen a 6.5. fejezetet). Ezzel ellenőriztük az interjúk összesített eredményeit.

A fenti vizsgálati módszertan kialakításánál arra törekedtünk, hogy a kutatás megismételhető legyen. Tekintettel a keretek azonosságára és arra, hogy a félig strukturált interjúk esetén hasonló hangsúllyal szerepelt a kérdések 80–90 százaléka, míg a maradék 10–20 százalékban az egyedi esetek és a felhasználói szokások vagy stratégiák is előkerülhettek, a kutatást megismételhetőnek értékeltük.

A kutatási korlátot elsősorban a mintanagyság, a mintavétel módja jelentette. A vizsgált populációra vonatkozóan csak körvonalazó, tehát előkészítő kutatásként értékelhető. Ezzel együtt a hangsúlyokra már rá tudott mutatni egy 15 fős, személyes interjúkra épülő minta (a kutatási minta kritériumáról lásd Bauer & Gaskell, 2007) és a részben random, részben önkéntes részvétel is differenciált. A kiegészítő kérdőív célja nem egy értékelhető számosság volt, hanem egy ellenőrzési és összefoglaló funkció. Összességében a kutatás korlátai a kitűzött célhoz képest elfogadhatók.

6. A kutatási eredmények rendszerezése és elemzése

6.1. Az adatok rendszerezése

Az adatokat az előzetesen meghatározott feltételezések és az interjúk eredményeinek csoportosítása alapján rendszereztük. A kérdőív eredményeit is ellenőriztük: értékelhetetlen kérdőív nem volt. Az interjúk szövegét három file-ban kezeltük: a kérdésekkel együtt létrejött átiratok a tartalomelemzést segítették, a kérdések nélküli változatot a szövegelemző szoftverek segítségével elemeztük, a hangfelvétel az interjúk hangulatát és az őszinteségi faktort ellenőrizte. A szövegelemző szoftverek közül a Sporkforge és a MAXQDA segítette a munkát, elsősorban az említési gyakoriság (N) szűrésével és az automata kódolás használatával (témák, stratégiák, motivációk, attitűdök kategorizálása), illetve a jellemző tartalmi és kontextuális elemek szűrésével (melyek szerepeltek valamennyi interjúban és melyek tekinthetők érvényesnek a vizsgálati minta egészére). Már az elemzés előtt kiszűrtük a nem releváns stopszavakat (névelők, kötőszavak stb., amelyek a nyelvhasználat elemi részei, de tartalmilag nem relevánsak), s csak azokra a nyelvi egységekre koncentráltunk, amelyek az elemzést érdemben segítették.

Az interjúkból összeálló korpuszhoz indikátorokat rendeltünk, két fő indikátor-csoport: a releváns említések gyakorisága és a komplex egységek kódolása szerint. A spontán említések gyakoriságánál ellenőriztük a szavak alakját, a ragozási formákat, a szinonimákat és a kontextust, követve a sorvezető kérdéseket, s eszerint soroltuk be az előfordulásokat a használt én-reprezentációs eszközökhöz, az attitűdökhöz. Ez volt az 1. indikátorcsoport, lásd lent. Emellett a stratégiák értelmezéséhez komplex egységeket is azonosítottunk: a korábban megadott feltételezéseket tekintettük ehhez sorvezetőnek, és az egyes interjúk nagyobb egységeinek szemantikai jelentéseit, pszichológiai-társadalmi és morális kérdéseit elemeztük. Ez lett a második indikátor-csoport. A fő indikátornak a digitálisidentitás-stratégia meglétét vagy hiányát tekintettük, ez alá rendeltük a további indikátorokat:

1. indikátorcsoport: a spontán említések gyakorisága

- az említés és jelentése,
- online kommunikációs tevékenységek és aktivitások,
- az online kommunikációs tevékenységek platformjai,
- az én-azonosítás eszközeinek említési gyakorisága,
- a társas/hálózati kontextus relevanciája,
- attitűdök az online tevékenységek során.

2. indikátorcsoport: összetett értelmezési egységek

- a stratégiák döntési pontjai és az alstratégiák,
- motivációk,
- a jellemző gyakorlati megoldások,
- történetek és állítások (saját vagy másokéi).

6.2. A kutatás eredményei, elemzés és értékelés

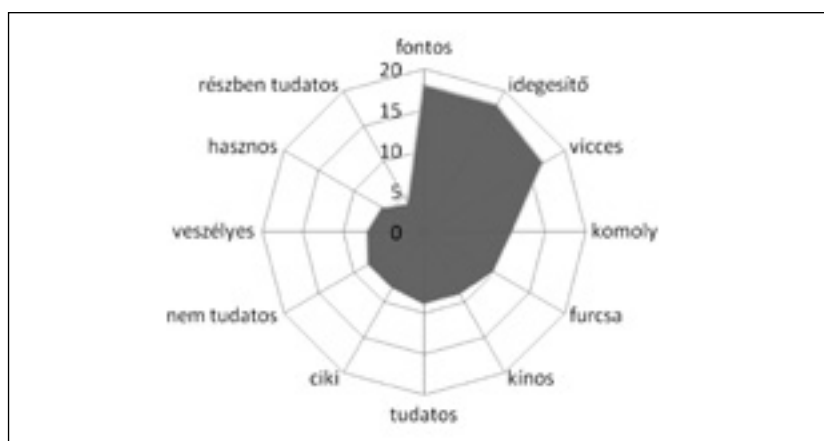
Az eredmények alapján jól látható, hogy a vizsgálati minta tagjai rendelkeznek digitálisidentitás-stratégiával. Ezzel együtt több bizonytalanságot is megfogalmaztak. A legtöbben visszacsatolták: a kutatási kérdések ébresztették őket rá arra, hogy nem foglalkoztak eddig eleget digitális identitásukkal, és a jövőben ezen a területen aktívabbak és tudatosabbak szeretnének lenni.

A fent megadott interjústruktúra szerint a beszélgetések elején ráhangolódásként az internethasználati szokásokról kérdeztük az interjúalanyokat. Kiemelt első helyen állt a válaszadóknál a platformok sorában a Facebook, ami egyáltalán nem meglepő: a felmérés időpontjában 4,4 millió, a tanulmány írásának időpontjában 4,8 millió aktív felhasználóval rendelkezik Magyarországon, ami a teljes populációhoz mérten az 50 százalékos lélektani határhoz közelít (socialbakers.com). A Google globális keresőoldal említése ettől messze elmarad a kutatási interjúkban, még ha hozzáadjuk a Google+ elenyésző eredményét is. Az (épp megszűnt) iwiw, a MyVIP és a HiFive múlt időben

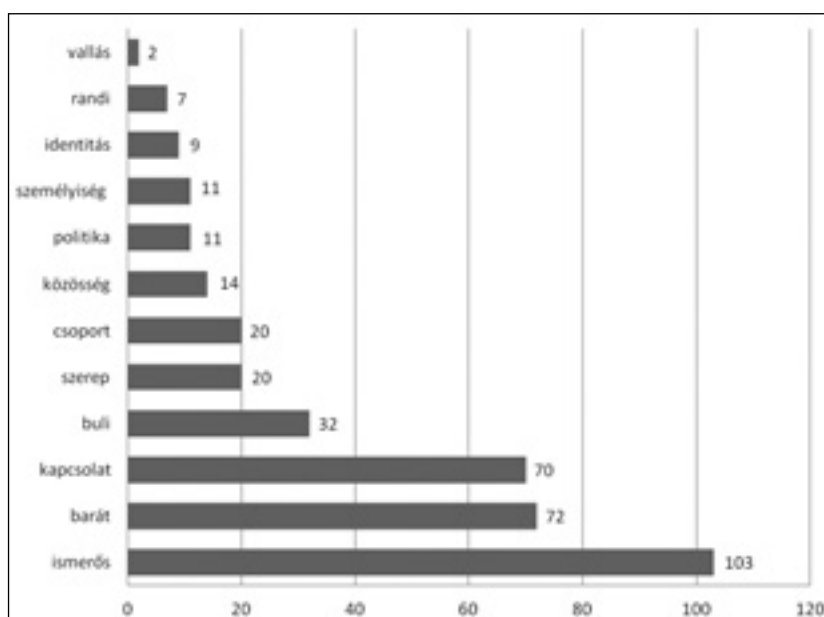
jelenik meg, s többen jelezték: szeretnék magukat törölni is ezekről az oldalakról, mert nem tudnak már azonosulni az ottani, a múlthoz tartozó feltöltésekkel. A Twitter és a LinkedIn számukra kevésbé releváns, hiszen önéletrajzuk még nem épült fel, szakmai kapcsolataik és tartalmaik még nem alapozódtak meg. A társkereső oldalak (például love.hu, tagged.com) viszont hangsúlyosabbak, ahogy a globálisan ismert megosztó és lokációs szolgáltatások (Youtube, Foursquare stb.), illetve a hazai felsőoktatási környezetben a tanárokat értékelő markmyprofessor.hu oldal is. Sorrendben a legjellemzőbb aktivitásuk a posztolás, az emailküldés és a like gomb használata, míg a komment, a chat és a blog kevésbé jellemző.

Az előfordulási gyakoriság (említések száma: N) indikátora mellett a komplex indikátorok alapján csoportosítottuk a szűrés során kapott jelzőket, amelyek a szubjektív-érzelmi és a kognitív reflexiók mintázatokat foglalják össze. A „fontos”, az „idegesítő”, valamint a „vicces” jelentette elsősorban a reflexió és az önreflexió döntési pontjait: az „amire oda kell figyelnem”, a „nem akarok mások számára ilyen idegesítő lenni”, a „viccesnek találok” fordulatok voltak hangsúlyosak. Az idegesítő-vicces-furcsa-kínos-ciki érzelmi telítettséggel jelent meg, míg a kognitív stratégiákat a fontos-vicces-veszélyes-hasznos, illetve a tudatosság különböző szintjei határozták meg (lásd az 1. ábrát).

1. ábra. Attitűdök és önreflexiók említési gyakoriság alapján. N=125, ahol a teljes említési elemszám 125, az ábra pedig ezen belül az eloszlás mintázatát mutatja

2. ábra. Társas és hálózati kontextusok előfordulása a digitális identitás témakörében (gyakoriság). N=387

Ez az érzelmi-kognitív dinamika vezérli, hogy mihez képest helyezik el magukat az online kommunikációs színtereken. Az *énelhelyezés* attól is függ, milyen platformokról és kontextusokról van szó, illetve milyen aktivitás jelenik meg ezeken keresztül. Az ismerősök, a barátok, a kapcsolatok, a csoportok, a közösségek és a szerepek jelentik a közösségimédia-csomópontokat. Tevékenységek szerint az adott szegmensben hangsúlyos a „buli” és a „randi”, de témák szerint a „politika” és a „vallás” is relevanciával bír (lásd a 2. ábrát).

Kiderült, hogy a közösségi média használata jelenti a legnagyobb kihívást számukra a digitális identitás témakörében. Ezek a platformok adják a kiindulópontot, ha valakiről szeretnének megtudni valamit, s ha ellenőrizni szeretnék a róluk megjelent tartalmakat. Csak ezután következnek a keresőmotorok és más felületek. Az egyik interjúalany el is merengett ezen: „Nem emlékszem, hogy a közösségi oldalak előtt hogy kerestem rá valakire. Nem tudom milyen volt úgy az élet.”

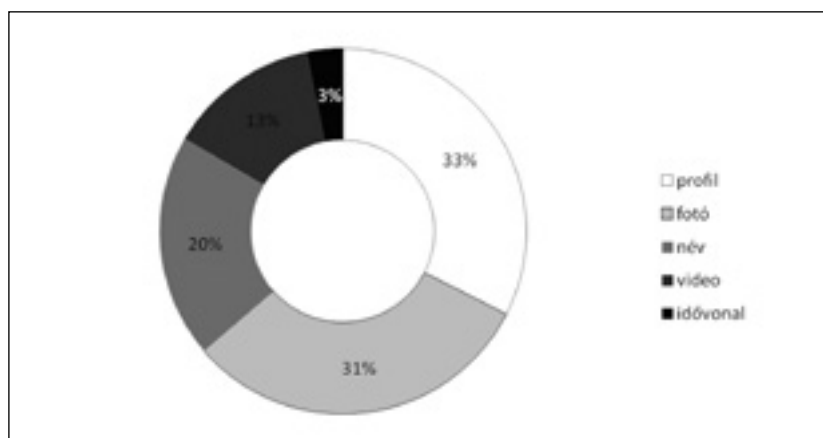
A saját digitális identitás felépítése és kontrollja, illetve a másik kereshetősége és azonosíthatósága jól meghatározható eszközökkel történik. A Facebook fent említett kiemelt használatával magyarázható a *profiloldal* elsődlegessége. Az Én felépítése és a másik keresése tehát erről a platformról indul, és általában legalább egy *név*, egy *fotó* és egy *borítókép* is elérhető mások számára is.

Egyes profilok teljesen nyilvánosak, a vizsgálati mintában azonban a legtöbb felhasználó részben vagy egészben korlátozza a további hozzáférést. Ez összhangban van azzal a trenddel, amelyet az Amerikai Egyesült Államokban mértek: 2013-as adatok szerint a fiatalok már 60 százalékban csak privát elérést tesznek lehetővé, és évről évre csökken a nyilvánossá tett személyes adatok száma (Madden et al., 2013). Az interjúalanyok is hangsúlyozzák az adatvédelmi beállítások fontosságát és korlátozzák az elérhető információkat. A legláthatóbb a név mellett a fotó, a többi esetben már különböző kontrollfunkciók lépnek be.

Az azonosítás eszköze elsősorban a profil ebből az eszközkészletből, ezt követi közvetlenül a fotó, s csak ezután jelenik meg a név. A névazonosságok vagy az egyedi nevek kapcsán nincsenek kiugró esetek: nincs olyan, akinél egy azonos nevű felhasználó rontana vagy javítana a reputáción, s az egyedi nevek esetén nem jelent gondot a könnyű megtalálhatóság.

A fotó kapcsán érdemes kiemelni egy szintén hazai kutatást, amely szerint ebben a generációban már 20 százalék profi fotót tölt fel (Y és Z generációs Facebook-profil kutatás Csókay Ákos vezetésével és a tanulmány szerzőjének közreműködésével, ELTE, 2013-tól). A videó említése a mobil videorögzítő eszközök használatára utal, s az idővonal is megjelenik eseményekkel és a kedvelt zenék/filmek/sorozatok/könyvek kategóriáival. Ezek tehát együtt azonosítják a digitális identitást (lásd a 3. ábrát).

3. ábra. Az azonosítási eszközök említése gyakoriság szerint.
N=157, ennek megoszlása 100%-ra vetítve jelenik meg az ábrán

Külön témakörként merült fel itt az *identitáslopás*, amely a már azonosított személy digitális identitásának illetéktelen felhasználását jelenti. A vizsgálati mintában a közösségi oldalokról átvett fotók politikai oldalakon vagy felnőtt tartalmat szolgáltató oldalakon jelennek meg, hozzájárulás nélkül. Adatlopással és illetéktelen fiókfeltöréssel is találkoztak

már. Kivizsgálást és védelmet a rendőrségtől és a Nemzeti Média- és Hírközlési Hatóságtól kérnek. A többség ezzel együtt törekszik az alapvető védelmi funkciókra: megfelelő jelszavakat próbál választani, használja a jelszóvédelmi beállításokat, nem osztja meg telefonszámát, lakcímét és bankszámlaszámát.

Összességében a saját megjelenő énképük véleményük szerint visszafogott, nem minden adatot közölnek, amelyeket viszont igen, azok jellemzően pozitívak. Ez összhangban van azokkal a kutatásokkal, amelyek kifejtik: a közösségi hálózatokban a „jobbik énünk” kerül előtérbe (Bargh et al., 2002).

6.3. Kategória-elemzés a kutatási feltételezések alapján

Az interjúkból létrehozott korpuszt a feltételezésekben megfogalmazott fő kategória és az alkategóriák szerint rendszereztük.

Központi kategória:

- digitálisidentitás-stratégia.

A kutatási feltételezés szerint a digitális identitás fontossága közös tudás a vizsgálati szegmensben. Az interjúalanyok fele sikeresnek ítéli meg azt, ahogyan digitális lábnyomait kezeli, a másik fele bizonyos esetekben elégedett csak digitális identitásával, de célja ennek javítása.

A digitálisidentitás-stratégia alkategóriái a korpusz alapján:

- ellenőrzés/kontroll,
- közösségek és hálózatok kezelése: kapcsolatok, tartalomszerkesztés, kereshetőség,
- láthatóság/a láthatóság hiánya,
- reputáció,
- adatvédelmi beállítások és adatkezelés,
- karriercélok,
- tudatosság vagy annak hiánya.

A legerősebb és legátgondoltabb stratégia a közösségi oldalakon zajló kommunikációhoz és a privát szféra védelméhez kapcsolódik. Az ellenőrzés, a kontroll, az adatvédelmi beállítások, a láthatóság és a láthatatlanság kérdései ezekre a felületekre összpontosulnak. A reputáció és a karriercélok ezekhez képest másodlagos fontosságúak, de szintén szerepet játszanak. Ahogyan Matsuba is megfogalmazta kutatásai alapján (2006): a felnőtt identitás keresésének és -támogatásának terepét nyújtja az internet a fiatalok számára. Nem véletlen, hogy a válaszadók például bejelölik, követik azokat, akiket szakmailag a példaképüknek tekintenek.

A válaszadók közül mindössze egy férfi nem aggódik a fenti kérdések miatt, törekszik az online láthatatlanságra, s ezzel szeretné elérni célját. A nők között jelenik meg az ellenpélda: a kiindulópont számára az, hogy mindenki közzétesz magáról mindent, és ez a természetes, így ezt a „szabályt” ő is alkalmazza. Ha felhívják a figyelmét a veszélyekre, azt leginkább csak összeesküvés-elméletként értelmezi. A két szélsőség mellett a többi esetben árnyaltan jelennek meg az előnyök és a hátrányok, s eszerint a *láthatósági stratégia* is. Ötventől ötszáz főig terjed az online kapcsolati hálójuk, ezen belül átlagosan három-tíz fős zárt csoportokat hoznak létre témák és ismeretségi kör szerint, így menedzselve a láthatósági szinteket.

A válaszadók 70–80 százalékban önazonosnak tekintik azt, amit találnak-látnak magukról a neten és a közösségi oldalakon, 20–30 százalékban viszont az határozza meg digitális identitásukat, hogy mások mit mondanak róluk a neten. Sőt, a 20–30 százalékba beletartozik az is, hogy alternatív/hamis identitásokat is használnak. Ez praktikus számukra akkor, amikor például egy regisztráció során védik személyes adataikat. Az alternatív/hamis identitásokat közösségi oldalakon is használják megfigyelő pozíciókhoz, iskolai vagy más feladatokhoz. Többségük úgy véli, hogy „ami nincs az interneten, az nem is létezik”. Ugyanakkor mivel tapasztalták, hogy feltöltött tartalmaikkal visszaélhetnek, többen már törekednek a rejtőzködésre is. Rendszeresen rákeresnek magukra a Facebookon, és ellenőrzik, mi jelent

meg róluk, illetve figyelemmel követik, mi történik másokkal. A Google-ban is mindenki rákeresett már magára. Akik saját tartalmat hoznak létre vagy rendszeresen szerepelnek más fórumokon is, mint például a blogger, a fotómodell, a táncos és a hegymászó adatközlő, azok keresőmotorokban is figyelik saját megjelenésüket. A szakmai nyilvánosság és a narcizmus ebben az esetben természetes attitűd (Mehdizadeh, 2010), a reputációs törekvések is megjelennek.

A vizsgált digitálisidentitás-stratégia kategória és alkategóriái, illetve következtetései mellett további két alkategóriát is azonosítottunk az elemzés során: a *motivációkat*, illetve a *cselekvést/gyakorlatot*. Ezekkel eredetileg nem tervezett a kutatás, de az eredmények egyértelművé tették fontosságukat, az alkategóriák pedig egyszerű klaszterezéssel behatárolhatók voltak.

A motivációk alkategóriái:

- társas motivációk: találkozni más emberekkel, megismerni és megérteni a másik „online arcát”, betekintést nyerni mások életébe, hálózataiba;
- egyes online találkozások elkerülése-motiváció: a családtagok – elsősorban a szülők és a fiatalabb testvérek – váratlan és kínos helyzeteket teremthetnek;
- morális és etikai motivációk: a morális alapszabályok betartása és betartatása, a rosszindulatú kommunikáció és cselekvés nem tolerálható (ez a motiváció a férfi válaszadókra jellemző);
- nyilvánosság-motiváció: tudatában kell lenni a kapcsolatok nyilvánosságának, és kerülni kell a konfliktust, illetve az is elkerülhető, hogy a felhasználók ellen fordítsák a múlt digitális lábnyomait (ez a motiváció a női válaszadókra kiemelten jellemző motivációs kategória);
- információk elrejtése-motiváció: a visszakereshetőség és az online emlékezet veszélyeket rejt, ezért a felesleges információkat érdemes törölni, bizonyos digitális lábnyomokat pedig megszüntetni vagy létre sem hozni;
- kereshetőségi/megtalálhatósági motiváció: elérhetőek legyenek a barátok/ismerősök és azok ismerősei, illetve az érdeklődésnek megfelelő tartalmak;
- időtöltés-motiváció: a válaszadóknak alkalmanként unatkoznak, éppen nem akarnak tanulni vagy más tevékenységet végezni, illetve az okostelefon és más mobil eszközök a rövidebb „üresjáratokat” is jól kitöltik.

Jó láthatóak a férfiak és a nők közötti különbségek a motivációk terén: a nők inkább a kapcsolati/társas, közvetlen hatásokra ügyelnek, a férfiak nagyobb léptékben, hálózati és társadalmi szempontból morálisan elkötelezettek. Az idő eltöltése mindegyik adatközlőnél mást és mást jelent; van, akinél hosszú órákat naponta közösségi oldalon, másoknál csak hasznosan eltöltött időt, például egy várakozásnál, sőt részben a kirekesztettség elkerülését is: bizonyos eseményekről, időben és térben meghatározott találkozásokról nem akarnak lemaradni.

Motivációjuk most a társas kapcsolatok, a szabadidő és az online használat szerint alakul, a professzionális életre azonban már készülnek. Van, aki például törölni akarja a profilját; ha majd munkába lép, megközelítése szerint nem lesz már ideje a közösségi oldalakra. A saját márka építése jövő időben jelenik meg. Meglepő volt számunkra, hogy az önkifejezés, a kreativitás vagy az exhibicionizmus motivációi jól elhatároltan ehhez képest nem szerepeltek, pedig többen vagy online vagy offline önkifejezéssel is foglalkoznak.

A cselekvés/gyakorlat alkategóriái:

- az egoszörf, vagyis az önmagukra keresés alapvető: a kontrollt kézben akarják tartani (ez a gyakorlat inkább a férfi válaszadókra jellemző);
- a megfigyelő szerepre koncentrálnak elsősorban: figyelni mások életét, hálózatait, benyomásokat gyűjteni; beavatkozás csak indokolt esetben jelenik meg;
- nem teremtenek olyan helyzeteket és körülményeket, amelyek kellemetlenül érinthetik őket, kerülik az online kockázatokat;
- ismert és elismert emberek követése a karriercélok elérése érdekében;
- a családi és a barátokkal történő kommunikációban beszédtema az online megjelenés (hasonló eredményekről számol be Utz, 2010): igyekeznek támogatni a szülőket új internetes ismeretekkel, barátaikkal és évfolyamtársaikkal gyakran előzetesen megbeszélve a tartalomválasztást (milyen kép, szöveg, videó kerüljön ki), a családi képek publikálása viszont gyakran okoz vitát.

Alkalmanként kreált identitásokat is használnak, hogy a valós online profiljukat védjék: becenevekkel és tartalék emailcímeikkel regisztrálnak. Van, aki álprofil mögül is figyel másokat, és vannak, akik paranoiásnak definiálták magukat túlzott óvatosságuk miatt.

Az interjúkban az *írónia* és az *önírónia* kéz a kézben járnak. A válaszadók tudnak nevetni saját ballépéseiken, azon, hogy mit nem kezeltek megfelelően, főleg korábban, fiatalabb korokban, s többségük elégedett a jelenlegi digitálisidentitás-állapottal. Motivációikat és cselekvéseiket alapvetően relevánsnak tekintik, ha hibáznak, azt kritikusan és öníróniával kezelik.

6.4. Történetek és felismerések

A válaszadók azon történeteit is rögzítettük, és olyan, másoktól hallott történeteket is regisztráltunk, amelyek hatással voltak rájuk, illetve tanulságul szolgáltak nekik. Kerestünk univerzális, közösségi/kapcsolati, a kontrollra és a biztonságra vonatkozó eseteket/megállapításokat, valamint olyanokat is, amelyek ezzel együtt színesítették a korpuszt és szerepet játszhatnak az identitáskonstrukcióban.

Az univerzális megállapítások közül a legtöbb érzelmet és a legtöbb szempontot a következő idézet foglalta össze: „Az a sok negatív dolog, amit az interneten lehet találni bizonyos társadalmi/vallási csoportok irányába, egészen elképesztően romboló hatással tud lenni emberek életére.” Az adatközlő egyébként is megfontolt a témában és napi gyakorlatában, önreflexív és önironikus, erősen moralizáló. Közösségimédia-oldalról viszont tovább differenciálódik a kép egy másik adatközlő szavaival: „Meglépő, hogy van kontraszt a Facebook-oldal és a valóság között.” Azaz mindaz, amit valaki „felír” az internetre, nem feltétlenül azonos a valósággal. Ergo nem feltétlenül kell ennyire komolyan venni (lásd fent *írónia*, kritikai megközelítés, folyamatos reflexió és önreflexió). Sőt, értelmezésükben gyakran a neten minden csak az adott időpillanatban az, ami. Ahogy erre az egyik női válaszadó egy új párkapcsolatot publikussá tevő, saját történetben rámutat:

„Ünnepélyes pillanat volt, amikor megtörtént. Még a dátumra is emlékszem. Még hozzáteszem, hogy ez annyira fontos dolog nekem például, hogy eszembe jutott, hogyha egyszer szakítunk, akkor az lesz a legkínosabb az egészben, hogy ezt a Facebookon ki kell venni, és akkor mindenki látja. Nagyon kínos.”

Egy másik női történet a kontrasztot hangsúlyozza: illúzióromboló lehet, ha a valóságnak semmi köze ahhoz, ami oda felkerült. Egy társskereső oldalakon aktívan előforduló, saját baráti-ismerősi hálózatán kívül is online rendszeresen ismerkedő válaszadó tapasztalatai:

„A legtöbb profil félrevezető. Találkoztam már pár emberrel ezekről az oldalakról, és én mindig más karaktert képzelek el hozzájuk, mint amilyenek a valóságban. Például feltölt olyan képet, ami tíz hónappal ezelőtt készült, amikor még izmos volt, kockás volt a hasa, és nagyon jól nézett ki, ahogy éppen a medencében feszít. És amikor találkozunk, akkor egy ilyen 130 kilós fasz megjelenik, elhízott fejjel. Élőben egy teljesen más karakter.”

Az illúzióromboló megjelenések közül elsősorban a bulifotók élnek a köztudatban. A vizsgált szegmens tagjai az interjúk alapján különösen figyelnek arra, hogy minél kevesebb partifotón szerepeljenek, illetve csak előnyösen, s még vállalható társaságban. Sőt, gyakran nemcsak azt tartják már kevésbé fontosnak a nyilvánosság elé tárnai, hogy mi történt velük, hanem mások redundáns kommunikációjára is reagálnak. Szűrőt jelent számukra, hogy mi tűnik felesleges tartalomnak a hírfolyamokon, a másik profilján vagy blogján: ha a másiké nem érdekli őket, miért lenne érdekes az övék?

„S amikor én is rájöttem, hogy mennyire idegesítőek tudnak lenni mások posztjai, akkor belegondoltam, hogy lehet, hogy az anyémek is tök idegesítőek. Hogy most kását ettem és még le is fotózom. Rájöttem, hogy ha engem zavar, akkor másokat is zavarhat.”

Esetenként a kritikai hangvétel épp a közösségimédia-oldalakra jelenik meg. Ez visszacsatol újra a családtagokkal és a kortársakkal folytatott kommunikáció problémáira is. Az utóbbi esetre példa az egyik férfi válaszadó története:

„Barátaimtól szoktam főleg visszajelzéseket kapni (közeliaktól, távoliaktól egyaránt), családomban is néha reagál a Facebookon megjelent dolgokra. Bár picit kínos, amikor apukám kommentál a check-in-re egy kocsmában/szórakozóhelyen, hogy egyik is...”

Megosztják egymással az elriasztó-elgondolkodtató történeteket, és figyelmeztetik egymást, ha visszaélést tapasztalnak:

„Múltkor kérdezte az egyik ismerősöm, hogy voltam-e fent MSN-en mostanában, mert ha nem, akkor szerintem menjek fel, mert fura a képem. Beléptem, és egy pornográf kép volt, aminek a feje nem látszott, tehát akár én is lehettem.”

A női válaszadók kevésbé aggódnak képeikkel és adataikkal kapcsolatban, a marketingüzenetekre is pozitívabban reagálnak. Van köztük olyan is, aki szerint még a titkosszolgálatok által gyakorolt platformfelügyelet is csak „városi legenda”.

6.5. A kérdőíves visszacsatolás

Az interjúkat követően néhány napos „üledési” időszak után emailen egy 15 állítást tartalmazó, rövid kérdőívet kaptak a válaszadók, amelyben 1-től 4-ig tartó Likert-skálán jelölhették, mennyire értenek egyet egy-egy állítással. Az 1-es értéket jelölhették, ha nem értettek egyet, a 4-est, ha teljes mértékben egyetértettek. A skálaértékeket szándékosan állítottuk 1-től 4-esre a középérték elkerülése miatt és az előzetes tesztelés eredményei alapján. Hiányos kitöltés nem volt, monotonitásokat vagy extrémításokat nem találtunk, ezért nem volt szükséges normalizálni a kapott eredményeket.

Három-három állítást találtunk közelinek egymáshoz a kapott értékek szerint: három állítást a megadott felső értékhez közelebb és három állítást az alsó értékhez közelebb, amelyek markánsabban elkülönültek a többitől (lásd az állításokat és a kétszer hármas csoportosítást az 1. táblázatban).

Az eredmények megerősítették a korábbi állítást: a magánélet védelme vagy kontrollja alapvető kérdés a válaszadók számára. Ezzel szoros összefüggésben áll az a válasz, hogy az ellenőrzés és a befolyásolás eszközeit használják is. Befektetett idejüket és energiájukat vélhetően a harmadik erős állításnak is köszönhetik, amellyel alapvetően egyetértettek: „Aki nincs a neten, az nem létezik.”

Korábban az is kiderült a 6.2. fejezetben, hogy volt, aki már nem tudta felidézni, korábban miként talált meg valakit a közösségi média nélkül. Ebben a korosztályban a kapcsolati hálók és működésük, a találkozások és a nem találkozások is a netes adatforgalomtól és a platformoktól függenek. Az előtesztelések során is többen visszajelezték például, hogy mielőtt visszajelölnek valakit vagy mielőtt elmennek egy randevúra, alaposan ellenőrzik a másik kapcsolati hálóját és ismerőseinek ismerőseit is. Egyes válaszadók bevallották, hogy rendszeresen figyelik mások életét, a nőknél a párkapcsolat és a korábbi párkapcsolat másik tagja kiemelt figyelmet kap. A kérdőívben azonban

a legkevésbé értettek egyet azzal a mondattal, hogy: „Folyamatosan követek másokat online, hogy a legfrissebb információk birtokában legyek.”

Saját megjelenésükkel kapcsolatban úgy értékelik: nem szánnak sok időt internetes megjelenésük menedzselésére és ellenőrzésére: „A neten kívüli kommunikációkra kell figyelniük elsősorban, s nem arra, ami internetes.” A kutatás második lépcsőjében erre az eredményre részletesebben is szeretnénk rákérdezni. A kérdés ugyanis az, hogy számukra mit jelent a kevesebb időbefektetés, például heti gyakoriságban és időtartamban, milyen időszakok vagy változások befolyásolják az online kommunikációs aktivitást, és milyen mértékben.

1. táblázat: Ellenőrző állítások és az eredmények átlaga

Megjegyzés: az állítások itt a kapott eredmények erőssége szerinti sorrendben jelennek meg, a legerősebb egyetértéstől a leggyengébbig. Az eredeti sorrend véletlenszerű volt.

ÁLLÍTÁSOK	ÁTLAG
Magánéletem miatt fontos, hogy mi jelenik meg rólam a neten és mi nem.	3,5
Aki nincs a neten, az nem létezik.	3,5
Hogy mi jelenik meg rólam a neten, azt képes vagyok befolyásolni, ellenőrizni.	2,9
Hogy mit találok valakiről a neten, befolyásolja, hogy mit gondolok róla.	2,7
Hogy kikkel együtt jelenek meg a neten, az dönti el, hogy mások mit gondolnak rólam.	2,7
Tudatosan szelektálok, mi látható rólam és mi nem.	2,7
Szeretek látható lenni az interneten.	2,7
Netes megjelenésünket tudatosabban kell ellenőriznünk és irányítanunk, mint ami nem internetes megjelenés.	2,5
Hatékonyan használom az internetet saját céljaim eléréséhez.	2,4
Nem tudom befolyásolni, hogy mi jelenik meg rólam a neten.	2,3
Státusom/karrierem miatt fontos, hogy mi jelenik meg rólam a neten és mi nem.	2,1
Szeretek láthatatlan lenni az interneten.	2,0
A neten kívüli kommunikációkra kell figyelniük elsősorban, s nem arra, ami internetes.	1,8
Sok időt szánnak arra, hogy minél jobban ellenőrizzem és menedzseljem internetes megjelenésemet.	1,7
Folyamatosan követek másokat online, hogy a legfrissebb információk birtokában legyek.	1,5

7. Összegzés

A kutatás eredményei azt mutatják, hogy a munkavállalás előtt álló fiatalok csak részben rendelkeznek stratégiával és eszközökkel digitális identitásukat illetően: sokkal inkább megfigyelőnek értékelik magukat, internetes aktivitásaik a leginkább a napi feladatokhoz és eseményekhez kapcsolódnak. Úgy vélik, ha belépnek majd a munka világába, elsősorban új életükre, munkájukra és leendő családjukra szeretnék koncentrálni, így akkor már nem lesz ennyi idejük az online jelenlétre. Vannak, akik mostani profiljaikat is törölni szeretnék, és a „diákprofil” helyett majd egy szakmai profilt szeretnék építeni.

A döntési pontokból kirajzolódó stratégia végül mindenkinél más. Kevert online-offline identitások léteznek a különböző hálózatokban, minden, ami azonosítható, adott időben és adott platformon jön létre, a digitális identitás folyamatosan változik. Ellenőrzése és menedzselése, tudatos és morális, önreflexív és önironikus felfogása egyidejűleg érvényesül.

A feltételezést igazolta a kutatás: a digitális identitás a tesztidőszakban egy jól ismert jelenség, a digitális hálózatokban a válaszadók folyamatosan döntéseket hoznak az online megjelenésekről. A döntések az esetek többségében segítik az Én megjelenésének menedzselését, a magánélet elrejtését vagy tudatos megjelenítését, a láthatóságot vagy a láthatatlanságot, a kontrollt és a biztonságot az online térben. Így jön létre a 70–80 százalékos önazonosság az offline és az online identitás között.

A digitális identitás viszont csak részben ellenőrizhető és menedzselhető az algoritmusoknak, a platformbeállításoknak, más felhasználók aktivitásának és a hálózati hatásoknak köszönhetően. Sőt, gyakran a felhasználó vezet félre a rendszereket és más felhasználókat, hogy védje/óvja 70–80 százalékos önazonosságát és biztonságérzetét: hamis identitásokat hoz létre saját személyes adatai védelméhez és megfigyelési pozíciók kiépítéséhez. A digitális rendszerek, a más felhasználók és a hamis identitások együtt alkotják a nem önazonos 20–30 százalékos digitális adattestet.

A vizsgálati minta tagjai szerepeik szerint hozzák meg döntéseiket, törekednek reputációjuk kontrolljára, de még nem rendelkeznek szakmai háttérrel ahhoz, hogy szakmai identitásukat online építsék. Ezért az énmárka és a karriercélok még kevésbé hangsúlyosak. Szabadidő-felhasználásukat csak részben teszik publikussá, hangsúlyozzák érettségüket, felelősségadatukat és morális szempontjaikat. Mindemellett kíváncsiak és érdeklődők: megfigyelnek és ellenőriznek másokat, mintákat gyűjtenek az online kommunikáció gyakorlatából, másolják vagy elutasítják azokat önreflexióik szerint. Sőt, gyakran mindössze időtöltésre használják az online felületeket: pihenésképp, unaloműzéseként vagy kihasználva a várakozás üres perceit.

Többségük és többségük ismerőse már rendelkezik valamilyen negatív tapasztalattal az online kontrollvesztésről és az identitáslopásról, s ez még fegyelmezettebbé teszi őket. Esetenként aggódnak, hogy a múlt nyomai milyen hatással lesznek a jövőre. Saját vagy mások történetei folyamatos tanulságot szolgálnak, és erősítik az önreflexió szükségességét.

A kvalitatív kutatásban elkészült interjúk mind a válaszadóknak, mind az interjúkat készítő kortárs hallgatóknak még inkább tudatosították a téma jelentőségét, s azt, hogy további kontrollt gyakoroljanak digitális lábnyomaikkal kapcsolatban.

A kutatás eredményeit összegezve azt mondhatjuk: a digitális megjelenés meghatározó kérdéssé vált. Kockázatokat rejt magában, és folyamatos döntéseket kényszerít ki. A digitálisidentitás-kutatás első, feltáró szakasza magában hordozza a folytatás szükségességét: mi történik más szegmensekben? Hogyan szembesül a kérdéssel, aki például felelős döntéseket hoz másokról, szervezetekről, üzletről, társadalmi kérdésekről, sőt, már egy családban szülőként is választ kell adnia a digitális világ kérdéseire? A következő kutatási lépcső a vezetőkre és a döntéshozókra koncentrál, konvertálva a kérdéseket és feltételezéseket a célszegmensre, az eredményeket pedig összeveti az itt bemutatott kutatási eredményekkel.

Köszönetnyilvánítás

Ezúton szeretném megköszönni a Budapesti Gazdasági Főiskola által a kutatáshoz biztosított kereteket, illetve Prof. Dr. Veres Zoltán és Dr. Nyárády Gáborné szakmai konzultációit. Magdalena Zdrodowska egyetemi docens (Uniwersytet Jagielloński), Csókay Ákos egyetemi oktató (ELTE), Hámornik Balázs egyetemi adjunktus (BME) szakmai támogatása fontos segítséget jelentett. Külön szeretnék köszönetet mondani együttműködő partnerünknek, a Mathias Corvinus Collegiumnak, illetve Molnár Bálint Média és kommunikáció-szakirányvezetőnek az együttgondolkodásért. Köszönet illeti a kutatásban részt vevő hallgatókat: Bán Bencét, Derzsi Vandát, Kiss Viktóriát, Mészár Annát, Rádai Lindát és Zöldi Blankát az alapos munkáért és a lelkesedésért.

Irodalom

- Aaltonen, Antti & Huuskonen, Pertti & Lehtikainen, Juha (2005): Context awareness perspectives for mobile personal media. *Information Systems Management*, vol. 22, no. 4, pp. 43–55.
- Adler, Ronald B. & Rosenfeld, Lawrence B. & Proctor, Russell F. (2010): *Interplay: The process of interpersonal communication*. (11th ed.) New York: Oxford.
- Bargh, John A. & McKenna, Katelyn Y. A. & Fitzsimmons, Grainne M. (2002): Can you see the real me? Activation and expression of the “true self” on the Internet. *Journal of Social Issues*, vol. 58, no. 1, pp. 33–48.
- Bauer, Martin W. & Gaskell, George D., eds. (2000/2007): *Qualitative Researching with Text, Image and Sound*. London: Sage.
- Blanchard, Anita L. & Markus, Lynne M. (2007): Technology and community behavior in online environments, presented at the 3rd International Conference on Communities and Technologies, Michigan State University, Lansing, MI, June 28–30.
- Baker, Andrea J. (2009) Mick or Keith: blended identity of online rock fans. *Identity in the Information Society*, vol. 2, no. 1, pp. 7–21.
- Christakis, Nicholas A. & Fowler, James H. ([2009] 2010): *Kapcsolatok hálójában*. Budapest: Typotex.
- Dellarocas, Chrysanthos (2010): Online Reputation Systems: How to Design One That Does What You Need. *Sloan Management Review*, vol. 51, no. 3, pp. 33–38.
- Erikson, Erik H. (1968): *Identity: Youth and crisis*. New York: Norton.
- Fehér Katalin (2011): Interaktív performance. Az új media platformjai, az ágens és a közösségek. In: Bányai Edit & Novák Péter (szerk.): *Online üzlet és marketing*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Fehér Katalin (2013): Vállalati digitális identitás. In: Horváth Dóra & Bauer András (szerk.): *Marketingkommunikáció. Stratégia, új media, fogyasztói részvétel*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Goffman, Erving (1959): *The Presentation of Self in Everyday Life*. New York: Anchor.
- Kim, Hee-Woong & Zheng, Jun Raymond & Gupta, Sumeet (2011) Examining knowledge contribution from the perspective of an online identity in blogging communities. *Computers in Human Behavior*, vol. 27, no. 5, pp. 1760–1770.
- Kotler, Philip & Levy, Sidney J. ([1969] 2012): A marketingfogalom kiterjesztése. In: Fojtik J. & Veres Z. (szerk.): *A nagy túlélő. Időutazás a marketingben*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Madden, Mary & Lenhart, Amanda & Cortesi, Sandra & Gasser, Urs & Duggan, Maeve & Smith, Aaron & Beaton, Meredith (2013): *Teens, Social Media, and Privacy. Pew Internet & American Life Project*. Online: <http://pewinternet.org/Reports/2013/Teens-Social-Media-And-Privacy.aspx>
- Matsuba, M. K. (2006): Searching for self and relationships online. *Cyberpsychology & Behavior*, vol. 9, no. 3, pp. 275–284.
- Mehdizadeh, Soraya (2010): Self-presentation 2.0: narcissism and self-esteem on Facebook. *Cyberpsychology, Behavior and Social Networking*, vol. 13, no. 4, pp. 1–8.
- Pagani, Margherita & Hofacker, Charles F. & Goldsmith, Ronald E. (2011): The Influence of Personality on Active and Passive Use of Social Networking Sites. *Psychology & Marketing*, vol. 28, no. 5, pp. 441–456.
- Sarma, Amardeo C. & Girão, João (2009): Identities in the Future Internet of Things. *Wireless Personal Communications*, vol. 49, no. 3, pp. 353–363.
- Schawbel, Dan ([2009] 2012): *Én 2.0*. Budapest: HVG.
- Sedikides, Constatine & Spencer, Steven J., eds. (2007): *The Self*. New York: Psychology Press.
- Shao, Guosong (2009): Understanding the appeal of user-generated media: A uses and gratification perspective. *Internet Research: Electronic Networking Applications and Policy*, vol. 19, no. 1, pp. 7–25.
- Tajfel, Henri & Turner, John C. (1979): An integrative theory of intergroup conflict. In: Austin, G. William G. & Worchel, Stephen (eds.): *The Social Psychology of Intergroup Relations*. Monterey, CA: Brooks-Cole.
- Tajfel, Henri & Turner, John C. (1986): The social identity theory of intergroup behavior. In: Worchel, Stephen & Austin, William G. (eds.): *Psychology of Intergroup Relations*. Chicago: Nelson-Hall.
- Utz, Sonja (2010): Show me your friends and I will tell you what type of person you are: how one’s profile, number of friends, and type of friends influence impression formation on social network sites. *Journal of Computer-Mediated Communication*, vol. 15, no. 2, pp. 314–335.

Vie, Stephanie (ed.) (2011): *(E)identity*. Southlake, TX: Fountainhead Press.

Walther, Joseph B. & Parks, Malcom R. (2002): Cues filtered out, cues filtered in: Computer-mediated communication and relationships. In: Knapp, Mark L. & Daly, John A. (eds.): *Handbook of Interpersonal Communication*. 3. Edition. Thousand Oaks: Sage.

Függelék

Az interjú kérdései

1. Mennyire csekkolod magad a neten (milyen oldalakon, milyen gyakran, hogyan) és másokat? Ért-e már meglepetés? Zavar-e, ha rólad megjelenik valami, és nem tudod befolyásolni? Zavar-e, ha régi/elavult információk vannak fent rólad?
2. Mennyire ritka a neved? Hány ember neve azonos a tiédde? Az ő hírnevük, internetes lenyomatuk, szakmájuk vagy profiljuk zavar-e, befolyással van-e az életedre?
3. Mennyire tartod fontosnak, hogy valaki hogyan jelenik meg a neten, avagy mennyire marad láthatatlan? Hol van a határ társadalmi szerepeink és magánéletünk között online?
4. Vannak-e olyan témakörök, melyeknél automatikusan előkerülhet a neved? (család, hobbi, sport, zene, tanulás, munka, valakivel/valamivel kapcsolatban stb.)?
5. Elsősorban láthatónak vagy láthatatlannak érzed magad a neten? Mit gondolsz, mi ennek az oka? Fontosnak tartod ezt a kérdést, saját arculatod? Akkor is vagy sem, amikor ez másokat is érint?
6. Mennyi időt/energiát szánsz arra, hogy ellenőrizd vagy befolyásold, hogy mi jelenik meg rólad a neten? Milyen eszközeid vannak erre?
7. Mennyi időt/energiát szánsz arra, hogy ellenőrizd vagy befolyásold, hogy mi jelenik meg másokról a neten (barátok, családtagok, párkapcsolat másik tagja és exek stb.)? Milyen eszközeid vannak erre?
8. Mennyire lehet valaki tudatos és hatékony a neten saját megjelenésével kapcsolatban? Kontrollálható a rólunk szóló webes kommunikáció?
9. Mások online megjelenései mennyire vannak hatással a megjelenésedre (családtagok, barátok, iskolatársak, cégek, intézmények, márkák)?
10. Mi számít szerinted érzékeny, kényes témának, ha megjelenik rólad a neten? Minek van igazán tétje, ha megjelenik rólad vagy megjelentetsz másokról?
11. Ki figyeli téged és te kit figyelsz?
12. Milyen előnyeid vagy hátrányaid származnak online láthatóságodból, elérhetőségedből?
13. Vannak-e olyan oldalak, ahová tudatosan nem regisztrálsz, nem jelensz meg, és van, ahol igen? Esetleg regisztráltál már olyan oldalakra, amiről nem szeretnéd, hogy mások értesüljenek?
14. Mennyire tudod tudatosan befolyásolni önmagad megjelenését a neten? Kit szeretnél viszontlátni, és milyen eltéréseket tapasztalsz? Mennyire tudod ezt befolyásolni?
15. Hogyan keresel vagy kerestetsz másokról? Mennyire általános ez a gyakorlat?
16. Mennyire vagy tisztában digitális identitásod védelmével, az adatkezelési szabályokkal, a biztonsági kérdésekkel? Mit tudsz arról, hogy kereskedelmi céllal mit gyűjthetnek rólad? Hallottál-e az identitáslopásról? Hogyan lehetsz veszélyben online?
17. Milyen extrém esetet vagy precedens esetet hallottál már a témában?

Fehér Katalin, PhD, újmédia-kutató, a Taylor's University oktatója és kutatója, a BGF Kutatóközpont tudományos főmunkatársa, a Digital Identity Agency kutatási és fejlesztési vezetője, az IGI Global International Mobile Studies kutatója, a digitalisidentitas.blog.hu társfőszerkesztője. Kutatási területei: újmédia-trendek, digitális kultúra, közösségi média, hálózati társadalom és gazdaság. Legfrissebb publikációja: „Digital Urban identities”, In Tosoni, S. & Tarantino, M. & Giaccardi, C., eds. (2013) *Media & The City: Urbanism, Technology and Communication*. Cambridge Scholars Publishing. Legutóbbi írása a *Médiakutatásban*: „Reklámhatás, problémamegoldás, intencionalitás” (2008. ősz). További részletek: www.feherkatalin.hu. Email: info@feherkatalin.hu.

Takács Róbert

Szűts Zoltán *A világháló metaforái.* Bevezetés az új média művészetébe című könyvéről

A nyomtatott könyvnek több mint fél évezredes története van, a rádiónak egy évszázados, a televízióknak lassan 75 éves, az internetnek viszont még csak bő két évtizedes. Ám az online közegben számos fejlemény még csak egy-két éves múltra tekinthet vissza. Szűts Zoltán arra vállalkozott, hogy ezt a zuhogó, örvénylő folyamatot ragadja meg, vetítse ki és elemezze az olvasó számára – vállalva annak kockázatát is, hogy egyes alfejezetei akár a kézirat lezárásától a könyvesboltok polcaira (avagy a könyv szellemiségéhez híven: az online könyvtérképesítési felületekre) kerüléséig máris elavulnak. Valakinek azonban ezt is vállalnia kellett, mert nagy szükség volt egy olyan munkára, amely tömör, ámde nagy ívű áttekintést nyújt a világháló kusza világáról, és megkísérli bemutatni, hogyan változik meg, milyen módon integrálódik és él tovább a sok évszázados művészeti és kulturális hagyomány a világháló közegében.

Érezhető, hogy a szerző járatos a felsőoktatás világában, így a könyv, amelyben évtizedes oktatói tapasztalat csapódik le, nemcsak a média- és kommunikáció vagy a könyvtár- és informatika szakos képzésekben lehet alapmű, hanem kiválóan használható más kurzusokon is. Mindez a kötet felépítéséből is látszik: az első három fejezet elméleti-történeti bevezetője egyre szűkebb, egyre konkrétabb filozófiai háttérrel és fejlődési pályát rajzol meg – a világháló általános metaforáitól a hipertextek elemzéséig, míg a további négy fejezet a világháló konkrét jelenségeit írja le, kategorizálja és vizsgálja – a netregénytől a Wikipédián át a többszereplős stratégiai szerepjátékokig.

Ám a könyv melegen ajánlható az igényes felhasználónak is, aki – bár a szöveg feldolgozása komoly erőfeszítést követel tőle – megértheti belőle saját változó helyét és szerepét a történetben: nevezetesen azt, hogy a világháló kontextusában nem egyszerű felhasználó többé. A szerző által a kötetben végigvitt alapvető állítás ugyanis az, hogy a világháló megváltoztatja a kultúra egészének működésmódját. Egyrészt elmosza az elitkultúra és a tömegkultúra közti merev határvonalakat, másrészt – ettől nem függetlenül – megkerüli a tudás hagyományos „tekintélyeit”, a tudományos hatalmat képviselő kapuőreket. A világhálón ugyanis nincsenek publikációs korlátok – sem abban az értelemben, hogy ne tehetné bárki közzé tucatnyi módon saját költeményeit, rajzait, sem abban, hogy a művek befejezetté válnának, hiszen a webkettes környezetben a kommentek is a mű részét képezik, miközben számos forma az újragondolást (remixet) és a szerkeszthetőséget is biztosítja.

Az összefoglaló igényű munka egyik burkolt ellentmondása éppen az, hogy miközben minden fejezetében a hagyományos publikációs paradigma felbomlásáról beszél, pontosan ebben a szerző–szerkesztő–kiadó triumvirátusában megragadható hagyományos kiadói paradigmában készült el, és bár szinte végig a hipertext különböző formái képezik a tárgyát, csak annyiban tekinthető hipertextnek, amennyiben a lábjegyzeteket és a tárgymutatókat annak vesszük. Erre természetesen a szerzőt sok minden kényszeríti – mindenekelőtt az, hogy tudományos munkásként kénytelen az akadémiai szabályok és elvárások szerint eljárni. Ezen az sem változtatna, ha csak e-bookként jelent volna meg – ahogy az *Oxford English Dictionary* immár kizárólag neten frissülő új változataival sem egyenértékű az arctalan közösség bölcsességét képviselő Wikipedia.

Ugyanakkor az erőforrások – mind az anyagiak, mind az idő – korlátosak: elmélázhatunk ugyan a hipermédiáról szóló fejezet alapján azon, milyen lenne ez a kötet, ha a 2012-ben megjelent *Book of Spells*hez hasonló módon a könyvből jelölők vezetnének linkként a világháló egyes oldalaira, hogy az egy számítógép vagy egy mobiltelefon segítségével afféle interaktív munkafüzetként funkcionáljon. Egyes jelenségek bemutatásánál ugyanis valóban rendkívül fontos volna, hogy a látás, a hallás és a tapintás egységét újra megvalósítani ígérő kultúrát ne csak a Gutenberg-galaxisba

zártan érzékeljük. Míg az feltételezhető, hogy az, aki a könyvet kézbe veszi, olvas online médiát, ismeri a webkettes környezet olyan alkalmazásait, mint a Facebook, a Picasa, a Wikipedia, esetleg kipróbálta már a Layar által nyújtott lehetőségeket vagy saját karakterrel éli „második világát” egy online szerepjátékban, jó eséllyel nem látott még a tarokkártya lapjaira épülő netregényt vagy olyan nyomtatott könyvet, amelynek tartalmához webkamera és internet-hozzáférés nélkül hozzá sem juthat. Ez esetben fokozottan igaz: a megértést nagyban elősegítené a megtapasztalás, ha az olvasó egy kattintásra belepillanthatna egy unilineáris, majd egy multilineáris hipertextbe, körsétát tehetne egy virtuális múzeumban, vagy éppen felvillanthatná, milyen augmentált – azaz kiterjesztett – valóságot nyújt Google Street Artja.

Persze akkor a kötetből valódi hipertext válna, a maga előnyei mellett annak minden hátrányával. A szerző – aki tudatosan objektív kísérőnként lép fel, és mind az értékelő mozzanatokot, mind a jóslásokat kerüli – azonban mintha kimondatlanul is állást foglalna: a törzsszövegből kivezető, végtelen elágazási lehetőséget kínáló hipertext – és ami ezzel jár, a világháló forrásainak megbízhatatlansága, amiről külön alfejezet szól – alkalmas lehet a művészetek, az irodalom közegeként, de tudományos igényű mű számára (mai normák szerint) nem vállalható. Igaz, a szerző amellett sem tesz hitet, hogy egy többszerzős vagy egy csakis online környezetben olvasható – például a Google Maps alkalmazásban feltáruló – netregény a kuriózum élményén kívül ad-e művészi élményt az olvasónak (a médium-e az üzenet?), illetve ezek valóban a Z generáció bevett olvasmányává válhatnak-e.

E munka jelentős mértékben kitágítja az olvasó horizontját – függetlenül attól, hogy a hipermedia/új média világába született-e bele vagy sem. A szerző ugyanis rendre a világháló jelenségei mellé állítja azok tárgyi világban található előzményeit. Az ugyanis nem lepi meg a befogadót, hogy a Magyar Elektronikus Könyvtárban olvasható vagy e-bookként megrendelhető művek nyomtatott könyvként léteztek először, hogy a Google Art segítségével bebarangolható tárlatokat személyesen is fel lehet keresni, vagy a világhálós szerepjátékokat évtizedek óta játsszák négy-, nyolc- és húszoldalú dobókockákkal is kisebb-nagyobb csoportokban. Kizökkent azonban a megszokásból az a kijelentés, hogy az első hipertextregény, a két és fél évtizeddel ezelőtt (a világháló születése előtt!) írt, a mára eltemetett floppy-lemezen közreadott *Afternoon Story* születése előtt két és fél évszázaddal(!) kvázi hipertextuális írás keletkezett, vagy hogy az augmentált valóságot a Layar megalkotása előtt már két és fél évtizeddel felvillantotta számunkra a Terminátor-filmek cyborgjának szeme.

A fentiekből adódóan talán élesebben fel lehetne vetni azt a dilemmát, érdemes-e különbséget tenni aközött, ami létezett és létezik a tárgyi valóságban is (például egy digitalizált, online közzétett, linkekkel ellátott levéltári dokumentum), és aközött, ami csak a világháló kontextusában jön létre vagy értelmezhető (mint például a Wikipédia vagy a Pinterest). Sőt egyes esetekben – mint az elektronikus könyvtári adatbázisok, az e-book vagy a Google Art – tulajdonképpen felvethető, hogy a világhálóra költözés (a tárgyi valóság feladása nélkül) nem a hagyományos kultúra sikeres átmentési kísérleteként értelmezendő-e, semmint valami új jelenségként.

Arra, hogy nemcsak a médiaeszközök konvergálnak, hanem a tárgyi és a virtuális valóság terén is megfigyelhető valamiféle összeolvadás, a kötetben épp az augmentált valóság nyújtja a legjobb példát. Akár az, hogy nemcsak kiadható, de sikerre is vihető olyan könyv, amely szöveg helyett csak webkamera által beolvasható markereket tartalmaz (persze a Z-generációt már a Happy Meal menü elhelyezett markerfigurák is erre szocializálják). Akár az, hogy a virtuális térben az is elképzelhető, hogy egy online-grafikus művész a Budavári Sikló melletti falon lévő, angyalok tartotta címer fölé svájci sapkát helyez, ami csakis a valós térben ott járók mobiltelefonján jeleníthető meg.

A kötetben szintén végighúzódik a demokrácia kérdése. A szerző hangsúlyozza, hogy a világháló a közlés és a médiafogyasztás szempontjából is demokratikusabbnak számít, hiszen könnyű és egyenrangú megjelenési lehetőséget biztosít minden internet-felhasználó számára, úgy, hogy az elitkultúra hagyományos kapuőreit bárki megkerülheti, ahogy a világhálón sincsenek hálózati központok, és fizetni nem a világhálóért vagy – számos, de konkrét kivételtől eltekintve – az ott talált tartalmakért, hanem az internet-szolgáltatásért fizetünk. Sőt, még a címkézés is az információ demokratikusabb rendszerezési elvét követi, mint a könyvtári osztályozás. Érinti ugyanakkor a szerző azokat a megfontolásokat is, amelyek alapján egyes szerzők a hipertextet nem tartják „szabadabbnak” a hagyományos szövegeknél: a linkek ugyanis amellett, hogy a világháló szövetében kiterjesztik a textust, a szabad asszociációk szárnyalását is visszafogják, hiszen adott irányokba terelik a felhasználót. A világháló mélyebb társadalomkritikai elemzése azonban már meghaladta a kötet terjedelmét. Így nem veti fel azt a dilemmát, hogy a technológiai fejlődés újabb és újabb digitális szakadékokat és nemcsak nemzedékek, hanem egy nemzedékhez tartozó felhasználók

között is. Bár a világháló – különösen a mobiltelekommunikációs eszközök relatív olcsósága következtében – mind több helyen válik elérhetővé, feltehetően hasonló folyamatnak vagyunk tanúi, mint a felsőoktatás tömegessé válása kapcsán, amikor is a diplomák szaporodása mellett is újratermelődtek a társadalmi különbségek a diplomák eltérő értékének köszönhetően. Vélhetően így mentődnek át a különbségek a digitális világban is, ahol a világháló kusza szövevényében való eligazodás a Bourdieu-i értelemben vett kulturális tőke egyik legfontosabb elemévé válik. (Osiris Kiadó, Budapest, 2013, 232 oldal, 3480 Ft.)

Takács Róbert PhD, a Politikatörténeti Intézet tudományos munkatársa. Szakterülete az 1945 utáni magyar történelem. Legfőbb publikációit a politikai újságírás, a kelet-nyugati kulturális kapcsolatok és transzferek és a politikai humor témáiban születtek. Legutóbbi könyve: *Politikai újságírás a Kádár-korban* (2011). Legutóbbi írása a *Médiakutatóban*: „A Népszava »hiányzó« negyven éve (2013. tél). E-mail: takrobi@yahoo.com